

**КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ  
ИМЕНИ АЛЬ-ФАРАБИ**

**УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ ВИТАУТАСА ВЕЛИКОГО**

**ТЮМЕНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ НЕФТЕГАЗОВЫЙ  
УНИВЕРСИТЕТ**



**ҚАЗІРГІ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМЫНЫҢ  
ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОЙ  
ГУМАНИТАРНОЙ НАУКИ**

**ACTUAL PROBLEMS OF MODERN  
HUMANITARIAN SCIENCE**

**Межвузовский научный сборник**

**Выпуск 3**

**Алматы-Каунас-Тюмень, 2014**

**УДК 821.0**  
**ББК 83.3**

*Рекомендовано к изданию Ученым советом факультета филологии, литературоведения и мировых языков Казахского национального университета имени Аль-Фараби*

**Редколлегия:**

К. Абдезулы, А.Б. Темирболат (научный редактор), С.А. Кибальник, А.И. Ковтун (ответственный редактор), Н.А. Голиков (ответственный за выпуск), А.К. Мынбаева, З.Н. Сейтжанов, А.Б. Абдулина, Г.К. Казыбек, И. Жакиявичене, А.С. Булдыбай, З.М. Садвакасова, Н.Б. Сагындыков

**Рецензенты:**

*Казимер Люцинский, хабилитированный доктор, профессор, директор Института русской филологии Университета имени Яна Кохановского, Кельце, Польша;*

*Л.М. Федоряк, доктор педагогических наук, профессор Тюменского государственного университета, директор Центра научного и инновационного сотрудничества «Вершина познания», Россия*

*С.В. Ананьева, кандидат филологических наук, доцент, заведующая отделом мировой литературы и международных связей Института литературы и искусства имени М.О. Ауэзова МОН РК*

**Актуальные проблемы современной гуманитарной науки:** Научный сборник. Выпуск 3. – Алматы-Каунас-Тюмень, 2014. – 166 с.

ISBN 978-601-247-22-6

В сборнике рассматриваются наиболее актуальные проблемы современных общественно-гуманитарных наук – теоретические и методологические проблемы литературоведения, фольклористики, лингвистики, философии, политологии, педагогики, психологии, вопросы перевода. Большое внимание уделяется инновационным методам обучения. Значительное место отводится тенденциям развития гуманитарной мысли на рубеже XX-XXI веков. Раскрывается понятийный аппарат научных дисциплин.

Сборник опубликован по материалам заочной международной научной конференции «Актуальные проблемы современной гуманитарной науки».

Авторами сборника являются ведущие ученые Казахстана, России, Литвы.

Адресовано преподавателям, докторантам и магистрантам высших учебных заведений и всем, кто интересуется проблемами современных общественно-гуманитарных наук.

**УДК 821.0**  
**ББК 83.3**

ISBN 978-601-247-22-6

©Коллективное издание, 2014

## СОДЕРЖАНИЕ

### РАЗДЕЛ 1. ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

#### 1.1. Литературоведение

|                                                                                                                    |    |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| Әбдезұлы Қ. Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ романы және өнер тақырыбы.....                                          | 5  |
| Кибальник С.А. О литературном происхождении мистера Астлея .....                                                   | 14 |
| Ковтун А.И. Миколас Банявичюс о русской литературе.....                                                            | 18 |
| Ашимханова С.А. Теннесси Уильямс – наш современник.....                                                            | 24 |
| Темирболат А.Б. Пространство и время в структуре романа Пауло Коэльо «Алхимик».....                                | 26 |
| Абдулина А.Б. Эмоциональная полифония исторического персонажа в казахском романе XX века.....                      | 31 |
| Шостак О.Г. Теодицея по-индейски: христианство в творчестве Луиз Эрдрич, Лесли Мармон Силко и Джордана Вилера..... | 36 |
| Мәдібаева Қ.Қ., Шортанбаев Ш.А. «Қан мен тер» – адам тағдыры, көркемдік жаңа өріс.....                             | 40 |
| Сарсекеева Н.К. Культурно-философская парадигма современного романа Казахстана.....                                | 44 |
| Ефименко В.А. Преломление традиций постмодернизма в современной литературной сказке.....                           | 49 |
| Масолова Е.А. Логика колоризма в романе Толстого «Воскресение».....                                                | 52 |
| Смолина Н.Ю. Семантика фономотива «смех» в художественном мире А. Блока.....                                       | 55 |
| Темирболат А.Б., Ананьева С.В. Струны женской души (о поэзии Замзагуль Кодар).....                                 | 58 |
| Галиева М.А. Проблема «энтелехии культуры» в статьях А. Белого. на грани «знания» и «незнания».....                | 61 |
| Оспанова Г.Т. Әдеби байланыс пен әдеби үрдіс мәселелері.....                                                       | 63 |
| Келдебеков Қ. М.О. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы уақыт категориясы.....                                | 66 |
| Сыдықова С. Ұлтына ғұмырын арнаған қайраткер.....                                                                  | 68 |
| Жалымбетова А.М. Роза Мұқанова әңгімелеріндегі әйелдер образы.....                                                 | 70 |
| Келдебеков Қ. М.О. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы кеңістік концепциясы.....                             | 73 |
| Бейсеева Н. Мұхтар Әуезов – балалар әдебиетін зерттеуші.....                                                       | 74 |
| Рустенбекова Г. «Қар қызы» повесінің тіл көркемдігі мен стильдік ерекшеліктері.....                                | 76 |
| Ерқасым А. Д. Исабековтің әңгімелеріндегі уақыт пен кеңістік.....                                                  | 81 |

#### 1.2. Фольклористика

|                                                                |    |
|----------------------------------------------------------------|----|
| Тұржан О. Миф – бүгінгі таңдағы ең белсенді PR-технология..... | 90 |
| Диханбаева И.Ж. Балалар фольклорындағы табу.....               | 93 |

#### 1.3. Лингвистика и переводоведение

|                                                                                 |     |
|---------------------------------------------------------------------------------|-----|
| Қазыбек Ғ.Қ. Қуандық Шаңғытбаев Омар Наям рубайларын қазақ тіліне аударушы..... | 97  |
| Ослина Е.В. Переводы на русский язык стихотворений Сергея Пюрбю.....            | 98  |
| Грыня Н.А. Структурные и семантические особенности антитезы и контраста.....    | 101 |
| Айсултанова Қ.Ә. Аударма – ішкі терминжасам тәсілі.....                         | 105 |
| Баимбетова А.П., Мукаева А.У. Функциональные характеристики литоты.....         | 108 |
| Карашина Г.Т. Семантическое поле атрибутивности в разноструктурных языках.....  | 111 |
| Zhaparova A. Idioms, set expressions about colours in English language.....     | 113 |

|                                                                                                                                                       |     |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| Жанадилова З.М., Атабаева Г.К. Об основных проблемах коммуникативной организации высказывания.....                                                    | 116 |
| Zhaparova A. Action and non-action verbs.....                                                                                                         | 119 |
| Оразаева Г.А. Екі түрлі структуралы тілдердің сөйлемдерінің аудару мәселелері.....                                                                    | 121 |
| Кукенова Г.А. Түбір мен көптік жалғау және тәуелдік жалғау тіркесім талғампаздығының фонетикалық сипаты мен алгоритмі.....                            | 123 |
| <b>РАЗДЕЛ 2. ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ</b>                                                                                                              |     |
| Голиков Н.А., Мясников А.Ю. Социально-психологические условия формирования социальной состоятельности и оптимизации качества жизни воспитанников..... | 128 |
| Малярчук Н.Н. Качество здоровьесберегающей и здоровьесозидающей деятельности.....                                                                     | 132 |
| Кухтерина Г.В., Чикова О.М. Образовательная среда и самоорганизация студентов вуза педагогической направленности.....                                 | 135 |
| Семёнова Н.В. Характеристики личностной и социальной зрелости обучающихся техникума.....                                                              | 138 |
| Атабаева Г.К. Ағылшын тілін меңгерудегі психологиялық кедергілер мен аспектілер.....                                                                  | 141 |
| <b>РАЗДЕЛ 3. ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ</b>                                                                                  |     |
| Темирболат А.Б. Инновационные методы обучения литературе.....                                                                                         | 144 |
| Алиярова Л.М., Халенова А.Р., Махажанова Л.М. Мотивационные аспекты профессионально-ориентированного обучения иностранному языку в вузе.....          | 150 |
| Казимирская Л.Н. Проектирование как средство реализации педагогических условий социальной успешности обучающихся.....                                 | 154 |
| <b>РАЗДЕЛ 4. ЭКОЛОГИЯ И ПРИРОДОПОЛЬЗОВАНИЕ</b>                                                                                                        |     |
| Мамраев Б.Б, Акимбаева А.М., Крюкова В.П. Анализ современного состояния и перспективы развития системы мониторинга окружающей среды.....              | 157 |
| <b>РАЗДЕЛ 5. БИЗНЕС И ЭКОНОМИКА</b>                                                                                                                   |     |
| Дебердиева Е.М. МСФО: Особенности перехода нефтедобывающих предприятий...                                                                             | 162 |

## РАЗДЕЛ 1 ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

### *1.1. Литературоведение*

**Қ. Әбдезұлы,**

*(Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қаласы, Қазақстан)*

### **ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ РОМАНЫ ЖӘНЕ ӨНЕР ТАҚЫРЫБЫ**

Қазақ прозасында соңғы жылдары жақсы көрініп, өнімді көтеріліп жүрген тақырыптардың бірі әдебиетіміздегі өнер тақырыбы десек қателеспейміз. Осынау шығармалардағы суреттелетін оқиғалар арнасы, тарихи шындық, кейіпкерлер шоғыры, негізінен әр ғасырда ғұмыр кешіп, ұлтына құнды мұра қалдырған айтулы өнер иелерінің өмір деректеріне табан тірейтіндігін алдымен аңғарар едік.

Белгілі қаламгер Илья Жақановтың «Ықылас» романы да тәуелсіздік жылдарындағы оқырман қолына тиген өнер тақырыбындағы қомақты, көлемді прозалық туындамаларымыздың бірі. Қазақ күй өнері тарихындағы қайталанбас тұлға, аса дарынды өнерпаз Ықылас Дүкенұлының өмірбаянына табан тірей жазылған бұл роман өзінің көркемдік, танымдық сипатымен назар аудартады. Белгілі сазгер, халқымыздың ән-күй өнері жайында, ел ішіндегі өнерлі, дарынды тұлғалар туралы мақалаларымен, зерттеу еңбектерімен және осынау тақырыпқа қатысты көптеген әңгіме, новеллалармен көрініп, өнімді қалам тербеп жүрген Илья Жақанов атақты қобызшы Ықылас Дүкенұлының өмірі мен өнердегі жолын, бастан кешкен қилы тағдырын осынау романында кең толғап бейнелейді.

Жазушы бұл романының алдында да осынау тақырыпқа ат басын бұрып, Ықыластың қобызшы ретіндегі дарынына, оның күйлерінің шығу тарихына, өмір жолының бірқатар белестеріне бірнеше әңгіме, новеллалар арнады. Қобызшы, күйшінің өнеріне, атабыройына жастайынан қанық болғандықтан әрі Ықылас өмірінің көп бөлігін өткізген Сарысу өңірінде туып өскендіктен де қаламгер көне көздерден естіген әңгімелерінен бөлек қобызшы ұрпағымен араласу арқылы сандаған, яғни роман жүгін көтере алатын ауқымы, салмағы бар, бас кейіпкерге байланысты әрқилы оқиғалар мен тақырыптарды қамти басын қосатын мол материал жинаған болатын. Осылардың барлығын енді қаламгердің топтастырып, жүйелеп, сұрыптап, біртұтас сюжеттік желіде сабақтастыра отырып тиімді пайдаланғанын роман оқиғаларынан аңғарамыз.

Жалпы Ықылас туралы қазақ әдебиетіндегі алғашқы көркем әдеби шығармаларды қазақтың көрнекті, суреткер жазушысы Тәкен Әлімқұлов есімімен байланыстырамыз. Қаламгер «Қаралы қобыз» әңгімесінде қобызшы көңіл-күйінен атақты, елге кең жайылған «Ерден» күйінің ишегуіне қатысты аңыз-әңгімелерді ой елегінен өткізіп, өмір шындығын көркемдік шындыққа шеберлікпен ұштастыру арқылы бітімі бөлек, өнер тақырыбындағы айтулы әңгімесін дүниеге әкелген еді.

Илья Жақанов та қазақ өнері тақырыбындағы Мұхтар Әуезов, Жүсіпбек Аймауытов, Ілияс Жансүгіров, Сәкен Сейфуллин тәрізді алыптар тобының дәстүрін жалғастыра келіп, Ықыластың енді ғасыр аралығындағы тағдырын сол замандағы басты оқиғалар арнасында, күйші төңірегіндегі әлеуметтік топпен тығыз байланыста сабақтастыра отырып бейнелеуге ұмтылған. Алдымен жазушы Ықыластың өнер жолына арнаған «Кертолғау», «Қобыз», «Шулайды Шудың қамысы», атты бірқатар новеллаларында қобызшының басынан кешкен жағдайлар мен мақсат-мұрат жолындағы тартыстарына, күйлерінің туындау себептеріне тоқталып өткен болатын. Күйшінің балалық шағынан бастап, жігіттік жасындағы басынан өткерген іс-әрекеттерін, қарттық өмірдегі көрген жайларын, яғни ұзақ шығармашылық тағдырындағы алуан белестерді айшықтай суреттей отырып, көркемдік тұрғыдан тұтастыра, жинақтай әңгімелеген қаламгер осының алдындағы Ықылас тақырыбын арқау еткен новеллаларын жаңа, тың деректермен, ел аузынан ұзақ жылдар бойы жинаған аңыз-әңгімелерімен толықтырып, көп қырлы, күрделі романға айналдырды.

Жазушы романның басталуынан-ақ бала Ықыластың атасы Алтынбектің әңгімесі арқылы сонау көне заманда өмір сүрген қылқобыздың атасы Қорқыттың атына, өнеріне құлағдар болғанын, киелі күй өнерінде оны тұтқанын өмірлік, шынайы тарихты көлденең тарта отырып әсерлі баяндайды. Өнерге құлшынған баланың қайта-қайта әкесінен Қорқыт жайлы сұрауы да, оған әкесі бар білгенін айтып беруі де, тіпті Қорқытқа қатысты көне көздерден естігендерін есіне салуы да болашақ қобызшының қобыз өнеріне құштарлығын оятып, шығармашылық қуат бергенін, осынау өнерге терең ден қойғанын аңғартады.

Атасы Алтынбектің құлап, естен танып қалғанында Ықыластың қобыз тартуы арқылы бойына дұға дарып, орнынан тұруы да, атақты қобызшы Сейдалының, Сары Тоқтасынның келуі, Ақыш кемпірдің келіні Жамалдың босанып, ұл тууы, сонау дүрбелең шақтағы кым-қуыт жағдайлар қобыздың киелі, қасиетті аспап екенін, осынау киелі өнерге енді Ықыластың біржолата бет алғанын оқырманға әсерлі жеткізеді. Сонымен қатар Қорқыт сарындарының атасы Алтынбек пен әкесі дүкенге, одан Ықыласқа жалғасуы да қасиетті қобыз өнерінің ұрпақтар сабақтастығына ұласуын аңғартқандай. Жеткіншек Ықыластың үлкендерден киелі де қасиетті күйлерді үйреніп қана қоймай, өзінің күйлер шығару деңгейіне көтерілгенін, тіпті қобызбен алуан құс үніне салып құйқылжытатыны да, оның қобызды абден меңгергенін, күйшілік өнерге әбден төселіп, өнер жолына біржолата зейін аударғанын роман тарауларынан аңғарамыз. Романдағы Ықыластың Айкүміске ғашық болуы, осынау сюжеттік арнадағы өте әсерлі суреттелетін махаббат сезімдері сол дәуірге тән халқымыздың сыпайылық салтынан аспайды. Осындай салт-дәстүр көріністеріне де қаламгер шығармасында көп орын бөледі.

Көркіне де, ақылына да қанша сүйсініп құмартқанымен, Айкүмістің төре қызы болуы, ағайындардың қарсылығына тап болуы арадағы сүйіспеншілікке кедергі келтіреді. Ықыластың Тоқа, Тәттімбет күйшілермен араласуы, Біржан салды көруі, Шөже ақынмен бірге болуы оның өнер жолындағы өзіндік шыңдалуы ғана емес, азаматтық келбетінің өсуіне де негіз қалап, үлкен әсер тастағандығы да нақты оқиғалар арнасында шымыр баяндалады.

Романның бас кейіпкері Ықыластың атасы мен әкесінен үйренген «Аққу» күйін қобызда төгілте, тебіренге тартып, қазақтың алдаспан ақыны Шөже жыраудың ризашылығына бөленуі, батасын алуы, жиналған ел-жұрттың қобызын аттай қалап, сатып алуға ниеттенуі де, атасының көзіндей аспапты ешқашан да қымбат дүние, затқа айырбастамауы да өнерпаз иесінің өнерге деген адалдығын, киелі аспап қобызға деген құрметін танытса, ал күйшінің осынау сәттердегі ішкі көңіл күйін де қаламгер алдыңғы қатарға шығара суреттейді. Генерал-губернатор Дюгамелдің алдында күй тартқан Ықыластың «екі жағынан кезек теңселіп, бойын жазып, асқақ адамның бағынбайтын, жеңілмейтін паң қасиетін» танытуы да өнердің күші, дарын болмысындағы ерекше қасиеттері ретінде бой көтереді.

Қырғызда «қыл қияқты сөйлейтін Күреңкей есімді бір құдірет бар» деп Шөжеден атын естіген әйгілі қобызшыны Алатау асып, Чоң-Кемин деген жеріне іздеп баруы да Ықыластың өнердегі ізденісі мен құштарлығының шексіз белгісіндей баяндалды. Жантай ханның ауылына барып, оның ұлы Шабдан манапқа жолығуы, қобызшының қырғыз жерінде біраз тұрақтап қалуы да романның екінші бөліміндегі композицияда әрқилы оқиғаларды қамти отырып, кең арнада баяндайды. Сол сияқты Шөженің атақты манасшы Балықты іздеп келу сюжеті де ежелден ағайын, көрші екі елдің өнердегі дәстүр жалғастығына, туыстығына айғақ болды.

Роман ішіндегі Күреңкейдің «Қамбархан» күйін тартқандағы Ықыластың алған әсері де үлкен дарынға деген құрметті, сүйсіністі білдіреді. Сондай-ақ Бұғыбайдың домбыраны қолына алып, «екі жирен» әніне басуы да, Ықыластың өз кезегінде қобызбен күйлер тартып, жиналған жұртты тамсандыру оқиғалары да екі ел арасындағы сыйластықтың көңіл-ниеттегі ғана емес, киелі өнердегі тамыры бір, тереңде жатқан сабақтастықты да аңғартады. Ықыластың нағашыларын іздеп келген Кеменді көруі, жүздесуі, бір-біріне деген сүйіспеншілік сезімі романдағы тартымды сюжеттердің бірі ретінде оқырманға терең әсер тастайды.

Өнер туралы жазылған шығарма болғандықтан негізгі кейіпкердің өнер жолы ғана емес, бастан кешкен күйініштері мен сүйіспеншіліктердің шынайы мазмұндалуы мен осыған қатысты жанама көрінетін сандаған кейіпкерлердің іс-әрекеттері де роман сюжетіне кірігіп, көркемдік мақсатта орнымен пайдаланады. Ең бастысы Ықыластың «Қоңыр», «Ерден», «Жез-киік», «Аққу», «Кертөлғау» күйлерінің орындалуынан бөлек, сол күйлердің шығу тарихына қаламгердің кең тоқталып отыруы, олардың жан-жақты мазмұндалуы шығарманың шынайылығын айқындап қана қоймай, оның көркемдік деңгейі биікке көтеріп алып кетеді. Ықылас күйлерінің қыл қобызда орындалуы да, оған көпшіліктің назарының ауып, құлай беріле, сүйсіне тыңдауы да киелі өнердің өзіндік қасиет-қадірін терең танытуға жол ашады. Қырғыз ағайындардың Ықылас өнерін ризашылықпен бағалауы оның үлкен дарын иесі екенін танып қана қоймай, осынау құрмет пен қошемет екі ел арасындағы өнер жарысының дәстүрлі құнарларын аша түседі.

Роман ықшам, шымыр және жинақы жазылған. 256-беттен тұратын тұтас романның прологы мен эпилогы да композициялық құрылымының тұтастығын сақтай отырып, бас кейіпкердің өмір жолын тұтас, әрі әр қырынан терең бейнелеуге мүмкіндік берген. Кейіпкерлер тілі де халықтық сөйлеу мәнерінде құрылған. Кейіпкерлер арасында көп көрінетін диалогтар ықшамды, әрі осынау кейіпкерлердің ұлттық ойлау деңгейін, ұлттық дүниетанымын, ең бастысы қазақ тілінің мол

мүмкіндігі мен суреткерлік құнарын мейілінше шынайы жеткізеді. Сонымен бірге екі ел орындаушыларының қобыз, домбыра, қияқ аспаптарын жете меңгеріп, кез-келгенінде ойнауға дағдылануы да өнерпаздар болмысындағы сан қилы талант ерекшеліктерін әр қырынан тануға мүмкіндік береді.

Романда ел тарихы әңгімеленген, өткен дәуірдегі әр қилы тарихи оқиғалар да өз орнын тапқан. Қазақ пен қырғыз жерінің табиғаты, тау, өзен, көл суреті, жайлау көріністері, барлығы суреткерлік шеберлік аясында бейнеленетіндіктен оқырман назарын өзіне тарта түседі. Сол кездегі Ресей отаршылдарына қарсы ұлт-азаттық бас көтерулер, елдік сарындағы идеялар да кітаптың екінші бөлімінде өнерпаздар тағдырымен сабақтас баяндалады.

Түйіндей айтқанда, Илья Жақановтың «Ықылас» романы-күйші, қобызшы Ықылас Дүкенұлының өнердегі тағдырынан, күйшінің орындаушылық шеберлігінен терең мағлұматтар беретін, өнер тақырыбындағы сәтті жазылған, автордың өзіндік ой-өрнектерін терең толғамдарын алдыңғы қатарға шығарған, сол арқылы тұтас заман көрінісі мен дара тұлғаның тағдырын қатар суреттейтін құнды шығармалардың бірі.

Көрнекті жазушы Рамазан Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы» роман-хамсасы 1999 жылы «Әл-Фараби» баспасынан жарыққа шықты. Көлемі 752 беттік роман-хамса ұлы ақын Абайдың өмір жолына негізделіп жазылған көлемді прозалық шығарма.

Жазушының суреткерлік қарымын кеңінен танытқан шығармасы «Абайдың жұмбағы» бес кітаптан («Толғақ», «Жұлдыз құрбандық», «Қызғаныш», «Ақиқат мекені», «Нұрсипат») тұратындықтан роман-хамса деп атаған. Қазақ прозасының таңдаулы туындысы ретінде бағаланаған «Абайдың жұмбағы» жазушының бас кітабы десек те болады. Осы роман-хамсасы үшін жазушы Рамазан Тоқтаров Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығына ие болды.

Роман-хамсаның негізгі желісі ұлы ақын Абайдың туғанына бастап дүниеден өткеніне дейінгі тұтас бір дәуірді қамтуды мақсат еткен. Сонымен бірге бодандық бұғауына ілінген бүкіл халық тағдыры, саяси-әлеуметтік мәселелер де роман-хамсадан көрініс тапқан. Абай заманының ішкі-сыртқы қатпарлық қайшылықтары реалистік тұрғыдан суреттеледі. Бұл тұста қазақ елі Ресейге бодан болғанымен, әлі де жол айырықта тұрғандай халде еді. Осының бір айғағы ретінде роман-хамсаның алғашқы кітабында Кеңесары бастаған халық көтерілісінің соңғы сәттері суреттеледі. Кеңесары Сарыарқадан ауып, Алатауға бет алғанда Абай дүниеге келеді. Сюжет желісінде Абайдың әр тұстағы әлеуметтік-қоғамдық аядағы іс-әрекеттері көрініс тауып отырады. Бірінші кітапта Құнанбайдың таң алдында көрген түсін әулие-шалыс Шайқы: «Ертең не бәлки қараңғысында ма екен дүниеге Аяздай әділ, Аплатондай білімді, жүрегі жұмсақ құл – осы айналаның біріне тартпаған шын мейрбанды перзент келеді», – деп жориды.

Автор шағын деталь арқылы оқиғаны дамыта отырып, болашақ сәбидің қандай адам болатынын түс арқылы тұспалдайды. Жазушы түсті Абай образын бейнелеудегі көп амал-тәсілдердің бірі ретінде қолданады. Осынау тосын түс Құнанбайдың көңіл-күйіне де терең әсер етеді. Автор ақыры Шайқынның жорығын түсі шындыққа айналғанын суреттей келе, жөргектегі нәрестенің «екі көзін тоқтатып шаңырақтан айырмайтын әдет тауып еді» деп бейнелейді. Сәби шағынан-ақ алыс биікке көз салатын Абай сегіз айға толмай жүріп кетеді. Жазушы кейде жанама мінездеу, кейде авторлық баяндау арқылы Абайдың мінез даралығын ашып, басқалардан ерекшелей суреттеуге айырықша мән береді.

Қаламгер жас нәрестенің айырықша тумысынан бөлек нышан көріп, оның болашағының нұрлы болатындығын төмендегідей ой-толғамдарымен жеткізеді: «Абай әлі бесікке де бөленбей, тас-түйін құндақталу жатқан кезінде де екі екі көзін киіз үйдің ашық тұрған түндігінен айырмаушы еді, сонда оның кірпік қақпай бағатыны нұр сауып тұратын көгілдір аспан екен. Қырқынан шығып мойны-басы бекіген соң әлгі көк жүзінен жамырайтын нұрды енді ол өзі бақылай алатын айналадан іздейтін болды. Ақ киген адам да, ақ сауырдың бүйіріне шағылысқан күй сәулесі де, керегеден білінетін таңғы-кешкі арай шапақ оның кірпік қақпай қарайтын бота көздерінен тыс қалған емес. Соларды көріп, әбден бойына сіңіріп барып көңілі жайланады да, күн ұзын тоқтық атып, бесігінде өз бетімен үіл қағып жатып алады» /1, 73-б/.

Абайдың көптің бірі болмайтыны жас кезінен-ақ білінді. Зейінді-зерең, сөзге алғыр, ақылды бала көп назарын өзіне аударды. «Қос құлағы шұнақ, кеудесі ағып тұрған бұлақ» Абай ел аузына іліне бастады. Кітаптан кітапқа ауысқан сайын Абай тұлғасы ұштастық тауып даралана береді.

Роман-хамсаның екінші кітабында Семей қаласындағы Ахмет-Риза медресесінде одан кейін приходская школадан дәріс алып, көп нәрсеге көзі ашылады. Ой-санасы кенейіп, дүниеге өзіндік көзқарасы қалыптаса бастаған Абай көрінеді. Он үш жасында әке қалауымен оқудан шығып, ел ішіндегі қайшылықтардың сырына қаныға бастаса, Құдайберді ағасы өлген соң кішік Тобықтының

болысы етіп 20 жастағы Абайды қояды. Осыдан бастап ел ісіне араласа бастаған Абай болмысы шынайы бедерлене, оның ел ісіне деген көрегендігін, сұңғылы зеректігін, біліктілік танытарлық қимыл-әрекеттерін қаламгер асықпай баяндап, роман тарауларына орнымен кіргізіп отырады. Ел ішінде сан-салалы дау-дамайға (ұрлық-қарлық, жесір, жер дауы, құн сұрау салты) араласып, көптің қамын ойлайтын тұлғаға айнала бастайды. Мәселен, қаладан келген екі тергеушімен болған диалогке назар аударып көрейік.

- Киргиз заында бір адамның құны мықтағанда жүз түйемен төленсе, Ресей қарулы күштерінің өкіліне қол көтерген қарақшы үшін бұратана ел ауыл-ауданмен құрбандыққа шалынса да аздық етеді. Қара басын емес, Қараспан тауын жайлаған елін қорлағаны үшін күйіп кетіп еді... Ілгері катулана аттап барып:

- Сіз екуіңіз жазықсыз зорлаған Бейбақтың соңынан қалмаған зұлым көлеңкесіне айналыпсыз. Арашаға жарай ма десе, тағы да құн дауламақ ойларыңыз да бар екен ғой... Қылмысты істі қылмыспен жапқан елдің сотында қандайлық әділдік болуы мүмкін?

- Халық неге ашынады? Қарыны аш па?

- Қарыны ашқанынан жыламайды, қадірі кеткеннен жылайды.

- Оның қадірін кетіріп жүрген кімдер? Өздеріңіз емес пе? Қатыгез жаулықтарыңды мен танымай, көрмей жүрмін бе?

- Онда шын көре алмағандығыңыз. Қазақ өте бауырмал халық. Оның бауырын шіріткен өзге маслихат бар.

- Не маслихат? – деді ояз селдіреген жирен шашы қобырая

Өкімет халыққа ор қазуын, оқ жаудыруын қойсын. Оқ шыққаннан от шыққанның жаман екенін сіз менен артық білуіңіз керек, тақсыр! /1, 282-285-б/.

Абай мен ояз арасында болған осынау сөз сайысы көп жағдайды аңғартады. Ширығы шарпысқан өткір диалогтан ұлы Абайдың халқым деп соққан жүрек лүпілін сезгендей боламыз. Ақын өлеңдері де халқының мұң-наласы мен көрген қиянатын, ел билеу ісіндегі өктемдік, патша ұлықтарының озбырлықтарын арқау етеді. Ұлы ақын ретінде, ұлт перзенті ретінде осылардың бәріне Абай енжар қарамайды. Осының барлығы ақыл-сана сүзгісінен өтіп, жүрек түпкірінен бастау алып жыр жолдарына айналып отырады. Ақынның кейбір өлеңдерінің шығу тарихынан да роман беттеріндегі суреттелетін оқиғалар арқылы хабардар болып отырмыз.

Абай айналасында көрінетін кейіпкерлер шоғыры да өте мол. Олар: Құнанбай, Бөжей, Алшынбай, Кеңесары, Наурызбай, Ағыбай, Шоқан, Құсбек, Қаратай, Сүйіндік, Жиренше, Тәкежан, Ізғұтты, Қодар, Майбасар, Құдайберді, Ербол, Халиолла, Оспан, Аташ, Ерден, Тәттімбет, генерал-майор Густав Христанович, генерал-губернатор Гаспорт, генерал Вишневский, полковник Виктор Иванкевич, Ф.М.Достоевский, А.Янушкевич, Михаэлис, Оразбай, Байкөкше, Шайқы, Ұлжан, Қамария, Тоғжан, Ділді, т.б. кейіпкерлердің айшықты бейнелері жасалған. Роман-хамсадағы кейіпкерлер бір-біріне ұқсамайтын, өздеріне лайық іс-әрекеті, мінез-машығы бар адамдар. Өйткені бұлардың көбі өмірде болған тұлға болғандықтан тарихи шығарманың кейіпкеріне айналып, нақты оқиғалар үстінде көрінеді.

Әрбір кейіпкер әлеуметтік орнына байланысты өзіне лайық іс-әрекеті, кескін-келбетімен ерекшеленеді. Мәселен, автор Құнанбай тұлғасына қатысты «ол кімге тіктеп қараса, сол жалма-жан» қозғалақтап, берексіз кетіп, қипықтап қалады. Жалғыз көзді шоңмұрын, ақсұр адамның әнтек шұбырыңқы жүзінде қас патшаның қаһар таңбасы бар. Солай малдас құрып отырғанның өзінде түйеге мініп келе жатқан адам секілді» /1, 94-б./, – десе де, енді бірде: «Құнанбай Жидебайда отырған көп ауылдарға күзге салым соңында шұбыра ерген жүз қаралы нөкері бар, адуын айбары күндік жерден шашырап, күміс ер-тұрманы омырауына шейін төгіліп жарық-жұрық еткен ақбоз арғымақпен оралды. Басында алтын шілтерлі бекзадалар киетін шошақ төбелі ақ шұға қалпақ, үстінде нақ сондай оюмен айқыш-ұйқыш етіп зерлеген ақ түбіт шекпен, иойнына соның бәрін сыртынан салбырата асырып, дөңгелек күміс ақтабақша тағып алыпты», – деп кейіпкерінің сыртқы келбетіне, киіміне мән береді /1, 127-б./.

Бұл бір адам – Құнанбайға берілген екі түрлі портреттік сипаттама. Бірінен Құнанбайдың түр түсіндегі «қас патшаның қаһар таңбасын» байқатарлық мінезін аңғарсақ, екіншіден аға сұлтан болып келген Құнанбайдың айдын, айбарын көреміз.

Мұндай портреттік сипаттаулар басқа кейіпкерлерді (Кеңесары, Алшынбай, Шоқан, Қодар т.б.) бейнеленгенде де қолданылып отырған. Жазушы тура, кейде жанама мінездеу, лирикалық шегіністерге қоса олардың диалог, монологтары арқылы да адамдық бітім-болмыстарын айқындап отырады. Кейде автор кейіпкерінің тұлға-бітім, іс-әрекетін екінші адамның көзімен де беретін тұстары бар. Мәселен, Аташтың көзімен Кеңесарының інісі Наурызбай батырдың ерлік қимылы төмендегідей ашылады. «Сонда көріп еді ол Науан батырдың күндей күркіреп, жалғыз өзі мылтықты

көп адамды алайғысын алай, бұлайғысын бұлай қылышпен шауып, найзамен түйреп жайратып жүре бергенін» /1, 20-б/.

Батыр мінез, батыра айтар сөз Қодар тұлғасынан да байқалады. «Ел иесі, жер иесі кім?» деп үлес бөліскенде ірі тұлғалы Қодар бар есептен құр қалады. Бір үлкен жиынға шақырусыз келген Қодар:

- Неге мен санда бармын да сапада жоқпын, – деп күркірей жөнеледі.
- Ей, Қодар, бұл бықсып отырған қоңырсығың?
- Сени өзінді жақсымын дейсің, ә? Бір елдің солқылдаған мырзасы болып отырасың. Ақ-қараны айырып тани бересің. Осы адал мен арамды айыра аласың ба? Соны айтшы...
- Менің арамым сенің дастарханыңнан шығып па еді? Бұл қай сандырағың оттап тұрған?
- Сен арамды менің емес, алаштың қазанына салып отырсың.
- Төгемін. Әлі де төгемін. Екі жүзді болатының үшін солай ете беремін, – деп Құнанбайдай ел

басының Кенесарыны қолдамай, бірыңғай орыс жағына шығып алғанын бетіне тура айтады /1, 78-79-б/. Осы қысқа-қайырым диалог үлкен көркемдік қызмет атқарып, екі тарихи тұлғаның болмысына авторлық көзқарасты да аңғартады. Сонымен бірге кейіпкердің дүниетанымынан да хабардар етеді. Қодардың аузынан шыққан салмақты сөз көптің үкіміндей әсер қалдырады. Қодар бейнесі әр эпизодта дараланып биіктей түседі. Оның сөздерінен де бірбеткей, ешкімнен ықпайтын өр мінезділік байқалады. Құнанбай да көпті көрген, көпті білген, кең ойланып, кемел ой айта алатын оқшау бітімдегі тұлға екенін аңғарып отырамыз.

Лепсі өзенінің бойындағы «Шұбарағаш – Ойжайлау» деген саласында қазақтардың Россияға қосылу салтанаты өтеді. Бұл жиынға сұлтандар, шекара бастығы генерал-майор Вишневский қатысып сөз сөйлейді. Генералдың сөзіне көңілі толмаған Құнанбай: «Уа, жамағат, халқым, жұртым! Елдің басын құрайтын не? Ердің басын құрайтын не? Бірлік пе? Ол қай бірлік? Бір қазақбайдың баласы болсақ та бұлың-бұлың күй кешіп жүріп, бұлдырықтай бытырап ата жұртын жат көретін жаралы халде отырамыз. Ел бірлігі осы ма? Бірлік те елдікте де, ерлікте де емес, қауымдастықта. Қауымдастық мықты болса, киіз қазықты жерге енгізер темір тоқпақ та сол. Ол қауымдасың мына отырған Ресей жұрты. Оны шамаң келсе, олжаласың етпе, ордаласың ет... Ошақтың үш бұтының екеуі сырта тұрса, біреуі отта тұрады. Сол отты бастан кешіп келген соң айтып тұрмын. Қалың елің қазағың үшін қауымдастық керек бұлармен. «бас басыңа би болсаң, Манар тауға симассың, басалқаңыз бар болса, жанған отқа күймессің» деген қайда? Бұдан былай бір жағадан бас, бір жеңнен қолтшығарайық деп отқа май құйып берейік ағайындар!» – дейді /1, 87-б/.

Құнанбайдың сөзіне жандарал қатты риза болып қалады. Құнанбай образы осылайша әр оқиға тұсында әр биіктен көрініп, әр қырынан бейнеленеді. Ақылы мен айланы, қаталдығы мен қайсарлығы қатар жүретін адамның күрделі тұлғасы, терең қатпарлы, кесек мінезі айшықты кескінделеді. Оның өз ортасынан озық көрінуі де осындай аңғар мен ақылды қатар ұстай білуінен байқалады.

Тұтастай алғанда, Абайдың отбасы, ағайын-туыс, дос-жараны жайындағы өмірдеректік суреттеулер көзден таса қалмай, шығарма бітіміне орынды сіңіріліп, ақынның өсу, толысу жолын аша түседі. Роман-хамсада Абай туып-өскен аймақтың көрініс-суреті (табиғаты) сан түрлі бояу-нақышпен тартымды суреттеледі. «Ай бағана қорғалаған. Самалдай есіп тұрған жел де сап тыйылған. Күңгірт аспан төрінде жусаған мал құсап жамырай жайылған баданай-баданай жұлдыздар тіке жоғарылап, көз ұшында қылмындап бұлдырап сіркелене қалыпты. Енді аз уақытта олар да су бетіне жыпырлаған мөлдір ұсақ көпіршіктей біртіндеп шағылып, түн тұңғығының зым-зия батып жоғалып кеткелі тұр.

Өлгінде ғана сібірлеп там-тұм жар бар еді, шығыс көкжиек бойымен тұтаса көтерілген жалпақ кара жамылғы тесік сәулелі түн аспанын тастай қымтап, айнала төңіректі көзге түртсе көргісіз етіп меңіреу қараңғылық мендеп ала қойыпты» /1, 23-б/. Бұл – таң қараңғысының суреті. Пейзаж кейіпкерінің көңіл алаңын аша, айқындай түседі. Шығарма тілі сондықтан да ажарлы да айшықты. Жазушы тартымды, тосын, бояуы сан алуан, ұтымды бейнелеу құралдарын молынан пайдаланып отырғандықтан, туындының эстетикалық әсерлілігі, танымдық қуаты тереңдей түскен.

Роман-хамсада белгілі бір тарихи кезең шындығы кейіпкерлердің толымды тұлғасы мен олардың арасында өтіп жататын сан-сала тартысты оқиғалар арқылы шынайы суреттеледі. Қаламгер шығармада мол, ауқымды тарихи-танымдық дерек-мағлұматтарды негіз ете отырып үлкен-үлкен көркемдік жинақталуға қол артады. Соның арқасында елге есімдері мен еңбектері белгілі тұлғалар арқылы кезеңдік мәні зор тарихи шындықты оқырманына әсерлі жеткізе алған.

«Соқтықпалы, соқпақсыз жерде өсіп, мыңмен жалғыз алысқан» ақын Абайдың дана Абайға, кемеңгер Абайға, хакім Абайға көтерілу жолы роман-хамсаның бес кітабында терең арна тартады. Осы негізгі желінің айналасындағы қаншама қосалқы оқиғалар, эпизодтар, суреттеулер, баяндаулар сабақтаса тарамдалып, Абай сынды ұлы ақынның өмір жолын, оның өмір сүрген, тағдыр кешкен

заманын биік танымдық, тағылымдық деңгейде, шынайы суреткерлікпен бейнелеп бере алған бұл оман-хамсаны қазақ прозасының табысы десек артық болмайды.

Қаламгер Нәбиден Әбуталиевтің «Наркескен» романы қазақ тарихындағы, қазақ тағдырындағы орны ерекше ұлт-азаттық күресіміздің жарқын беттерінің бірінен саналатын Исатай-Махамбет көтерілісі мен осы екі тарихи тұлғаның жеке өмірбаянын арқау еткен күделі туынды. Осының алдында да қаламгердің Исатай мен Махамбет образын сомдауға арналған, сол кездегі тарихи-әлеуметтік, саяси оқиғалардың бір парасын қамтып көрсетуге тырысқан бірнеше туындылары жарық көрген болатын.

Жалпы, XIX ғасырда қазақ жұрты, қазақ даласы тар жол, тайғақ кешу дәуіріне тап келді. Себебі, ел жаңаша билеу жүйесіне бағынауға мәжбүр болып, өзінің атамекенінен, заңды жерінен бірте-бірте ығыстырылып, айрыла бастады. Шұрайлы қоныстарды өзге ұлт келімсектерінің иемденуі, қазақтың шымбайына батып, намысына тиді. Бекініс пен шептердің салынуы да қазақ халқының наразылығын тудырды. Осы сынды және тағы да басқа ішкі-сыртқы факторларға байланысты ел алаңдай бастады, XIX ғасырда ірілі-ұсақты көтерілістер бірінен соң бірі жалғасып жатты. Кенесары, Жанғожа, Исатайлар бастаған көтерілістер соның айқын куәсі. Ұлт-азаттық көтерілістердің қазақ даласының әр түпкірінен бой көтере бастауы жалпы тұтас елдің басын біріктірді, намысын оятты.

Ел басына күн туып, ер етікпен су кешкен кезеңде халықтың мұңын мұндап, жоғын жоқтаған Исатай сынды батырлардың басшылығымен жүзеге асқан көтерілістің тарихта алар орны ерекше. Кіші жүздің ішкі Бөкейінде болған бұл көтерілісі Еділдің ең тоғайы мен Жайықтың жағалауы үшін ғана емес, жалпы халықтың азатығы, тәуелсіздігі, дербестігі үшін болған еді. Ел ала, бұлт шала болған осы тұста Махамбет Исатайды қостап, қара халықтың, қалың елін жақтады. Олар елге озбылық жасап, жерге билік жасауда әділетсіздікке барған ел басқарушылары мен би, сұлтандарға қарсы шықты. Махамбет ел мен жер үшін, елге тізесін батырған жуандардан кек қайтару үшін найзаның ұшымен ғана емес, сонымен қоса отты да өтпін сөзімен де күрес туын көтерді. Опасыз сұлтандар мен мекер билердің іс-әрекетіне қарсы бағытталған мұндай отты да ұятты сөздер әрінен ел бағасындай естіліп жатты.

Міне, осындай алып тұлға, мұзбалақ ақын, біртүр ерді Нәбиден Әбуталиев өзінің романына арқау еткен. Махамбеттің қилы тағдырына арналған екі бөлімнен тұратын романды жазушы «Наркескен» деп атаған. «Наркескен» ұғымына ең алдымен Махамбет тұлғасының барлық болмысы сиып тұрғандай. Қаламгер осы метафора арқылы алдаспан ақынының алабөтен тағдырын астарлап жеткізген.

Кезінде халықтың ықылысана бөленіп, оқырман қауым жылы қабылдаған «Қайран Нарын» мен «Өттің дүние» атты екі шығармасының басын біріктіріп, тың тарулармен толықтыра түсіп, дамытып, ширатып, соны ізденістің арқасына кең тынысты, қомақты дүние, жаңа романды жарыққа шығарды. Төртжүз беттік көлемді «Наркескен» романы Махамбеттің талайлы тағдыры мен күреспен өткен қайшылықты өмірін жан-жақты суреттейді.

Махамбет пен Исатай арасындағы адал достық, халық пен Махамбет арасындағы терең байланыстар арнасы романда көркем бейнеленеді. Жалпы, романды оқи отыра XIX ғасырдың орта тұсындағы, Бөкей жеріндегі қазақ халқының тұрмыс-тіршілігімен жеткізуде романның кей тұстағы елдің қайнаған тіршілігін жеткізуде романның кей тұстарында, қаламгер суреттемелерінде артық-кем кеткен беттер кездеседі, бірақ бұл көркем шығарманың тұтас желісіне көркемдік жағынан үлкен нұқсан келтірмеген.

«Роман неліктен «Наркескен» деп аталды?» – деген сұраққа жауап беретін болсақ, оны біз романның өзінен табамыз. «– Қолында Наркескен, тақымында ақауыз тұрғанда Махамбетті көктен құдай, ғ жерден құмай ала алмайды. Наркескен Ағатайдан қалған қылыш, жүзі жыланның өтіне суарылған. Шауып жібергенде көлденең жатқан атан түйені екі бөліп кетеді. Сайыста Махамбетке тірі жан шақ келмейді», – деп қаламгер ақын тұлғасын суреттеп өтеді /2, 79-б./. Роман «Наркескен» қылыстың атына байланысты сабақтас қойылғанын аңғарамыз. Махамбеттің қолындағы қылыш жай қылыш емес, батыр Ағатайдың, Беріштің ұранына айналған Ағатайдың қылышы болатын. Сол намысты қолдан бергізбеген, қазақ сарбазының айбыны болған қылыштың арқасында қазақ атамyz жерін жаудан қорғап, киелі атамекенін өз ұрпағына аманаттаумен келеді деген идея алдыңғы қатарға шығады. Сол тұста елдің тағдыры шын мәнінде ақ найзаның ұшы мен қайқы қылыштың алмас жүзінде еді. Жазушы осыны оқырманына астарлап жеткізгісі келгендей.

Романда Махамбеттің ақындық қыры да барынша ашыла түскен. Әсіресе табан астында, суырып салатын өжет ақынның образын жасауда жазушы барынша ізденгені байқалады. Соның дәлелі Баймағамбет сұлтанмен кездескендегі: «Баймағамбеттің пысы баса алмады. Осынын сезіп, енді хандық үшін қырқысқан, мәртебе қуған сұғанақ көз сұлтанның берекесі қашайын деді. Махамбет

тебіренгенде бойындағы жанар тау қуатын сыртқа шығарды. Оның кеудесі тасыған дариядай еді, толқын-толқын сел тасып, лықылдап төгілейін деп тұрған. Бойына біткен қоңыр даусы күңіреніп барып шыққанда батырлық пен ақындықтың қос тізгінін бірдей ұстаған ол екіленіп кетті. Көк пен жерді дір еткізіп, қара бұлтты қақыратқан найзағайдай алапат-алмас сөз құйылды кеудеден.

Мен, мен едім, мен едім!

Мен Нарында жүргенде,

Еңіреп жүрген ер едім.

Исатайдың барында,

Екі тарлан бөрі едім...

Ақынның айтқан сөзі емес, алдындағы ата жауына атқан сұр мергеннің оғы еді. Халық лағнаты шынында да кеудеден оқ боп атылды. Ол тиген жерін қиып түсер қылыштай, шауып түсер шар болаттай еді...», – деген сөздермен Махамбеттің ішкі сезімімен ұласып жатқан ақындық қуатын көркем тілмен жеткізеді. Махамбеттің ойы емес, халықтың лағнеті еді деп, ақынның қаншалықты халыққа жақын екенін көрсетуге ұмтылады /2, 97-б./.

Романда жазушы Махамбеттің жан досы Исатайдың образын бейнелеуде, оның бірбеткей мінезін суреттеуде сюжеттік оқиғаларды оқырманның жүрегіне әсер ететіндей етіп шебер баяндайды. Әсіресе, Жәңгір ханның Жасқұстағы ордасын қоршауға алып, қатынын күң, батырын құл етіп шабайық дегенде Исатайдың келіспеуі де көп тарихи шындықтың бетін ашуға мүмкіндік береді. Себебі, бір аңғарғанда ханның жіберген елшілерінің жымысқы сөзіне Исатай алданып қалды деген қорытынды жасауға болады. Үстіртін қараған адамға солай көрінуі мүмкін. Бірақ мәселеленің төркінін қаламгер тарихи деректерді ой елегінен өткізе отырып, өзінше пайымдауға тырысқан.

Бір жағынан, осы оқиғалар арқылы біз Исатайдың салқанқанды, бірбеткей, сабырлы екенін көреміз, ал екінші жағынан оның арманы ханды халыққа қоссам, халық пен хан арасындағы бірлікке қол жеткізсем деген ұлы мақсатты аңғарамыз. Міне Исатай бойындағы кісілік, адамгершілік, ерлік, өзіне деген сенімі осы арнада сәтті көрінеді. Алайда Исатайдың бұл ойына көптеген қол астындағы батырлар қарсы шығады. Бұл «жауыз» Жәңгірдің жалған ойы ғана, уақыт созу үшін жасаған арам қадамы екенін ескертіп бағады. Исатайдың бірбеткейлігін көріп, батырлардың көбі теріс айналады. Сонда Махамбеттің жан досына деген адалдығын, Исатайды тастамай жанында қалып, қатерге басын тігіп, тағдырын көтеріліс жолына арнаған ержүрек, мәрттігін аңғарамыз. Жазушы Нәбиден Әбуталиев Махамбет пен Исатай арасындағы достықты осылай шынайы, күрделі, тартысты әрекеттер үстінде суреттей білген.

Жазушы Нәбиден Әбуталиевтің саналы ғұмырын ел жүрегіндегі ардақты тұлға, қайталанбас өнерпаз Сегіз Серіні зерттеуге арнағанын дабілеміз. Күні кеше мерзімді баспасөз беттерінде Сегіз Серінің ғұмырына, тағдырына байланысты, және оның есімі тарихта болды ма, болмады ма деген дау да етек алған еді. Оны Сегіз Серінің мұрасын зерттеп, кітап арнап, тарихта болғанын дәлелдеуді мақсат еткен жазушы Нәбиден Әбуталиевтің – ой толғамдары, дәлелдері оқырман көңілінен шықты. Қаламгер бір жазбаларында Сегіз Серіні зерттеу Исатай-Махамбет көтерілісін жазудан бастау алғанын айтқан еді. Міне, осы «Наркескен» романында Исатай-Махамбет пен Сегіз Серінің арасындағы байланыс та суреттеледі. Сегіз Серіні қаламгер өз романында ешкімнен именбейтін, өзінің жасағы бар, бірбеткей, батыр тұлғалы кейіпкер ретінде бейнелеп отырады.

Роман екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімде батырдың сын сағаттағы сәтін, яғни қилы тағдырын көреміз. Исатайдан да, сүйген жары Айғаншадан да айырылған жарлы тұлғамен жүздесеміз. Жүрегі дертті Махамбет. Махамбеттің іштегі күйзелістерін бірінші тарауда жазушы былай суреттейді: «Күн еңкейген кез. Ұлы бесін ауып барады. Тұндырап Қараой жатыр. Әлгілерден бөлек, кескін келбеті де өзгеше тобылғы меңді торы ат мінген біреу Қайыршақты-Қараоба жаққа жалғы кетіп барады. Бұл – Махамбет еді. Көп ойдан ба, басы мең-зең, бір сәт миы шыңылдағандай болды. Алда тандыры тартылған жүдеу тұз. Қарадан қарап келе жатып көңілі құлазығандай... басында қалың ойдан оның бойы ауырлады, тіпті үстімен жүріп келе жатқан жер екеш мынау қара жердің өзі де сол ауырлықты көтере алмай бір түрлі майысып бара жатқан сияқты болып көрінді...» /2, 209-210 б./.

Жазушы осы арада батыр мен табиғат арасындағы сабақтастықты, ұқсастықты шебер суреттеп өтеді.

Тұнжыраған Қараойдың суреті. Күн батып бара жатқан тұс. Осының барлығы Махамбеттің көңіл күйіне әсер етеді. Еңсесін басады, із қалдырады. Қайталай айтсақ, осынау еңкейген, қызара батып, ауып бара жатқан күн мен Махамбеттің жан досынан, жарынан айырылып, трагедиялық күй кешуі, Қараой мен Махамбеттің көңіл күйінің іштей үндесуі, әрине жазушы қолданған сәтті, ұтымды психологиялық параллель ретінде қабылдауға болады.

Романның екінші тарауында Жәңгірдің өлуі, оның жары Фатима мен Махамбет арасындағы байланыс, батырдың Баймағамбет ауылын шабуы да көркем тілмен баяндалғандықтан тартымды да қызықты оқылады. Батыр бел баласы Нұрсұлтанды орыс білімімен сусындату үшін талпынғаны суреттеледі.

Жалпы, осы екінші тараудан сол кездегі саясаттың салқынын да аңғарасың. Орынбор губернаторы Перовскийдің елді қанағаны, оның орнын алмастырған Обручевті жаны жайсаң етіп суреттеуі соның айғағы болса керек. Керісінше Жәңгірді зұлым ретінде суреттеуі сол кездегі үстемдік құрған саясаттан туындап жатты. Байлар жауыз, билер залым. Ал кедейлер болса қаналушы тап деп қарастыру да сол кездегі саясат еді. Бүгінгі егемендік сана мен тәуелсіздік тұғырынан қарасақ Жәңгірдің де еліне, қазаққа жаны ашығандығы, мектеп салдырғандығы тарихи шындық. Әрине, роман тәуелсіздік тұсында жарыққа шықса, ақиқат өзге қырынан айтылар еді.

Десек те, сол Кеңес үкіметі тұсында, ержүрек батырдың тұлғасын бейнелеп, тағдырын жан-жақты суреттеп, осындай күрделі роман жазуы камгерлердің батыл, әрі табысты қадамы болды десек қателеспейміз.

Жалпы, жазушы романда Махамбеттің ақындық дарыны, батырлық тұлғасымен қатар, күйшілік қырын да нәзік бейнелеп, ұтымды жеткізе білген. Елдің мұнын мұндап, жоғын жоқтаған күрескер ақын, біртуар батырдың образы біршама терең, жан-жақты ашылған. Роман тарихи фактілерге табан тіреген. Романды оқу барысында жазушы ел аузындағы аңыз-әңгімелер мен әпсаналарды ұтымды пайдалана білгендігіне көз жеткіземіз. Кіші жүздің рулық жүйесі де тарихи факті ретінде бой көтереді. Нарынның табиғатын, образдардың ішкі психологиялық күйі мен жан тебіреністерін жазушы барынша жанды етіп суреттеуге тырысқан. Романның тілі шұрайлы, көркемдік қуатының тынысы кең. Роман ішінде сөз болатын оқиғалар желісінің ширақтығы, кейіпкерлерінің сыр-сипаты, шығарманың көркем де бейнелі тілі оқырманды бей-жай қалдырмайды.

Белгілі қаламгер Дүкембай Досжанның «Алыптың азабы» атты жинағы осы аттас романынан, әңгімелері мен хикаяттарынан тұратын туынды. Бұл кітап 1977 жылы «Рауан» баспасынан жарық көрді. Осынау жинақтағы «Алыптың азабы» атты романы ғұлама ғалым, заңғар жазушы Мұхтар Әуезовтің осы кезге дейін қалтарыста келген, қиын тағдырынан мәлімет береді. Қаламгер Мұханның құпияда сақталған өмірдеректерін ұтқыр, қайта сөйлете отырып, ұлы суреткердің тағдыр белестерінің тартысты, трагедиялық тұстарына тиянақты тоқталады. Көзден таса, көңілден ұмыт бола бастаған тарихи деректерге табан тірейтін жазушы, Мұхтар Әуезов тағдырының тосын бұрылыстарын, бастан кешкен азабы мен қиянатын бүкпесіз баяндайды.

Осы романға дейін де Дүкембай Досжан Мұхтар Әуезовке баланысты «Жаңғақ» атты әңгіме, «Мұхтар асуы» атты хикаят, «Мұхтар жолы» атты роман-толғау жазған болатын. Жазушының бұл шығармасы ол туындыларының мазмұнын қайталамайды. Негізінен бұл мұрағат деректеріне негізделген туынды болғандықтан қаламгер өз ой-толғамдарын кеңірек баяндауға мол мүмкіндіктер ашады. Жазушы Мұхтар Әуезов шығармашылығына табан тіреген. Оның рухани мұрасын ұзақ жылдар бойында зерттегендігі романның тақырыптық-идеялық маңызын артыра түскен. Яғни, автордың өз ізденістерін әңгіме хикаяттарына арқау етіп жаза бергендігі жемісті арналарға бастаған. Аталған романның көптеген сюжеттік желілері жазушы-автордың осынау алдында жарық көрген дүниелерінен бастау алып жататындығын да оқырман аңғарады.

Жазушы 1989 жылы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің мұраға қорына кіруге рұқсат алып, сонда сарылып отырып екі жылға жуық уақыт жұмыс істейді. 1929-1932, 1937-1938 жылдардағы зұлматқа ұшырған қазақ зиялыларының тағдырына қатысты тіркеу істерімен танысып, көптеген материалдар жинақтайды. Сол деректер кейінірек жинақтала келе қаламгердің өз романында көрсеткісі келген басты идеялық, тақырыптық мақсаттарына жетелеп алып келген. Шығармада авторлық толғаныс, қиял, сезім, ой ағысына тізгін беруден гөрі, тарихи және құжаттық деректерге көбірек мән берілген. Сондықтан қаламгер бұл шығармада негізінен өзі таба алған, өз көз жеткізе алған тарихи деректердің ізімен жүріп отырғандықтан бас кейіпкердің өмір белестерін алдыңғы қатарға шығаруға мол мүмкіндіктер табады.

Мұханның Ташкентте ұсталып, Алматыға алданып келген шақтары нақты мәліметтер, архивтік құжаттар тілінде дәлелді суреттеледі. романның ең құнды тұстары-кейбір құнды мәліметтер мұрағаттар алғаш рет алынып, бейнелі тілде оқырманға жол тартқан. Мысалы 2370 нөмірлі іс қағаздарында Әуезовты айыптау құжаттарына сабақтас, соның зардатырына байланысты роман беттерінен орын алған авторлық бандаулар, бейнелі суреттеулер көркем тілде оқырман жүрегіне терең әсер етеді. Және тұтқындағы Мұхтар Әуезовтың сол кездегі ВКБ(б) Крайкоміне, Голошикиннің атына жазған арызы сол күйінде, өзгертілмей берілген. Яғни, романды оқи отырып жазушы өміріне тікелей қатысты көптеген тың мәліметтерден сыр тартамыз. Осынау бір қарағанда жалаңаштау,

құрғақтау көрінетін құжаттардың астарында жатқан ұлы жазушының тағдыры қайтара бір ой елегіне өтеді, таразы басына түседі. Мысалы, кеңестік тоталитарлық жүйе Әуезовты алғаш рет қамап, 1930 жылға дейінгі қолжазбаларының барлығы тәркіленіп, із-түзсіз жоғалады. Оның барлығын қаламгердің қайтарып алуына мүмкіндік болмайды. Осы қымбат та қазыналы дүнелердің, көркем мұраның біржолата жоғалып кеткендігін жазушы жүрегі езіле отырып баяндайды. Соның ішінде Мұхтар Әуезовтің «Сұңғақ сұр» атты хияаты да кеткендігін жазушы ашып айтады.

Д.Досжанов бұл деректі романда № 2370 тергеу ісі деп аталатын төрт томдық мұрғатты асықпай баяндап, ешбір жолын тастап кетпей, аса бір мұқияттылықпен саралай отырып, жинақтап айтуға тырысқан. Мұндағы қаламгер мақсаты тарихты бүкпесіз сөйлету. Жазушы деректі сөйлете отырып, өз ұстанымын, қаламгерлік тұрғыдан көздеп отырған негізгі көркемдік нысананы да жасырмайды. Ең бастысы Мұхтар Әуезовтің 1932 жылғы ашық хатындағы көрсеткен, өз басын арашалап алып қалған үш мәселені де аттап өтпей, солардың мәніне тереңдеп, мазмұнын әр қырынан ашуға тырысады. Шығармада Мұхтар Әуезовтің көзін көрген, қанаттас, тағдырлас бірге жүрген ағаларының, шәкірттерінің де естеліктері қоса берілген. Солардың ішіндегі, әсіресе жанашыр, ізгі ниеттегі, парасаты мен терең танымын қатар таныта алған шәкірттерінің бірі Ө.А. Жолдасбековтің өз тағлымымен назар аудартады. 1930 жылдың зұлматы, 1937 жылдың қырғыны, одан кейінгі 1947-1953 жылдардағы Мұханның басынан өткен азапты күндер мен түндердің ауыр зардаптары да жазушы назарынан тыс қалмаған.

1951 жылы 13 маусым күні Ғылым Академиясында Абай мұраларын жинау, жазу, игеру шаруасымен айналысып жүрген М.Әуезов пен Қ.Мұхамедхановты қаралау жиналысы туралы баяндаулар романның құндылығын арттыра түседі. Және де М.Әуезов тағдыры бір тұстарда орыс жазушысы Н.Гогольдің өмірімен сабақтас суретелген.

Романның келесі тарауларында жазушы Мұханның «Кенесары-Наурызбайдың» көтерілісі жайлы еңбектеріне байланысты өз толғамдарына кезек береді. «Хан кене» драмасы жазылып, жарыққа шыққан күннен бастап, суреткер тағдырына кесепат болып оралған осынау оқиғалар арқылы жиналыста басына таяқ болып тигендігі өте жинақты, тартысты сюжеттік арналарда сөз болады. Бір таңқаларлығы, КГБ қызметкерлерінен жанашыр табылып, Мұхаңа төніп келе жатқан қауіптің ерте ескертілгендігі де роман ішінде дәлелді суреттеледі. Алмағайып замандағы қаламгер басындағы қоюлана түскен қауіп-қатер, өтірік, жала, көпе-көрнеу жасалып жатқан қиянай, осының барлығы тарихи шындық арқылы жаңаша көтеріледі. Сөйтіп Мәскеуге бір түнде ұшып барғандығы, онда Бүкілодақтық кеңес жазушылар Одағындағы атақты, саликалы тұлғалардың бірі, үлкен ғалым, әдебиеттанушы Зоя Сергеевна Кедринаның кеңесімен арыз беріп ақталғандығы, тағы да басқа осы тұста жазушы басынан өткен шырғалаңдар З.Кедринаның естелігі арқылы берілетіндігі көңілге қонады.

Қаза поэзиясының алыптары Шортанбай мен Шәңгерейдің шығармашылығы, оған Мұханның зерттеушілік үлесі, сіңірген еңбегі кейіпкердің түсіндегі сөз болатын оқиғалармен сабақтас, астарлас көрінетін диалогы арқылы суреттеледі. Жазушы көбінесе Мұханның шығармашылық жолдағы қайтпас қажыр қайратын, мұқалмас ерік-жігерін, керек жерде жарқырап көрінетін батырлығы мен жүрек жұтқандығын, осынау кедергілерге төтеп бере білген суреткер төзімін бейнелеп отырып, өз тамсанысын да жасыра алмаған. Мұхтар Әуезовтің ұзақ та ұлаңғайыр шығармашылық тар жол тайғақ кешуін боямасыз, қоспасыз, ең бір өзектілігін талғай отырып, арналып беруге тырысқан.

«Өскен өркен» романына қажетті материал жинауға, оңтүстік өлкеге іс-сапармен барған кезеңін де суреттеп, ондағы ұлы жазушының елге деген сүйіспеншілігін, сол кездегі басшылықпен қарапайым ел адамдарымен, өнер иелерімен қоян-қолтық араласып, сол елмен қарым-қатынасындағы үлгілі өнегесін де түрлі ситуациямен астастыра суреттейді. Кейіпкердің аузымен білім мен ғылым ордасындағы ғалымның ұстаздық өнегесі, университеттегі екі шәкіртке ғылыми атақ қорғауға әкелік қамқорлық жасап, қол ұшын бергенін, жазушылық еңбегін жалғастыру үшін ректордан рұқсат алып, елге қайтқанын айтса, белгілі ғалым Бейсенбай Кенжебаев естелігімен жұмыстан босап қалған профессорды, шынайы ғалымды кафедра меңгерушілігіне қайта тағайындатқан іс-әрекеттеріне кеңінен тоқталады.

Шығарма желісінде ұлы жазушының Оңтүстік топырағын үш рет басып, үш рет сапары түскенін, сондағы ел-азаматтарының ұлы қаламгерлерді, ғұлама ғалымды қалай қарсы алғаны туралы ең бастысы осынау суреттемелердің барлығында да ұлы кеменгердің тұлғасы бірінші қатарға шығады. Әуезовтың мінезі, кісілігі арқылы сол кездегі ауыл адамдарының тыныс-тіршілігі, олардың әлеуметтік жағдайы, рухани сұраныстары Мұханның көзімен бағаланып, Мұханның терең де, ойлы монологу арқылы беріліп отырады.

Дүкенбай Досжанның тағы бір өзіндік көркемдік тәсілі кейіпкерін түрлі ситуацияда тұлғалап, оның мінез-құлқын, ішкі жан әлемін, керек болса қимыл қозғалысына дейін көркемдік деталь арқылы, яғни тосын іс-әрекеттері арқылы бейнелеп жеткізеді. Мәселен, кейіпкердің тұлғасын іштей екіге бөліп, кіші, жас Мұхтар мен өскен, есейген Мұхтарды ішкі диалогы арқылы, өзара тілдесу формасында, сыр-сұхбат үдгісінде ұсынады. Қаламгер бірінші кейіпкердің сыры, екінші кейіпкердің сыры деп атап, екі бөлімге бөліп, осы арқылы мұражай қызметкерінің, бірде дәрігердің өмірінен оқырманын мол хабардар етеді.

Қорыта айтқанда, оқиғаларды төгілте, қамтып айтуға аса шебер, қарымды жазушымыз Дүкенбай Досжанның осынау романда ұлтымыздың біртуар перзенті, аса дарынды суреткер Мұхтар Әуезовтің өмірін тереңнен толғап, тебірене суреттей білгендігі бұл туындыны оның соңғы жылдары дүниеге әкелген құнды шығармаларының қатарына қосты.

#### ***Пайдаланылған әдебиеттер:***

1. Тоқтаров Р. Абайдың жұмбағы. – Алматы: Әл-Фараби, 1999.
2. Әбуталиев Н. Наркескен. – Алматы: Жазушы, 2003.

#### **SUMMARY**

The article is devoted to research of novel's genre in Kazakh literature. The author reveals tendencies of development of the novel during finding of independence by Kazakhstan. The great attention is given to I. Zhakanov, N. Abutaliev, D. Doszhanov's work.

***С.А. Кибальник***

*(Институт русской литературы (Пушкинский Дом) Российской Академии наук, г. Санкт-Петербург, Россия)*

#### **О ЛИТЕРАТУРНОМ ПРОИСХОЖДЕНИИ МИСТЕРА АСТЛЕЯ<sup>1</sup>**

Вопрос о литературном происхождении образа мистера Астлея, по-видимому, значительно более сложен по сравнению с его реально-биографической основой. В первую очередь он связан с типом благородного, но чудаковатого британца, который широко представлен во многих произведениях английской и французской литературы. С одной стороны, мистер Астлей «сопровождается “шлейфом” ассоциаций – от “Векфильдского священника” Голдсмита до положительных героев Диккенса» /1, с. 16; 2/. С другой стороны, его взаимоотношения с Полиной «психологически созвучны истории главных героев первого романа Ж. Санд “Индиана” (1832; русск. перевод – 1833). Сходство усиливается тем, что благородный и преданно любящий Индиану персонаж этого романа Ральф – англичанин, противопоставлен его сопернику — французу Раймону» /3, с. 402/.

М.В. Джоунс полагал, что «Индиана» представляет собой при этом «наиболее убедительную аналогию. <...> Сэр Ральф Браун, подобно мистеру Астлею, обязан своим состоянием торговле в Восточно-Индийских колониях (хотя и торговле кофе, а не сахаром); он превращает свою глубокую страсть к героине в самоотверженное служение и братскую дружбу, которые включают старание оградить ее от более хищных, беспринципных и внешне блестящих мужчин. <...> Однако хотя эти типологические параллели бросаются в глаза, мы имеем здесь дело не с переносом, а с такой сложной трансформацией, которая типична для раннего Достоевского. Готическая атмосфера романа Санд, с его внутренним призывом к эмансипации женщин, превращена в соответствии со сходной моделью в комедию в духе Достоевского, построенную на психологии крайностей» /4, с. 41/.

Герой Жорж Санд действительно один из ближайших прообразов мистера Астлея. Особенно сильно это ощущается в определенных эпизодах «Игрока». Так, самоотвержение и преданность, которые мистер Астлей проявляет в отношении Полины после ночи, проведенной ею в комнате Алексея Ивановича, очевидно, представляют собой трансформацию поведения и разговора Ральфа Брауна с матерью Реймона де Рамьера после ночи, проведенной Индианой в их доме: « – Она хотела обмануть мужа! Она хотела обесчестить себя! – повторял Ральф с остановившимся взглядом, в каком-то странном смятении чувств. – Как же сильно она любит этого недостойного человека! Ральф совсем забыл, что говорит с матерью Реймона. – Я уже давно догадывался, – продолжал Ральф, – но почему я не предвидел, что наступит день, когда она решит окончательно погубить себя! Я скорее

<sup>1</sup> Работа выполнена в рамках проекта РГНФ № 12-24-08000 а/м

убил бы ее, чем допустил это! Такие речи в устах Ральфа крайне поразили госпожу де Рамьер; она думала, что говорит с человеком спокойным и снисходительным, и теперь раскаивалась, что поверила его внешней невозмутимости» /5, с. 194/.

Герой Достоевского также теряет самообладание в финале романа, открывая Алексею Ивановичу, что Полина по-прежнему любит его: « – Это гнусный вздор... потому, потому... знайте же! – произнес мистер Астлей дрожащим голосом и? сверкая глазами, – знайте же, неблагодарный и недостойный, мелкий и несчастный человек, что я прибыл в Гомбург нарочно по ее поручению...» /3, т. 5, с. 316-317/. Тем не менее, будет ли вознаграждена в романе его преданность Полине, в отличие от преданности Ральфа Индиане, так и остается неясным.

Впрочем, у мистера Астлея есть и другой близкий прообраз во французской литературе, который до настоящего времени не был даже назван. Это молодой лорд Артур Гранвиль из «Тридцатилетней женщины» (<1842>) Бальзака. Герой Достоевского в его не менее сильном, чем у Алексея Ивановича, увлечении Полиной, сохраняет, однако, все черты британской «застенчивости, стыдливости и молчаливости» /3, т. 5, с. 221/: «Мистер Астлей весьма часто встречается с нами на прогулках. Он снимает шляпу и проходит мимо, умирая, разумеется, от желания к нам присоединиться. Если же его приглашают, то он тотчас отказывается. На местах отдыха, в воксале, на музыке или пред фонтаном он уже непременно останавливается где-нибудь недалеко от нашей скамейки, и где бы мы ни были: в парке ли, в лесу ли, или на Шлангенберге, — стоит только вскинуть глазами, посмотреть кругом, и непременно где-нибудь, или на ближайшей тропинке, или из-за куста, покажется уголок мистера Астлея» /3, т. 5, с. 222/.

Все эти черты, а также скромные и в то же время настойчивые ухаживания за Полиной, похоже, унаследованы им от лорда Гранвиля, влюбленного в Жюли д'Эглемон, которой ее тетя с полным основанием замечает: «...ведь, конечно, не ради меня он проезжает под нашими окнами по два раза в день с тех пор, как вы здесь...», «Они (Жюли и ее тетя – С.К.) одновременно обернулись и увидели молодого англичанина, который, как всегда, не спеша проезжал по улице. Казалось, он изучил, какой образ жизни ведут затворницы, и никогда не пропускал часа их завтрака или обеда. Лошадь сама замедляла шаг, не было надобности приостанавливать ее; проезжая мимо окон – двух окон столовой, – Артур не сводил с них печального взгляда. <...> Садясь за стол, обе женщины одновременно посмотрели на островитянина. На этот раз глаза Жюли и Артура встретились, и она прочла в его взгляде столько чувства, что вспыхнула. А он тотчас же хлестнул лошадь и умчался галопом» /6, т. 2, с. 85, 90/.

Любознательность и страсть к путешествиям мистера Астлея: «...был нынешним летом на Норд-Капе...» /3, т. 5, с. 210/ — самом известном из северных мысов Европы, на лапландском острове Магерез в Норвегии (скала высотой свыше 1200 футов) – и желание заниматься научными исследованиями: по словам Полины, «он хочет на Северный полюс ехать для ученых исследований...» /3, т. 5, с. 297/ – возможно, также навеяны этим героем Бальзака: «В тысяча восемьсот втором году он по совету врачей приехал в Монпелье, надеясь, что воздух тех краев исцелит его от тяжелой грудной болезни, – он был почти при смерти. А тут началась война, и, как все его соотечественники, он был арестован по приказу Бонапарта: ведь этот изверг жить не может без войны. И молодой человек от скуки стал изучать свою болезнь, которая считалась неизлечимой. Мало-помалу он увлекся анатомией, медициной и пристрастился к наукам этого рода, что весьма удивительно для человека знатного: впрочем, ведь увлекался же Регент химией! Словом, господин Артур добился успехов, удивлявших даже профессоров в Монпелье; занятие наукой скрасило ему жизнь в плену, да к тому же он совершенно излечился» /6, т. 2, с. 85/.

Если в финале «Игрока» сообщается, что для поправления здоровья Полина «некоторое время» жила с «матерью и сестрой» мистера Астлея «в северной Англии», а теперь «путешествует вместе с семейством» его «сестры, вышедшей замуж» /3, т. 5, с. 315/, то в «Тридцатилетней женщине» лорд Гранвиль «целый год» «самоотверженно заботился» о Жюли д'Эглемон: «Лорд Гранвиль закрыл лицо рукой, ибо глаза его наполнились слезами. В первый раз со дня их отъезда из Парижа Жюли благодарила его. Целый год он самоотверженно заботился о ней. Вместе с д'Эглемоном он сопровождал ее на воды в Экс, потом на морское побережье, в Ла-Рошель. Он неотступно следил за тем, как в подорванном организме Жюли восстанавливаются силы под воздействием его разумных и простых предписаний, он выхаживал ее, как страстный садовод выхаживает редкостный цветок» /6, т. 2, с. 110/.

Так и оставшаяся не вознагражденной беззаветная преданность его Жюли д'Эглемон оттеняет несколько пренебрежительное отношение женившегося на ней по расчету графа-француза Виктора д'Эглемона, который отдаленно напоминает Де-Грие Достоевского. Первая часть романа

заканчивается смертью лорда Гранвиля, который, чтобы не бросить на ее честь каких-либо подозрений, проводит «в лютый холод» ночь на балконе Жюли: приехав к ней, он был вынужден спрятаться там, так как в дом вернулся д'Эглемоне /6, т. 2, с. 123/.

Последний мотив отдаленно корреспондирует со следующим диалогом между Алексеем Ивановичем и мистером Астлеем: «Кстати, вы мне даете идею: не стояли ли вы всю ночь у нас под окном? Мисс Полина всю ночь заставляла меня открывать окно и смотреть, — не стоите ли вы под окном, и ужасно смеялась. — Неужели? Нет, я под окном не стоял; но я ждал в коридоре и кругом ходил» /3, т. 5, с. 300/. Впрочем, эта деталь поведения мистера Астлея скорее отчасти восходит к мучениям Армана Дюваля из «Дамы с камелиями», который проводит ночь, следя за домом Маргариты и желая «подтвердить свои подозрения». «Около полуночи» он действительно видит, как знакомая ему карета «остановилась около девятого номера. Вышел граф Г., отпустил экипаж и вошел в дом. Одно мгновение мне казалось, что ему, как и мне, ответят, что Маргариты нет дома и он уйдет, но я тщетно ждал до четырех часов утра. Я много страдал за последние три недели, но все это ничто в сравнении с тем, что я выстрадал в ту ночь» /7, с. 111/.

Разумеется, в первую очередь с образом Армана у Достоевского соотнесен образ пылкого Алексея Ивановича /см.: 8/, однако, как мы видим, отдельные детали, относящиеся к нему, перешли и на обычно сдержанного мистера Астлея. Причем, соответственно, мистер Астлей в какой-то мере восходит в этом случае и к кавалеру де Грив из романа А. Прево «Манон Леско». Впрочем, в этом нет ничего удивительного: «Верностью, преданностью Полине напоминает героя Прево и англичанин мистер Астлей. Возникает новая параллель — и вновь в конфликтном варианте, суть которого раскрывает Алексей Иванович в разговоре о красоте и “национальных формах”» /11, с. 88/.

Как известно, мистер Астлей если и не лорд, то, во всяком случае, по словам Алексея Ивановича, «племянник лорда, настоящего лорда, это известно всем, лорда Пиброка...» /3, т. 5, с. 242; см.: 10/. И в то же время он занят предпринимательской деятельностью: «— Вы **сахаровар**, мистер Астлей? — Да, я участвую в компании известного сахарного завода Ловель и Комп. — Ну, вот видите, мистер Астлей. С одной стороны — **сахаровар**, а с другой — Аполлон Бельведерский; все это как-то не связывается» /3, с. 316/. Соединение родовитости с предпринимательской деятельностью в то время было особенностью англичан, резко отличающей их от русского дворянства.

При этом Достоевский приписывает мистеру Астлею род деятельности, пользовавшийся в те годы в Европе особой популярностью. Свидетельство этому находим в романе Тургенева «Дворянское гнездо»: «Паншин между тем продолжал поддерживать разговор. Он навел речь на **выгоды сахароварства, о котором недавно прочел две французские брошюрки**, и с спокойной скромностью принялся излагать их содержание, не упоминая, впрочем, о них ни единым словом» /9, с. 39/. Мимолетная деталь характеристики тургеневского героя-«дилетанта», больше всего напоминающего в «Игроке» француза Де-Грие, становится у Достоевского основной сферой деятельности полуйдеального героя-англичанина.

Вообще же англичане-промышленники в литературе того времени были расхожим типом богатого мужчины — выгодного жениха или щедрого покровителя. Так, в «Утраченных иллюзиях» Бальзака об одном из них мы узнаем из мимолетного признания эпизодического персонажа — театральной актрисы: «Ну, а ты, деточка, — сказал Фино красивой “поселянке”, слушавшей их разговор, — где ты похитила алмазные пуговицы, что у тебя в ушах? Обобрала индийского принца? — Нет, **англичанина, фабриканта ваксы**; он уже уехал!» /6, т. 4, с. 247/.

Обеспеченность (а «мистер Астлей колоссально богат» — /3, с. 221/) и предпринимательская деятельность отчасти роднят мистера Астлея с капитаном Гиксом из очерка В. Теккерея «The Kicklebury on the Rhine» («Кикльбюри на Рейне» — 1850), пользующимся (в отличие от него) взаимностью в отношениях с Фанни Кикльбюри. В отличие от мистера Астлея, драгунский капитан Гикс, впрочем, самого демократического происхождения: его «отец богатый стряпчий на Бедфорд-Роу». Причем у Теккерея подчеркивается отсутствие природных различий между людьми знатного и незнатного происхождения: «Усы мещанина, мой любезный Ленкин, растут не хуже бороды какого-нибудь маркиза; а чтоб выучиться полькировать, не нужно много благородной крови» /12, с. 138, 107; см.: 10/.

Впрочем, исследователи уже давно и небезосновательно находят следы мистера Астлея не только в английской и французской, но также и в русской литературе. Так А. Бем высказал предположение о том, «не является ли и М-р Астлей творческим развитием эпизодического англичанина, которому близкий родственник покойной графини во время ее похорон шепнул на ухо, что Герман “ее побочный сын”, на что “англичанин ответил холодно: Oh!”?» /13, с. 374/. Разумеется, этот пушкинский англичанин мог послужить лишь первоначальным зерном образа мистера Астлея и,

возможно, первоисточником одной детали в поведении героя: «Он радушно протянул мне руку, с своим обычным восклицанием: “А!” /3, т. 5, с. 285/.

Совсем другие, гораздо более значительные интертекстуальные связи, по-видимому, есть у этого образа с гончаровским «Обломовым». «Мистер Астлей является в романе, носителем тех положительных качеств, которые представляются нужными и даже спасительными для русского человека. – отмечал Н.С.Тендитник, – Эти черты – трезвость, деловитость, практицизм. Для большой эпохи, убежден Достоевский, нужны люди дела, а не красивых слов. <...> Подобно тому, как Гончаров в поисках настоящего человека возвеличил образ буржуазного дельца Штольца, так и Достоевский наделяет избранного им героя чертами практического склада, неутомимой жизненной энергии, одновременно сочетавшейся с благородством и застенчивостью» /10, с. 80/. Впрочем, при этом исследователь проходит мимо того существенного обстоятельства, что в характере мистера Астлея одновременно выявляются черты как Штольца (холодность, практицизм, рассудочность), так и Обломова (искренность, сердечность).

Как бы совмещая тем самым в одном лице образы Штольца и Обломова, Достоевский в одном существенном отношении остается на позициях Гончарова: его героиня может оценить достоинства такого человека, как мистер Астлей, но не может полюбить его. Более того, Достоевский сознательно несколько трансформирует сюжетную схему «Обломова», выказывая тем самым свой скепсис к перспективам союза Ольги Ильинской и Штольца: по крайней мере, в границах романного пространства «Игрока» Полина продолжает любить Алексея Ивановича и воздерживается от того, чтобы выйти замуж за мистера Астлея. Причем препятствием к этому оказывается именно его штольцевская рассудочность: «А мистер Астлей?.. Ну, этот не соскочит с Шлангенберга, как ты думаешь?..» – а также, возможно, его снобизм и высокомерие по отношению к русским: «Он говорит, что мы, русские, без европейцев ничего не знаем и ни к чему не способны... Но он тоже добрый!» /3, т. 5, с. 297/.

По точному замечанию И.Л.Альми, «ситуация ухода русской женщины к “чужаку” (сюжетный стержень “Обломова” и “Накануне”», по Достоевскому, – следствие давней общественной болезни – беспочвенности культурного слоя, порожденной особыми условиями «петербургского периода» русской истории» /15, с. 209/. Однако эта сюжетная ситуация в «Игроке» все же так и не реализуется, и роман Достоевского в этом отношении оказывается внутренне соотносен с названными исследовательницей произведениями русской литературы в полемическом плане. Эта черта художественного мира Достоевского сохранится и в его дальнейшем творчестве: Катерина Николаевна Ахмакова из «Подростка» отказывается от своего намерения выйти замуж за барона Бюринга, Грушенька в «Братьях Карамазовых» разочаровывается в герое-поляке, в которого она была влюблена /3, т. 14, с. 376-390/.

Таким образом, разные черты мистера Астлея восходят к различным литературным источникам: его беззаветная рыцарская преданность и самоотверженное служение – к жоржсандовскому сэру Ральфу Брауну и к бальзаковскому лорду Гранвилю, его доброта и флегматичность – к векфильдскому священнику В. Гольдсмита и героям Ч. Диккенса, его холодность, практицизм, рассудочность и одновременно дружеское участие в судьбе Алексея Ивановича – к гончаровскому Штольцу, его сердечность – к Обломову, его мучения ревности и в то же время готовность переступить через связь любимой женщины с другим мужчиной – к Арману Дювалю Александра Дюма-сына. Полигенетизм этого образа помогает Достоевскому создать поистине многосторонний характер, образ «положительно прекрасного человека», далекий от ходульности и неубедительности гоголевских помещиков из второго тома «Мертвых душ».

#### ***Использованная литература:***

1. Живолупова Н.В. Исповедь антигероя в архитектонике «Игрока» Достоевского // Вестник ВГУ. Серия: Филология. Журналистика. – 2004, № 1. – С. 13-16.
2. Катарский И. Диккенс в России. – М., 1966.
3. Достоевский Ф.М. Полн. собр. соч.: В 30 т. Л., 1972-1990.
4. Jones M. V. The Enigma of Mr. Astley // Dostoevsky Studies: New Series. – 2002. – Vol. 6. – P. 39-47.
5. Санд, Жорж. Индиана // Собр. соч. Т. 1. М., 1983. С. 39-258.
6. Бальзак О. де. Собрание сочинений: В 10 т. – М., 1982-1987.
7. Дюма А. Дама с камелиями // Александр Дюма-отец, Александр Дюма-сын. Дама с камелиями. Графиня Солсбери. Полина. – Ставрополь, 1993. – С. 5-161.
8. Кибальник С.А. Проблемы интертекстуальной поэтики Достоевского (на материале романа «Игрок») // Русская литература. – 2014, № 1. – С. 135-148.

9. Тургенев И. С. Полное собрание сочинений и писем: В 30 т. – М., 1974. – Т. 6.
10. Кибальник С.А. Достоевский и Теккерей (о претекстах романа «Игрок») // Достоевский и мировая культура. Альманах. – М., 2013, № 30. – Ч. 1. – С. 126-148.
11. Жиликова Э.М. Синтез эпического и драматического начал в творчестве Достоевского (от романа «Игрок» к рассказу «Вечный муж») // Творчество Ф.М.Достоевского: Искусство синтеза. Сборник статей. / Ред. Г.К. Щенникова, Р.Г. Назирова. – Екатеринбург, 1991. – С. 182-203.
12. Бутаков А. Английские туристы. Очерк Вильяма Теккерея // Отечественные записки. – 1851, № 6, отд. VIII. – С. 106-144.
13. Бем А. Л. «Игрок» Достоевского: (В свете новых биограф. данных) // Современные записки. – 1925. – Кн. 24. – С.379-392.
14. Тендитник Н. С. Проблематика романа Ф. М. Достоевского «Игрок» // Труды Иркутского государственного университета им. А. А. Жданова: Серия литературоведения и критики. – 1955. – Т. XXVIII. – Вып. 1. – С. 71-90.
15. Альми И.Л. «Француз и русская барышня» – три стадии в развитии одного сюжета (Загоскин, Пушкин, Достоевский) // Статьи о поэзии и прозе. – Владимир, 1899. – Кн. 2. – С. 508-509.

### SUMMARY

The article presents an analysis of one of the main characters of Dostoevsky's novel «The Gambler» – mister Astley. A comparison of Mister Astley with many British characters in English and French literature and with Englishmen, foreigners and anglomans in Russian literature of the 1830-1850s let us trace the literary provenance of Mister Astley. It shows that this character goes back not only to English and French but to Russian literature as well.

*А.И. Ковтун*

(Университет имени Вytaутаса Великого, г. Каунас, Литва)

### МИКОЛАС БАНЯВИЧЮС О РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

В исследованиях о русской литературе в Литовском университете (ныне Университет Vytautas Magnus) важное место занимают статьи его преподавателя Миколаса Банявичюса. Собственное его имя – Михаил Флорович (Флорыч, как называл его в письмах Винцас Креве) Подшибякин. Он родился 20 ноября (2 декабря) 1883 года в деревне Водяное Царицынской губернии. Закончив гимназию в Баку, Подшибякин изучал право в Санкт-Петербургском университете. По окончании университета (1910) вернувшись в Баку, он преподавал русский язык и литературу в гимназии и сотрудничал в здешней печати, принимал также участие в деятельности партии кадетов.

Вместе с ним в бакинской гимназии работал писатель и литературовед Винцас Креве-Мицкявичюс. В 1920 году с приближением Красной армии к Баку Креве, ставший к тому времени консулом Литвы в Азербайджане, помог получить Подшибякину литовский паспорт на чужое имя и выбраться с женой в Литву (Вильно). Подшибякин пытался обосноваться в Париже и Берлине, но в 1921 г. поселился в Ковно, где ему продолжал содействовать Креве – профессор Литовского университета со дня основания и с 1925 г. декан факультета гуманитарных наук (до 1936 г.). Не зная литовского языка, Подшибякин одно время перебивался частными уроками, а затем начал преподавать русский язык в Высшей коммерческой школе.

С 1924 года Подшибякин-Банявичюс (в русской печати Баневич) преподает в Литовском университете русский язык и литературу. Согласно документам, он значился родившимся 17 августа 1884 г. в Литве, в Тельшяй, Микасом Банявичюсом; так его представляют и пятилетние отчетные издания университета, в которых также указывается, что он окончил в 1910 г. историко-филологический, а в 1912 г. – юридический факультеты Петербургского университета /1/. В томе "Литовской энциклопедии", изданном в 1934 г., он уже Миколас Банявичюс, местом рождения назван тот же город Тельшяй, а датой – 29 сентября 1884 г. /2/. Те же сведения повторила и выпущенная после Второй мировой войны в США энциклопедия" /3/.

В университете он преподавал русский язык и читал курсы по творчеству Тургенева, Короленко, Толстого, Пушкина – и о пролетарской литературе в Советской России. В поездках со студентами в Париж в 1926 и 1937 годах он, как свидетельствуют материалы уже послевоенного следствия, встречался с Ю.Ф. Семеновым, редактором газеты "Возрождение" и в прошлом видным деятелем партии кадетов (и состоял с ним в переписке), с сотрудниками газеты "Последние новости" И.П. Демидовым и П.П.Гронским. Гронский, его ровесник и так же воспитанник юридического факультета Петербургского университета (1906), был и коллегой Банявичюса по Литовскому университету, где преподавал в 1923-1927 годах всемирную историю.

После Второй мировой войны он был уволен из университета, но преподавал в училище художественных ремесел и Академии сельского хозяйства, затем в средней школе. В декабре 1951 года был арестован НКВД по доносам, обвинявшим его в недооценке значения сталинского учения о языке для методики преподавания русского языка в средней школе. Следствие установило вину в контрреволюционной и антисоветской деятельности, за что в феврале 1953 г. он был приговорен к 10 годам заключения с конфискацией имущества и поражением в правах на 5 лет. Наказание отбывал в лагере в Мацюкай под Шилуте (Литва) и в Курске. После пересмотра дела освобожден в июле 1955 г. Умер 10 марта 1963 г. в Каунасе, где и был похоронен /4/.

Эмигрировав в Литву, Михаил Подшибякин почувствовал свою невостребованность. Интеллигент, получивший образование в Петербургском университете, интересовавшийся русской литературой, в условиях эмиграции делает ее своей профессией и судьбой. Он занимает позицию русского интеллигента-просветителя и пишет на литовском языке в литовской периодике и на русском языке в русскоязычной прессе о русской литературе, детских книгах и их пропаганде, о разных странах, их экономическом и политическом положении. Круг интересов Банявичюса очень широк. Его статьи, посвященные различным проблемам культуры и жизни, носили полемический характер.

Значительную часть его публицистики составляют статьи о русской и литовской литературе. Статьи на литовском языке он постоянно печатает в университетском филологическом журнале "Darbai ir dienos" ("Труды и дни"), в периодике – журналах "Skaitymai" ("Чтение"), "Vairas" ("Руль"), "Pradai ir žygiai" ("Начала и деяния"). Он откликается на важнейшие события русской литературной жизни 1920-1930-х гг. В 1927 г. появляются одна за другой его проникновенные статьи-некрологи на смерть М.П. Арцыбашева /5/ и Федора Сологуба. Причем он находит возможность приблизить к литовскому читателю творчество Сологуба, в характеристике его поэзии выделив героиню сологубовских стихов - красавицу, чье имя напоминает литовское женское имя Алдона /6/.

Как педагог и общественный деятель Миколас Банявичюс отличался прекрасными лекторскими данными, читал, по свидетельству современников, необычайно вдохновенно и убедительно. В годы работы в Литовском университете Миколас Банявичюс подготовил книгу о Пушкине. Значительная часть работы под названием "Царь и поэт" была напечатана в уже упоминавшихся трудах факультета гуманитарных наук "Darbai ir dienos" (1934, t. 3), затем в том же году вышла первая литовская монография о жизни и творчестве поэта (1934), – правда, получившая неоднозначные оценки /7/. Столетие со дня гибели Пушкина отмечалось в Литве очень широко. Миколас Банявичюс сказал речь для студентов Литовского университета, текст которой был напечатан в "Darbai ir dienos" (1937, t. 4). В юбилейные дни Банявичюс выступал в различных аудиториях, и не только в Каунасе, - в частности, он произнес "прекрасный, строго научный доклад" на тему "За что мир чтит Пушкина" на торжественном акте в Мариямполье /8/. Еще раньше, в январе 1937 года, "Голос Литовской православной епархии" поместил его обширную статью "Наследие Пушкина", перепечатанную и в еженедельнике "Новые дни".

Статья Миколаса Банявичюса "Пролетарская литература в Советской России" ("Proletarų literatūra Tarybų Rusijoje"), внушительная по своему объему в 116 страниц, была напечатана в журнале "Darbai ir dienos" (1930, t. 1). Этот труд Банявичюса интересен в свете

традиций советской науки о литературе 1920-1930-х гг. и рефлексов ее за пределами Советской России. Литовская литературная критика в этот период только укреплялась, традиции ее складываются в определенной степени под воздействием культур с более богатым исследовательским опытом. В статье Миколаса Баявичюса отразились проблемы и противоречия советского литературоведения 1930-х годов. Во вступительном слове Баявичюс определяет объект исследования – это пролетарская литература. Исследователь включает в это понятие все, что создано за "десять лет коммунистической власти". Он не претендует на научную полноту, а стремится дать картину гигантского литературного эксперимента, который проходит в соседней стране. Автор постоянно и достаточно прямолинейно подчеркивает, что в России критика и история – это монополия писателей марксистского направления, задача критики пояснить ту или иную мысль Ленина, здесь нет научной и критической мысли.

Свой метод анализа Миколас Баявичюс определяет как формальный и главным критерием называет художественность – в отличие от "социологического метода и марксистского объяснения", которыми пользуется пролетарская литература. Русские формалисты считали содержание внеэстетической категорией, областью культурно-исторического и психологического методов. В художественном произведении они видели чистую форму и деформацию. Для них важен, как известно, не материал творчества, а прием, способ организации материала. Миколас Баявичюс, однако, не обращается к теоретическим исследованиям формалистов и его метод вряд ли можно назвать в собственном смысле слова формальным, хотя анализ новейшей русской литературы он и проводит на уровне материала и формы. В значительном и неожиданно богатом списке литературы упомянуты многие представители социологической критики (В.В. Ермилов, В.П. Полонский, А.К. Воронский, П. С. Коган, В.М. Саянов и др.). В список литературы (всего 29 названий) включены критические произведения, на которые опирался автор статьи. Вместе с тем в списке отсутствуют фамилии формалистов, – например, В.Б. Шкловского и других, – которые печатались в Советской России в 1920-х гг.

Судя по статье, в 1930 году ее автору были доступны книги и статьи, издаваемые в Советской России в 1927-1930-х гг. Библиографы считают, что книги на русском языке, в том числе и изданные в Советской России, попадали в межвоенный Ковно различными путями. В 1925 году в Москве было организовано Всесоюзное общество культурных связей с заграницей; поле деятельности ВОКС охватывало и литовскую общественность. Представителем ВОКС в Литве был В. Кораблев. Заслугой ВОКС перед русской культурой Ковно было пополнение библиотеки Литовского университета русской классикой, советскими книгами и периодическими изданиями. С другой стороны, в 1929 году в Литве было организовано Общество по изучению культур народов СССР. Его участниками были литовские интеллигенты. Обществом устраивались выставки русских книг, рисунков, фотографий. Некоторая часть книг на русском языке попала в Литовский университет благодаря деятельности этих организаций.

В исследовании Миколас Баявичюс с большим сочувствием пишет о духовной оппозиции революции, которую он видит в деятельности таких изданий, как "Записки мечтателей" и "Дом искусств". Упоминается статья Евгения Замятина "Я боюсь", в которой автор говорит о гибели истинной русской литературы. С пониманием Баявичюс говорит о журнале "Художественное слово", отдавшем дань времени в виде деклараций своей близости к "идеалам коммунистической жизни". Альманах "Шиповник" он характеризует как "по обстоятельствам" духовную оппозицию безбожному материализму и средневековому варварству коммунизма. О московском Доме печати (1920) он прозорливо пишет как о попытке под одной крышей соединить людей различных политических воззрений, без обязательств навязать им определенное политическое мировоззрение.

Вместе с тем следы социологического подхода можно заметить в чрезмерном внимании к политически и социальным проблемам. Юрист по образованию, Баявичюс любит цифры и факты. Приводятся данные по реконструкции народного хозяйства, просвещению, бюджету

в рублях, проводятся сравнения с экономикой других европейских стран. Пролетарская литература оценивается с политической точки зрения. Автор опирается на мнение Льва Троцкого, цитирует его труды, обращается к авторитету Н.И. Бухарина. Анализируется нэп, его влияние на развитие экономики страны и просвещение. Вместе с тем политические и социальные экскурсы далеко уводят автора от намеченного в предисловии формального метода анализа.

Статья содержит следующие разделы: "Вводное слово", "Сумерки русской литературы", "Футуристы", "Серapiоновы братья", "Пролеткульт", "Кузница", "Октябрь", "Напостовство", "О пролетарской литературе", "О пролетарском писателе", "Направленность на классиков", "Перевал", "Организации пролетарских писателей", "Судьба пролетарских литературных групп", "Политика коммунистической партии по вопросам литературы", "После резолюции ЦК", "Пролетарская поэзия", "Общий обзор художественной прозы прошедших десятилетий", отдельные обзоры романов "Передел" А.А. Тверяка, "Чапаев" Дмитрия Фурманова, "Страна родная" Артема Веселого и "Цемент" Ф.В. Гладкова и, разумеется, "Выводы".

Вслед за кратким очерком сумерек русской литературы, когда одни писатели эмигрировали, а другие замолчали, следуют характеристики футуризма и Серapiоновых братьев. Рассматриваемые далее организации и группировки – Пролеткульт, "Кузница", "Октябрь", "На посту", "Перевал" ("Kalnakelis"), РАПП – объединяются в понятие пролетарская литература. В тексте появляются уточнения, что определенные группы и течения 1920-х годов не являются пролетарскими. Однако литературоведческий анализ деятельности литературных групп выражается в следующих определениях: "Это все до смешного наивно и скромно" (о Серapiоновых братьях), "трезвой мысли здесь мало, но левизны, революционности даже чересчур много..." (о футуристах). Характерно звучит замечание о напостовцах: "Если бы пролетарские писатели, увидев скудость своей души, искреннее обратились бы к классике и серьезно поучились, результаты не так скоро, но появились бы".

Вместе с тем в статье явно преобладает свобода оценок и определений. Пролетарскую поэзию в лице Герасимова, Кириллова, Радова, Садофьева Миколас Банявичюс анализирует вполне профессионально. Автор рассуждает об эмоциональной безграмотности, обедненности индивидуального сознания, мотивов, интеллекта. Анализируются отдельные произведения. Банявичюс приходит к выводу, что с пролетарским мироощущением "Фауста" – трагедию о человеческом равнодушии и разочаровании – не создать. В этих главах появляются аллюзии на формальный анализ. Интересны соображения о новых железных богах пролетариата – Рубке, Чеканке и Клепке ("Rubka", "Čekanka", "Klieпка", как без перевода пишет Банявичюс). Он очень тонко замечает, что все, написанное в стихотворении большими буквами, приобретает таинственность, мистическое своеобразие, обожествляется и приобретает отзвук преклонения без молитвы. Например, разве не боги – партия, Завтра, Совнарком, Бумком или, в конце концов, Чека. Тонкое замечание о советской прозе и сегодня актуально: "...в Сов. России не Гоголь пишет об Акакии Акакиевиче, но сам Башмачкин, оттолкнув Гоголя, ухватился за перо, чтобы что-нибудь написать о себе".

В представлении литовскому читателю советской прозы 1920-х годов используются некие принципы формального анализа. Так, рассматривая роман Фурманова "Чапаев", Банявичюс говорит о деформации как принципе и методе организации художественного произведения. Однако этот метод неприемлем для исследователя. Он делает вывод: "Это не художественное произведение, а сплошной анатомический театр, полный сумасшедших людей". Нужно заметить, что материалом статьи послужил весьма обширный круг прозаических произведений. Здесь называются многие произведения 1920-х годов ("Цемент" Ф. Гладкова, "Гуси-лебеди" А.С. Неверова, "Передел" А. Тверяка, "Страна родная" Артема Веселого и др.). Автор перечисляет романы и малую прозу – повести, рассказы, очерки. Банявичюс ссылается на журналы 1924 – 1928 гг. ("На посту"), на известных советских

критиков того времени – Г. Горбачева, В. Полонского и др. Он приводит обширные цитаты из произведений, сам переводит тексты на литовский язык.

В статье встречаются интересные и тонкие замечания о литературном процессе Советской России 1920-х гг. Иногда они теряются в странном недоверии к своему перу и стремлении показать лояльность к новой родине. Так, автор довольно увлеченно пишет о политике партии в области литературы. Он отходит от литературного процесса и углубляется в анализ политической ситуации. Резолюция ЦК РКП (б) 1925 года разбирается очень подробно. Жирным шрифтом выделены места, особо важные на взгляд автора. Они и сегодня актуальны для объяснения литературной ситуации времени – резолюция предоставляла некоторую свободу непролетарским писателям.

Отдельные места исследования очень искренни. Автор пишет о близкой ему культуре, с болью говорит о реакции некоторой группы писателей на резолюцию 1925 года, цитирует журнал "Журналист" (№ 8, 9, 10 за 1925 г.). Он приводит объемные цитаты из речей Бориса Пильняка, Вересаева, Андрея Соболя (уточняет, что писатель в 1926 г. застрелился). Баявичюс делает жесткий вывод, что художнику слова в Советской России надели намордник, который и дышать не позволяет. Однако иногда остается впечатление, что автор не всегда дистанцируется от пролетарской критики, используя все ее приемы. Литературный анализ часто дополняется саркастическими и ироническими замечаниями автора. Например: "Советский критик Гросман все эти вопли называет "пустозвучными фразами"; "...и этим полуголодным людям буржуазные "спецы" вместе с Богдановым и Ко читали лекции о Гете, Уитмене...", и т.п. А заканчивается статья вполне в духе пролеткультовских дискуссий: "Она (литература – А.К.) поверила в свою провиденциальную миссию творить, не учитывая предшествующей культуры, отказавшись от наследия предков, своими силами - маленьким классом в культурно отсталой стране. Понятно, что претензии были невыполнимы и они могли только задницей крутить". Автор, цитируя в статье пролетарского критика Вардина, с иронией подмечает примитивность классового подхода. Однако пролетарская злость отражается иногда и в стиле самого исследователя.

Особый интерес вызывает литовский язык статьи о русской литературе. Научная лексика литовского языка формировалась под влиянием научных дискурсов других языков. Как и культура Литвы, литовский язык начала века был открытой структурой. Он активно формировался и вбирал в себя научную терминологию, искал формы для выражения гуманитарной мысли. Перед Баявичюсом стояла чрезвычайно сложная задача создать новую для литовской филологии и критики лексику, определяющую явления русской советской литературы. Некоторые названия переведены на литовский язык и употребляются только на литовском, например, "Kalvė" ("Кузница"), "Spalis" ("Октябрь"), "Kalnakelis" ("Перевал") и др. Баявичюс переводит и употребляет в тексте название журнала "На посту" – "Sargyboje", но оставляет непереуведенным "napostovstvo", хотя иногда использует образованный от литовского названия журнала "sargybizmas". Аналогично от переведенного названия "Перевала" образовано "kalnakeliečiai" (перевальцы). Большинство новых слов создано автором по русской языковой модели. Это такие понятия, как мировоззрение, конец, национальность; в других случаях морфологически оформляются русские слова – "lefovcai" ("лефовцай", т.е. лефовцы), "napostovcai" (напостовцы), "rabkoraï", "selkoraï" и т.д. Некоторые названия употребляет и по-русски и по-литовски. Например, "Записки мечтателей" – "Svajotojų užrašai", "Дом печати" – "Spaudos namai", "Левый фронт" – "Kairusis frontas". Некоторые русские названия – "Шиповник", "Художественное слово", "Пощечина общественному вкусу" – написаны кириллицей.

Поэзия цитируется в основном на русском языке и печатается кириллицей; стихи, например, Кириллова даются в переводах. Иногда появляются такие предложения: "Pavaduoti "Svajotojų užrašus" 1921 metais isėina "Дом искусств" <...>" (речь идет о "Доме искусств", сменившем "Записки мечтателей"). В статье небрежная корректура. Например, Cvetajevas – в литовском тексте фамилия Цветаевой выглядит как фамилия мужчины, "Panterovo romanas "Bruski"" ("Бруски" Пантерова, т. е. Панферова), Гарбух - Гарбуховас.

Названия романов то переводятся - "Persidalijimas" Тверяка, "Ant plytu" Грабаря, "Gimtoji šalis" Артема Веселого (в названии главы "Šalis gimtoji"), то не переводятся ("Москва кабацкая" Есенина) и нередко даются латиницей ("Domennaja reč" Н. Ляшко, "Železnuj potok" А. Серафимовича, "V Lachudrinom pereulke" Л. Грабаря и т. п.).

Вместе с тем в этой и других статьях Баниявичюса о русской литературе присутствует попытка сохранить тот традиционный подход к анализу литературного произведения, навыки которого он получил, будучи студентом Санкт-Петербургского университета. Согласно традициям русского академического литературоведения автор обращается к анализу текста, дает обширный обзор всего контекста русской литературы 1920-х годов, добросовестно представляет литературную критику, журналы и их позиции, дискуссии времени. Продолжая интеллектуальные традиции русской науки, он стремится быть объективным и беспристрастным, сохранить научные подходы.

Однако иногда исследователю не хватает филологической культуры и интуиции, иногда ощущается недостаточная дистанцированность от события, ему трудно сдерживать боль и эмоции. Статья Миколаса Баниявичюса вызывает уважение стремлением автора в неблагоприятный момент для русской культуры все же знакомить Литву с новой русской литературой. Некоторые положения исследования Миколаса Баниявичюса "Пролетарская литература в Советской России" и сегодня представляют интерес и как реализации одной из возможных стратегий анализа русской литературы и литературного процесса XX века, и как своеобразный эпизод в истории рецепции русской литературы и русского литературоведения в Литве.

#### ***Использованная литература:***

1. "Lietuvos universitetas. 1922.II.16 – 1927.II.16. Pirmųjų penkerių veikimo metų apyskaita", Kaunas: Valstybės spaustuvė, 1927, p. 70; "Vytauto Didžiojo universitetas. Antrųjų penkerių veikimo metų (1927.II.16 – 1932.II.16) apyskaita", Kaunas: Spindulio spaustuvė, p. 85.
2. "Lietuviškoji enciklopedija, t. II: Atskilėlis - Batoras", Kaunas: Spaudos fondas, 1934, skl. 1092.
3. "Lietuvių enciklopedija, t. 2: B - Birštonas", Boston: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1954, p. 169.
4. Более точные, чем в указанных выше справочных изданиях, но все же скудные биографические сведения о М. Ф. Подшибякине-Баневиче содержат немногочисленные публикации: V. Žukas, "Dėl pseudonimo M. Kemšis", in: "Literatūra ir kalba, kn. XVII: Vincas Krėvė – Mickevičius", Vilnius: Vaga, 1981, p. 546 - 551; V. Vanagas, 1) "Lietuvių rašytojų sąvadas", Vilnius: Vaga, 1987, p. 142, 397, 439; 2) "Banevičius", in: "Lietuvių literatūros enciklopedija", Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001, p. 49; 3) "Banevičius", in: "Visuotinė lietuvių enciklopedija, t. II: Arktis - Beketas", Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2002, p. 604; Aleksandra Matekūnaitė, "Draugo Stalino šmeižikas", in: "Knygnešys", 1991, nr. 5 (341), p. 36 - 39.
5. M. Banevičius, "M. P. Arcibaševs", in: "Pradai ir žygiai", 1927, nr. 1 (9), p. 59 - 60.
6. M. Banevičius, "Fiodor Sologub", in: "Pradai ir žygiai", 1927, nr. 3 - 4 (11 - 12), p. 302 - 304. Оба некролога в фрагментах недавно переизданы: "Lietuvos tautinės mažumos. Kultūros paveldas", redaktorių kolegija ... G. Potašenko (ats. redaktorius ...), Vilnius: Kronta, 2001, p. 234 - 235.
7. См. подробнее: R. Sideravičius, "Lietuvių puškinistikos raida ikitarybiniu laikotarpiu", in: "Literatūra ir kalba, kn. XVIII: Literatūriniai ryšiai", Vilnius: Vaga, 1985, p. 29-30; P. Сидеравичюс, "А. С. Пушкин и Литва", Вильнюс: Petro ofsetas, 1999, с. 72-73.
8. См.: М., "Пушкинский вечер в Мариамполе", in: "Новые дни", 1937, № 9 (50), 26 февраля, с. 4; Л., "Пушкинские дни в Мариамполе", in: "Новые дни", 1937, № 11 (52), 12 марта, с. 5

## SUMMARY

The article is devoted to problems of studying of Russian literature in Lithuania. The author tells about the basic directions of research of Russian literature and culture in Vytautas Magnus University. The great attention is given to activity and literary works of Mikolas Banjavichjus.

*С.А. Ашимханова*

*(Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан)*

## ТЕННЕССИ УИЛЬЯМС – НАШ СОВРЕМЕННОК

Понятие «современности» в литературе и искусстве XX века весьма относительно. Существуют термины *modern*, *contemporary*, *resent*, которые по-разному определяют степень хронологической приближенности того или иного художественного явления сегодняшнему дню. И в то же время можно с уверенностью утверждать, что в истории мировой культуры есть писатели, творчество которых всегда будет «современным», как бы далеко ни отстояли они во времени от сиюминутности наших повседневных дел. В этом смысле «современными» для нас по накалу чувств всегда останутся произведения У.Шекспира, А.С.Пушкина, М.О.Ауэзова, Г.Мусрепова, Н.В.Гоголя, А.П.Чехова, Г.Ибсена, Ю.О'Нила, Ж.-П.Сартра, Э.Ионеско и многих других классиков мировой литературы и театра. А проблемы, поднимаемые в их творчестве, всегда будут находить отклик у современного зрителя и читателя. Применительно к их творчеству понятие «современности» становится не временным, а содержательным. Оно определяется как «созвучность» произведений писателя духовным, социальным, жизненным проблемам сегодняшнего дня.

Уильямс Теннесси (настоящее имя Томас Ланир, Lanier, 1911-1983), американский драматург, прозаик, можно сказать, полностью в этом ряду «современников». Его наследие: «Стеклянный зверинец» (1945), «Трамвай «Желание» (1947), «Орфей спускается в ад» (пост. 1957), «Ночь игуаны» (пост. 1962), сб. «Драконова страна» (1970) о страданиях одиноких, часто ущербных, но поэтических натур в черством, прагматичном и нетерпимом окружении – и многие другие произведения стали источником вдохновения читателей, деятелей искусств. В пестрой веренице имен и событий XX века имя Теннесси Уильямса никогда не оставалось в тени. Его творчество как бы соткано из контрастов и противоречий. Появление его пьес ожидали с нетерпением, они оказывались в центре внимания, рождали бурные споры. Одних драматург привлекал тонкостью психологического письма, других выведением на сцену запретных страстей. Одни, тронутые органически присущим Уильямсу состраданием к человеку, тянулись к нему в поисках правды, поведанной с подлинной душевной теплотой, с трепетной откровенностью. Другие провозглашали его мессией, призванным сокрушить в театре последние остатки пуританизма и утвердить принцип неограниченной свободы от каких-либо моральных норм.

Тема крушения идеала хрупкой, беззащитной красоты составляет основу «Трамвая «Желания». Пьеса «Трамвай «Желание», пронизанная сочувствием героям, гибнущим в чуждом окружении, принесла автору международную известность. Она была удостоена высшей литературной награды США – Пулитцеровской премии. История душевного и нравственного распада и подступающего безумия центрального персонажа пьесы Бланш Дюбуа есть история духовного и физического вырождения плантаторства, крушения благородных обычаев и верований американцев Юга. Героиня ищет последнее прибежище в доме своей сестры Стелы, вышедшей замуж за простого трудягу. Стела сбежала из родного дома еще совсем девочкой, вступив в брак с американцем польского происхождения Стэнли Ковальским. Этот «полячишка», как презрительно называет его Бланш, кажется, с самого детства впитал в себя все то, что чуждо человеку. Ему, здоровому и сильному физически, грубому и беспринципному, и в голову не приходит, что существует иной мир, отличный от его собственного, где люди мягки, чувствительны и беззащитны. Разглядев беззащитность Бланш, «примитивный полячишка» не сумел увидеть ее чистой нравственной натуры. Обнаружить свою слабость – значит погибнуть. Бланш дала Стэнли эту возможность, и он, ни минуты не раздумывая, воспользовался ею.

Драматург подчеркивает примитивность противника Бланш. Стэнли далек от мира искусства, музыки, поэзии. Он не способен понять утонченного юмора Бланш. Сильный Стэнли интересуется Уильямса только в сопоставлении со слабой Бланш. Ей, изломанной, опустошенной и опустившейся, импонирует его цельный характер, грубая мужская сила и одновременно вызывает отвращение полное бескультурье. Она понимает, что слишком чувствительна, чтобы выжить в его грубом и

бесчувственном обществе, осознает свою неизбежную гибель. «Да этот мужчина не из тех, для кого цветет жасмин. Но, пожалуй, именно это и нужно подмешать к нашей крови теперь, когда у нас нет «Мечты», иначе нам не выжить» /3, Scene Two/, – замечает Бланш в один из первых дней, проведенных у сестры. Потери «Мечты», фамильного поместья, единственного, что у нее осталось после утраты всех родных и близких; самоубийство любимого мужа, не вынесшего несправедливой жизни; в конце концов, осознание своей слабости и неприспособленности. Причин достаточно, чтобы сбежать в придуманный мир, пусть фальшивый, но не такой беспощадный, как реальность, где для Бланш нет места. Ей действительно страшно, так страшно. Бланш говорит сестре: «Ни твердости, ни особой самостоятельности за мной никогда не водилось. А слабым приходится искать расположения сильных. А попробуй найти поддержку, если не обратишь на себя внимания, не будешь приметен. Вот слабым и остается мерцать и светиться, ...вот и набрасываешь бумажный фонарик на электрическую лампочку. Мне страшно, так страшно» /3, Scene Five/.

Стоит ли осуждать ту мисс Дюбуа, которая жила в отеле «Фламинго» и искала поддержку у «сильных» нефтяных королей, многих из которых сама же и придумала. Она искала и находила приют под крышей лжи и обмана в стенах фальшивого благополучия.

Случай Бланш типичен. Казалось бы, что не может быть иначе, если живешь по законам джунглей. Стела примирилась с этими законами, спрятавшись за спиной мужа. Однако Бланш, порой жалкая и смешная, как-то пытается отстаивать свое место под солнцем. Стэнли, безраздельно властвуя в своих владениях, – двухкомнатной квартире, упивается своей ролью узурпатора. И все-таки Бланш внесла беспорядок в его примитивно устойчивый мирок, и ему хочется поскорее освободиться от ее присутствия: «Уедет эта, родишь маленького, и все, все наладится. Снова заживем, душа в душу, и все у нас пойдет по-прежнему, как бывало. Помнишь?» /3, Scene Eight/, – говорит он Стеле. А как это по-прежнему? Жизнь в городе, где единственное развлечение – игра в покер, за которой произносится немереное количество брани и выпивается такое же количество пива. Хибара из двух комнат, в которой негде повернуться. Удушающая атмосфера бескультуры и пошлости, где нет места женщине.

Но ушла Бланш Дюбуа, ушла ли она со сцены? Каждый день мы видим ее в толпе прохожих, на остановке, в парке на скамье. Мы можем увидеть ее в Париже или Неаполе, в метро или театре. По прочтении пьесы «Трамвай «Желание» возникает вопрос: а стоила игра свеч? Пройти череду страшных испытаний, выжить вопреки всякой логике в суровом климате жизни, чтобы после всего, быть заточенной в психиатрической больнице?

«Бланш – призрак, все вокруг нее умерли, а она выжила, хотя выживать ей ни к чему. За свою силу и жизнестойкость она расплачивается сполна. Она тень и уйдет в царство теней. Она будет жить, не имея возможности участвовать в подлинной жизни» /4, с. 51/, – утверждает один из исследователей. Столь жестокий приговор, вынесенный Бланш, видится слишком прямолинейным, так как в этом случае, видимо, должен утвердиться в своей жизнестойкости ее антагонист Стэнли Ковальский. Но так быть не должно. И не таков замысел пьесы. Т.Уильямс оставляет проблему открытой: сюжетный итог пьесы не равен в данном случае итогу идейному.

Для Т.Уильямса очень характерно – ставить вопросы и не давать на них ответы. Ответ должен искать читатель (зритель) и прежде всего потому, что «Трамвай «Желание» не может оставить его равнодушным.

#### ***Использованная литература:***

1. Maxwell D.T. Williams and friends. – Cleveland, New York, 1965.
2. Уильямс Т. Трамвай «Успех» / Пер. с англ. С.Митиной // Писатели США о литературе: В 2 т. Т.2. – М, 1982.
3. Williams Tennessee. A Streetcar Named Desire. – New York, 1959.
4. Смирнов Б.А. Орфеи не возвращаются из ада (Проблематика и поэтика драматургии Теннесси Уильямса) // Вопросы зарубежной литературы и искусства: СБ.3 / Отв. ред. Б.В. Павловский. – Свердловск, 1974.

#### **SUMMARY**

The article is devoted to research of Tennessee Williams' work. The author opens the basic themes, ideas and motives of his works. The great attention is given to value of T. Williams' works in the modern literature and artistic culture.

## **ПРОСТРАНСТВО И ВРЕМЯ В СТРУКТУРЕ РОМАНА ПАУЛО КОЭЛЬО «АЛХИМИК»**

Имя Пауло Коэльо широко известно читателям. Его романы «Алхимик», «Пятая гора», «Вероника решает умереть», «Книга воина света», «На берегу Рио-Пьедра села я и заплакала» и другие пользуются большой популярностью у людей самых разных поколений. Интерес к творчеству писателя обусловлен тем, что, с одной стороны, в своих произведениях П. Коэльо поднимает наиболее важные, актуальные и волнующие проблемы современности (осуществление мечты, достижение поставленной цели, счастье, любовь и т.д.); с другой – написанные в сказочной, притчеобразной форме, они характеризуются занимательностью сюжета. Более того, в процессе чтения его романов возникает ощущение, будто постигаешь некую тайну, которая, в свою очередь, способствует пониманию подлинного смысла бытия.

Произведения Пауло Коэльо, хотя и полемичны по содержанию, однако, они несут в себе необычайный заряд оптимизма, веры, надежды, которых так не хватает в современном мире. На страницах своих романов писатель призывает читателей не отступать от поставленных целей, смело идти к своей заветной мечте.

Художественный мир П. Коэльо – многогранный и самобытный. Каждое его произведение при всей незатейливости и простоте сюжета в то же время отличается ёмкостью и глубиной содержания, сложностью построения. Созданный им мир, описываемые им явления волшебным образом делятся, открывая свою скрытую суть. Отсюда своеобразие пространственно-временной организации произведений писателя и, в частности, его романа «Алхимик».

Основу сюжета данного романа составляет судьба испанского юноши Сантьяго. Однажды ему снится сон, в котором он находит сокровища возле египетских пирамид. Поверив в свои видения, Сантьяго отправляется в странствия. Преодолев преграды и трудности, возникавшие на его пути, юноша в конечном итоге достигает поставленной цели и обретает сокровища.

Описываемые в произведении события развиваются в двух планах. Первый из них охватывает реальность, в которой живёт герой. При этом местом действия становятся Испания (пастбища Андалусии, город Тариф), Африка (город Танжер), Египет (оазис Эль-Фаюм). Второй отражает внутренний мир Сантьяго, раскрывает пространство его сознания и души.

В романе не указываются чёткие хронологические рамки происходящих событий. Время носит условный характер. Его течение отмечается автором лишь посредством фраз «минус два месяца», «минус одиннадцать месяцев и девять дней», «целый год ушёл» и т.д. Причём данные единицы измерения используются писателем только для того, чтобы показать, сколько времени потратил Сантьяго ради достижения поставленной им цели.

Повествование в произведении ведётся от лица автора. Однако при этом его пространственно-временная позиция постоянно меняется. Нередко автор становится участником развивающихся событий. В таких случаях его пространственно-временная позиция соединяется с пространственно-временными позициями героев романа.

Произведение содержит немало диалогов. С их помощью писатель раскрывает духовный мир Сантьяго и окружающих его людей.

Фабульное время-пространство охватывает события, разворачивающиеся в жизни главного героя с момента его ночёвки возле старой, полуразвалившейся церкви до его возвращения из путешествия и обретения им сокровищ. Сюжетное время-пространство характеризуется многомерностью. Оно включает сны, видения, мечты, размышления героев.

Наибольшей сложностью отличается хронологический центральный персонаж романа – юноша Сантьяго. Границы его индивидуального времени-пространства постоянно варьируются. То они сужаются до пределов частной судьбы героя, то раздвигаются, достигая мировых масштабов. При этом жизнь Сантьяго предстаёт как часть окружающей его действительности и как её отражение.

Значительную роль в судьбе главного героя произведения играют сны. Они определяют его поступки, влияют на его жизнь. Благодаря снам юноша совершает путешествие и постигает смысл своего бытия, своё предназначение. На их уровне осуществляется связь индивидуального времени-пространства Сантьяго с божественным миром. Ибо сны, как пишет автор, – «это язык, на котором говорит с нами Господь» /1, с. 31/.

Глубокое символическое значение заключает в себе образ ребёнка. Ребёнок, появляющийся в снах Сантьяго, олицетворяет, с одной стороны, духовную чистоту; с другой – будущее. Поэтому

именно через него Господь как бы вступает в диалог с юношей, и именно он относит героя к египетским пирамидам.

Существенно раздвигают границы хронотопа Сантьяго его видения. Через них юноша получает возможность заглянуть в будущее, слиться с так называемой Душой Мира, которая несёт в себе информацию обо всём, что происходит на планете, во Вселенной. Примером тому служит эпизод, в котором описывается, как перед взором Сантьяго, следящего за полетом двух ястребов, неожиданно возникло видение: «воины с обнажёнными саблями входят в оазис» /1, с. 142/.

Индивидуальное время-пространство главного героя пересекается с индивидуальными временами-пространствами окружающих его людей: цыганки, царя Салима Мельхиседека, торговца хрусталём, англичанина, погонщика верблюдов, Фатимы, Алхимика. Примечательно, что каждый из них служит своеобразной ступенью, приближающей Сантьяго к постижению его предназначения на земле. Благодаря им он осмысляет своё место во всеобщем пространственно-временном потоке жизни, приходит к пониманию своего единства с окружающим миром. Так, цыганка, толкующая сны, раскрывает их суть. Мельхиседек объясняет юноше, в чём состоит конечная цель жизненного пути людей. В процессе общения с торговцем хрусталём и погонщиком верблюдов герой осознаёт предопределённость, взаимосвязь и целостность мира, что всё в нём создано и «написано» одной рукой – рукой Творца. Из разговора с англичанином Сантьяго узнаёт, что всё на земле имеет душу: животные, растения, камни и т.д. Благодаря Фатиме он постигает сущность любви, её общечеловеческое значение и роль в жизни людей. Алхимик учит Сантьяго понимать Всеобщий Язык, ощущать окружающий мир, происходящие в нём изменения и сливаться с ним.

Роман содержит диалоги героя с пустыней, ветром, солнцем, «Рукой, Написавшей Всё». Причём все они осуществляются на уровне сознания, души Сантьяго. Тем самым автор проводит мысль о том, что душа каждого человека – это частичка Всеобщей Души – Души Мира. Подтверждением тому служат следующие строки: «Во всём мире воцарилась тишина, потому что онемела душа Сантьяго» /1, с. 75/.

Хронотоп Сантьяго включает его воспоминания о детстве. Так, будучи в маленькой африканской харчевне и глядя на людей, сидящих рядом с ним, герой невольно возвращается к картинам далёкого прошлого. В его памяти возникает образ Святого Иакова, которого он видел в детстве в деревенской церкви. «Победитель мавров» был изображён «верхом на белом коне, с поднятым мечом в руке, а перед ним простирались ниц зловещего облика люди, похожие на тех, что сидели теперь в харчевне...» /1, с. 58/.

Данный эпизод несёт в себе глубокое значение. Во-первых, он показывает связь прошлого и настоящего и способствует раздвижению границ индивидуального времени-пространства Сантьяго. Во-вторых, в определённой мере отражает дальнейшую судьбу героя. Ибо «зловещие» лица – это те трудности, преграды, которые ожидают Сантьяго. Чувство же «ужасного одиночества», охватывающее юношу в момент воспоминаний, указывает на то, что свой путь он должен пройти сам.

Единство прошлого и настоящего раскрывается также на уровне сравнений, связанных с образом Сантьяго. Разговаривая с ним, вожди оазиса вспоминают об Иосифе, который две тысячи лет назад избавил Египет от голода, растолковав фараону его сон.

Следует отметить, что, в отличие от главного героя романа, остальные персонажи, за исключением Мельхиседека, Фатимы, лишены имён. Рассказывая о них, автор называет их либо по роду деятельности, либо по национальной принадлежности (смотрите: «торговец хрусталём», «кондитер», «цыганка», «англичанин» и т.п.). Это обусловлено тем, что все они – обычные люди, ничем не отличающиеся от других.

Особое место занимают образы царя Мельхиседека и Фатимы. Они играют решающую роль в судьбе Сантьяго, и их хронотопы по сравнению с остальными персонажами произведения характеризуются большей сложностью. Так, царь Мельхиседек обладает умением перевоплощаться. По его словам, он может представлять «в виде правильного решения», «в виде удачной мысли», превращаться в камень. Границы его индивидуального времени-пространства настолько зыбки и условны, что позволяют ему свободно перемещаться в любом направлении. При этом перевоплощения Мельхиседека несут в себе большую смысловую нагрузку. Они выражают идею единства всего сущего на земле, показывают возможности человека, сумевшего слиться с окружающим миром, ощутить себя неотъемлемой частью Души Мира.

Образ Фатимы воплощает собой верность, мудрость, красоту. Не случайно поэтому, что она носит имя дочери Пророка. На уровне имени героини осуществляется связь с прошлым, с теми нравственными ценностями и ориентирами, которыми руководствуются люди на протяжении веков.

Отсюда значимость образа Фатимы. Через неё Сантьяго как бы получает возможность слиться с вечностью.

Индивидуальное время-пространство Фатимы соединяется с хронотопом пустыни. Причём эту связь ощущает и сама героиня. Во время разговора с Сантьяго она не раз говорит ему: «Я – женщина пустыни» /1, с. 139, 171/.

Интересен хронотоп Алхимика. Его образ выступает в романе своеобразным центром, в котором сопрягаются прошлое, настоящее и будущее. При этом сам герой устремлён в вечность. Ибо, являясь реальным лицом, Алхимик в то же время знает историю человечества и его будущее. Благодаря найденному им Эликсиру Бессмертия и дару перевоплощения он свободно и легко путешествует во времени и пространстве. Границы хронотопа Алхимика условны и абстрактны. Его образ предстаёт в романе как олицетворение вечности.

Пространственно-временной континуум произведения характеризуется неоднозначностью, многомерностью. Он включает несколько планов: реальный, сказочный, религиозно-мифологический, исторический. Причём все они взаимосвязаны между собой и являются неотъемлемой частью друг друга.

В реальной действительности разворачиваются изображаемые в романе события, протекает жизнь героев. Данный хронотоп охватывает прежде всего биографическое время персонажей, «географическое» пространство, представленное точным названием городов и стран.

Сказочный план проявляется, во-первых, на уровне сюжета (смотрите: главный герой романа отправляется на поиски сокровища и в финале не только обретает их, но и находит красавицу-возлюбленную); во-вторых, на уровне персонажей, системы образов произведения (например, цыганка, предсказывающая судьбу и разгадывающая сны; Эликсир Бессмертия и т.п.); в-третьих, на уровне перевоплощений героев; в-четвёртых, на уровне диалогов (смотрите: Сантьяго вступает в диалог с пустыней, ветром, солнцем и т.д.); в-пятых, на уровне реминисценций (например: «Тысяча и одна ночь», – говорит англичанин, прибыв в оазис /1, с. 126/). Более того, всё произведение пронизывает мотив тайны, загадки. Так, в самом начале романа, рассказывая о юноше Сантьяго, автор пишет: «Ему приснился тот же сон. что и на прошлой неделе, и опять он не успел досмотреть его до конца» /1, с. 18/. Однако при этом он не раскрывает содержание сна, тем самым придавая повествованию момент интриги. Описывая овец, П. Коэльо отмечает, что между ними и Сантьяго существовала «какая-то таинственная связь» /1, с. 19/. Мельхиседек, беседуя с юношей, говорит, что «с течением времени таинственная сила принимается убеждать» людей в том, «что добиться воплощения их судьбы невозможно» /1, с. 43/. Передавая суть разговора англичанина и Сантьяго, автор указывает, что оба они понимали: «существует таинственная цепь связанных друг с другом событий» /1, с. 106/.

Религиозно-мифологический план входит в роман через отдельные образы, сравнения, цитаты, реминисценции. Например, в качестве эпиграфа к произведению взята история, описанная в Евангелии от Луки. В прологе рассказывается миф о Нарциссе. На стене в комнате цыганки висит изображение сердца Христова. Говоря о камнях Урим и Туммим, рассуждая о взаимоотношениях Царя и пастухов, англичанин отмечает, что «об этом можно прочесть в Библии» /1, с. 102/. Возлюбленная Сантьяго носит имя дочери Пророка. Образ Алхимика в сознании юноши ассоциируется с образом Святого Иакова. Жители Африки и Египта постоянно упоминают Аллаха и произносят загадочное слово «Мактуб».

Следует отметить, что в структуре произведения сочетаются библейские мотивы и мотивы восточных религий. Их синтез образует сложное органическое целое и придаёт роману общечеловеческое звучание, значительно раздвигает границы пространственно-временного континуума. Кроме того, обращение автора к религиям, мифам обусловлено стремлением показать извечный характер затронутых им проблем.

Историческое время вводится писателем через притчу, которую Алхимик рассказывает Сантьяго. В ней повествуется о событиях, произошедших в Древнем Риме в период правления Тиберия. Причём наряду с реальными историческими фактами, именами упоминаются библейские образы и сюжеты, что существенно углубляет содержание сюжета произведения.

Своеобразна композиция романа. Он состоит из пролога, двух частей, эпилога. Каждая из составляющих композиции выполняет определённую функцию и имеет свою пространственно-временную организацию.

В прологе рассказывается миф о прекрасном юноше Нарциссе. Причём излагается он в двух вариантах. Первый из них – тот, который широко бытует в народе. Второй – в переложении известного английского писателя Оскара Уальда. При этом наибольшее значение имеет второй

вариант, так как он раскрывает основную идею произведения, суть которой заключается в том, что всё в мире едино, взаимосвязано.

Заслуживает внимания и тот факт, что мифологическое время-пространство оказывается как бы в пределах хронотопа Алхимика. Ибо именно он в прологе читает книгу Оскара Уальда и вспоминает историю о Нарциссе. Тем самым автор изначально показывает, что Алхимик – ключевая фигура в романе. И хотя его образ возникает лишь во второй части, в то же время он незримо присутствует на протяжении всего повествования. Хронотоп Алхимика как бы вбирает в себя индивидуальные времена и пространства Сантьяго и окружающих его людей. И это не случайно. Такое построение произведения соответствует авторской концепции, заложенной в его основу, согласно которой высший идеал человека – личность, способная ощущать свою сопричастность с миром и четко знающая своё предназначение на земле. Воплощением же высшего идеала в романе выступает образ Алхимика.

Первая и вторая части произведения повествуют о судьбе юноши Сантьяго и показывают процесс его духовной эволюции. Соответственно каждая из них отражает определённый этап его жизни. В первой части по сути описывается ситуация, которая является типичной для большинства людей, когда они теряют веру в осуществление своей мечты и перестают, по мнению автора, следовать своему предназначению, довольствуясь тем, чем обладают. Во второй части изображается переломный момент в жизни Сантьяго. Он принимает окончательное решение и достигает поставленной им цели. В таком ракурсе можно сказать, что первая часть является воплощением настоящего, вторая – будущего. Ибо, отказываясь от своей мечты, человек фактически погружается в повседневность. Стремясь же к поставленной цели, он тем самым устремляется в будущее.

Примечательно, что роман начинается и завершается (смотрите первую часть и эпилог) одной фразой: «Юношу звали Сантьяго». Причём совпадает и место описываемых событий – старая, полуразвалившаяся церковь. Это обусловлено идеей цикличности, заложенной в основу произведения. Ибо с окончанием странствий Сантьяго, достижением им своей мечты замыкается круг его бытия.

В произведении немало вставных эпизодов, характеризующихся самостоятельным хронотопом. В них излагается содержание легенд, преданий, притч. Их введение в структуру романа обусловлено стремлением писателя придать ёмкость содержанию, показать философскую значимость поднятых им проблем.

Заслуживает внимания эпиграф романа. В нём фактически выражена идея о противопоставлении вечного и преходящего. Вечное – это то, что составляет основу подлинного бытия, те духовные ценности, которые, обретя однажды, человек не утрачивает никогда и руководствуется ими на протяжении всей своей жизни («благая весть»). Преходящее – суета, окружающая людей в повседневной жизни.

Огромное место в произведении отводится осмыслению таких категорий, как любовь, счастье, душа, судьба. Данные категории писатель рассматривает в единстве с понятием хронотопа. Так, любовь в понимании Пауло Коэльо – это сила, которая объединяет людей, преодолевая разделяющие их пространственно-временные границы (смотрите, например, находясь в Испании, Сантьяго ощущает в дуновении ветерка прикосновение Фатимы); это «самая мудреная часть того языка, на котором говорит мир» /1, с. 132/. Более того, говоря о столь прекрасном и светлом чувстве, автор отмечает, что оно «древнее, чем род человеческий» /1, с. 132/. Тем самым П. Коэльо показывает, что любовь существовала на земле изначально, с момента её сотворения. По мнению писателя, с любовью были созданы мир и живущие в нём люди.

Данное понятие автор рассматривает во всей его многозначности и многогранности. Любовь предстаёт в романе, с одной стороны, как сложное, возвышенное чувство, преображающее пространство души человека; с другой – она неразрывно связана с конкретным лицом. Ибо, как пишет Пауло Коэльо, «и у пастухов, и у моряков, и у странствующих торговцев всегда есть один заветный город, где живёт та, ради которой можно пожертвовать радостью свободно бродить по свету» /1, с. 22/.

Примечательно, что в момент обретения своей любви человек начинает думать лишь о настоящем, стремясь продлить столь счастливое для него мгновение, а прошлое и будущее «теряют всякое значение» /1, с. 133/. Однако, это не означает, что любовь сужает индивидуальные времена и пространства людей. Наоборот, она раздвигает их границы. Благодаря ей люди ощущают себя частью друг друга, а их индивидуальные времена и пространства сливаются, образуя единое целое.

Интересен союз Сантьяго и Фатимы. Их любовь – это по сути «встреча», «диалог» двух разных культур, философско-религиозных систем: западной и восточной, христианской и мусульманской, Европы и Азии.

Категория любви переплетается в романе с категорией души. Душа осмысливается автором в двух аспектах – узком и широком. В первом случае это достояние каждого человека, его внутренний мир. Во втором – это Душа Мира, под которой П. Коэльо подразумевает «отражение всех нас», «язык, на котором все говорят между собой» /1, с. 205, 116/. Оба значения взаимосвязаны. Согласно авторской концепции, Душа Мира – часть Души Бога, а Душа Бога – душа человека /1, с. 207/.

Как видим, в понимании писателя люди приравниваются к Творцу. Соответственно хронотоп каждого из них как бы вбирает в себя хронотоп Вселенной. Отсюда значимость любви. Обогащая и улучшая пространство души человека, она фактически преображает Душу Мира, или окружающее его пространство.

Понятие счастья имеет в романе несколько определений. Во-первых, «счастье можно найти в обыкновенной песчинке... Ибо для того, чтобы сотворить эту песчинку, Вселенной потребовались миллиарды лет» /1, с. 181/. В таком аспекте данная категория предстаёт как результат творческого процесса, длившегося в течение какого-либо промежутка времени, как умение человека видеть за любым явлением действительности историю его создания. Во-вторых, счастье – способность людей ценить красоту, гармонию и беречь то, что они имеют. «Секрет счастья в том, – пишет Пауло Коэльо, – чтобы видеть всё, чем чуден и славен мир, и никогда при этом не забывать о двух каплях масла в чайной ложке» /1, с. 55/. В-третьих, данное понятие трактуется писателем как духовное единство человека и Бога, стремление людей ввысь, к божественному миру. «...Счастливым человек, – отмечает он в романе, – это тот, кто носит в себе Бога» /1, с. 181/.

Судьба – жизненный путь людей. Причём у каждого из них он свой, индивидуальный. А потому «кто вмешивается в чужую судьбу, никогда не пройдет свою собственную», – утверждает писатель /1, с. 189/. Соответственно смысл бытия состоит в том, чтобы найти свой путь, своё Предназначение. Ибо, по мнению П. Коэльо, человек сам выбирает себе судьбу.

В основе содержания романа лежит мысль о единстве всего сущего во Вселенной. Согласно концепции писателя, все люди раньше говорили на одном языке, но потом забыли его. Поэтому существует так называемый Всеобщий Язык, посредством которого человек может вступать в диалог с животными, растениями, солнцем, пустыней и т.д. Для того же, чтобы вспомнить его, необходимо ощутить свою сопричастность с миром, осознать, что «всё на свете – разные проявления одного и того же». А потому, когда люди проходят свой Путь, они «превращаются во что-то иное, начиная новый Путь» /1, с. 205/.

Человек – часть природы, Земли, Вселенной, космоса, утверждает Пауло Коэльо на страницах своего произведения. Соответственно индивидуальные времена и пространства людей являются составляющими хронотопа окружающего их мира.

Немало внимания писатель уделяет теме «человек и история». Данная тема рассматривается им в контексте концепции всеединства. По мысли П. Коэльо, «каждый человек на земле, чем бы он ни занимался, играет главную роль в истории мира» /1, с. 214/. Значимость деяний людей в процессе всеобщего развития обусловлена тем, что всё на свете едино, всё взаимосвязано. И потому поступок одного человека сказывается и отражается на окружающей его действительности, оставляет в ней определённый след. Кроме того, как отмечает автор, «и наша судьба, и история мира пишутся одною рукой» /1, с. 110/.

Своеобразную трактовку получают в романе категории времени и пространства. Время в понимании писателя бесконечно («...**время** от восхода до заката **тянется бесконечно**» /1, с. 23/). Оно может ускорять и замедлять свой ход и даже «останавливаться» («Когда **время летит быстрее**, караваны тоже прибавляют шаг» /1, с. 124/ или: «И тут – словно бы **время остановилось** и Душа Мира явилась перед ним во всём своём могуществе» /1, с. 132/. Время представляет собой единство прошлого, настоящего и будущего. При этом наибольшее значение для человека, по мнению П. Коэльо, имеет настоящее, поскольку оно определяет грядущее. «Именно в нём, в настоящем, весь секрет, – пишет автор в романе. – Уделишь ему должное внимание – сможешь улучшить его. А улучшишь нынешнее положение – сделаешь благоприятным и грядущее» /1, с. 145/. Однако нельзя забывать и о прошлом, ибо оно неразрывно связано с настоящим. По мысли писателя, оба временных измерения находятся в едином «пространстве, где всё про всех написано» /1, с. 145/, тогда как будущее «написано рукой Всевышнего» и всецело принадлежит Ему /1, с. 144-145/.

Пространство в концепции Пауло Коэльо – это мир, окружающий людей и мир, в котором они живут. А потому оно «огромно и неисчерпаемо», беспредельно. Пространство может сужаться и

расширяться. В нём, по мнению писателя, концентрируется время и прежде всего прошлое и настоящее. Пространство может преображаться и меняться в зависимости от обстоятельств (смотрите, например, пока Сантьяго ощущает себя жертвой, Африка кажется ему *чужим* миром, но как только он воображает себя искателем приключений, Африка кажется ему *новым* миром).

Таким образом, пространственно-временной континуум романа Пауло Коэльо «Алхимик» характеризуется многомерностью, а созданный им мир отличается многоликостью и самобытностью. В художественной системе писателя органично сочетаются различные культурные традиции. Опираясь на философско-религиозные концепции Запада и Востока, он сумел придать своему роману особое звучание. Более того, синтез европейской и азиатской культур обусловил своеобразие хронотопа произведения.

Изображаемые писателем события разворачиваются в нескольких пространственно-временных планах: реальном, сказочном, религиозно-мифологическом. Причём каждый из них является как бы неотъемлемой частью другого, что вполне соответствует концепции всеединства, лежащей в основе романа.

Огромное внимание П. Коэльо уделяет снам, видениям. Через них, по его мнению, осуществляется связь человека с божественным миром. А потому они нередко определяют жизненный путь людей, влияют на их судьбу.

Многогранностью характеризуются хронотопы героев романа. Границы их индивидуальных времён и пространств постоянно меняются. То они сужаются до пределов частной жизни, то раздвигаются, достигая планетарных масштабов.

В повествование произведения П. Коэльо широко включает образы и мотивы, взятые из Библии, Корана. Их использование объясняется прежде всего стремлением писателя показать единство, общность, духовное родство всех людей, живущих на земле.

Интересную трактовку в романе «Алхимик» получают такие понятия, как «любовь», «душа», «счастье», «судьба». Они осмысливаются в связи с категориями времени и пространства, концепцией всеединства и процессом творчества.

#### ***Использованная литература:***

1. Коэльо П. Алхимик. – Киев: София, М.: ИД «Гелиос», 2002.

#### **SUMMARY**

The article is devoted to work of Paulo Coelho. The author analyzes the writer's novel «Alchemist». In the article features of the existential organization of the this work reveal.

***А.Б. Абдулина***

*(Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан)*

#### **ЭМОЦИОНАЛЬНАЯ ПОЛИФОНΙΑ ИСТОРИЧЕСКОГО ПЕРСОНАЖА В КАЗАХСКОМ РОМАНЕ XX ВЕКА**

Искусство слова, как явление многоплановое, способно вызывать самые глубокие и содержательные чувства и эмоции у читателя. Эмоционально-чувственное восприятие художественного произведения создает особенное состояние, зависящее, прежде всего, от художественного качества самого произведения литературы, полноценности процесса передачи образной предметности или "внесловесной" вымышленной действительности, от собственно словесного начала, а также конфликта, проработки сюжета и образной системы, от индивидуальности воспринимающей личности и мн.др.

В то же время, восприятие текста детерминировано и той силой психологического познания внутреннего мира человека, которые литература изображает посредством слова. "В психологизме один из секретов долгой исторической жизни литературы: говоря о душе человека, она говорит с каждым читателем о нем самом" /1, с. 15/. Посвятив ряд исследований данному аспекту поэтики казахского романа, хотелось бы развить избранную тему в следующем моменте.

Исторический контекст казахской литературы позволяет исследовать один из наиболее сложных вопросов теории, касающийся художественного воплощения лиц мировой и национальной истории. Избрав материал прозы, в предлагаемом исследовании поставлена

цель осмыслить мастерство казахских писателей в психологической разработке наиболее сложной категории поэтики – психологического портрета, в данном случае, жестокого завоевателя, поправшего полмира, свободу, волю и саму жизнь многих людей и целых народов.

Образ реального субъекта в исторической прозе несет колоссальную смысловую нагрузку и необходимый рейтинг нравственной оценки. Два романа XX века – "Конец легенды" /2/ Абиша Кекильбаева и "Поэт Хромого Тимура" /3/ Марала Скакбаева – посвящены одной из наиболее ярких и драматичных личностей средневековой истории – Тимуру Гургану, Тимуру Великолепному, Тамербеку или Тамерлану, о котором было сложено множество преданий и легендарных рассказов.

Прототипом для образа Повелителя в первом из них послужила легенда о Тамерлане, ослепившем и лишившем языка талантливого зодчего, во втором – в основу сюжета положена история о поэте Хафизе, посмевавшем иносказательно осудить деяния властителя-тирана. В художественном освоении этой темы хорошо известны многие другие опыты, например, эпопея С. Бородин "Звезды над Самаркандом", в которой концептуальной антитезой Повелителю Вселенной становится собирательный образ народа с акцентацией на контрастном Тимуру образе мудрого ученого-историка Ибн Халдуна. В одном из фрагментов другого романа "Хромой Тимур", того же автора, Повелителю антитетичен Хафиз, поэт из народа.

В повествовании романа "Конец легенды" две ведущие темы – пагубности деспотической власти и вдохновенного творческого труда зодчего – блестяще раскрыты писателем в ярком психологическом повествовании. Мастерски владея всеми формами литературного психологизма, Абиш Кекильбаев создал уникальное полотно исторического романа, полнокровного, связанного многими нитями с вековыми истоками народной мудрости и нравственных ценностей, но, в то же самое время, писатель руководствовался скорее логикой характеров, чем только устной молвой.

Марал Скакбаев в романе "Поэт Хромого Тимура" идет аналогичным путем собственного видения, развивая сцену беседы Тамерлана с поэтом Хафизом в целостное действо, дав придворному стихотворцу-летописцу имя Гияс.

В процессе сопоставления избранных произведений в вопросе реализации образа главного персонажа исторического плана, каким является личность Тамерлана, установлены следующие необходимые уровни.

В романе А. Кекильбаева образ Правителя акцентирован и вынесен на первый план повествовательного полотна. Последовательно писатель приводит своего героя к потере реального восприятия действительности, когда пришлось "признать горькую истину: его всемогущество, безраздельная власть, слава и честь так же призрачны, мимолетны и обманчивы, как и румянец на лице смазливой и похотливой бабенки, или как добро купчишки-крохобора"/2, с. 446/.

Внутренний мир человека изображается автором в процессе постоянного и непрерывного психического потока. Каждая картина сменяющих друг друга ситуаций структурирована сложной палитрой чувств и размышлений героев. И, прежде всего, главного персонажа – Повелителя, наделенного сильной, волевой натурой, никогда и ни перед кем не склонившего головы, но вдруг дрогнувшего и растерявшегося перед удивительной силой любви, обернувшейся для него коварством и предательством жены.

«Повелитель был обескуражен. В осторожном молчании толпы таилось что-то подозрительное. В думах и предположениях он проводил бессонные ночи... Он вновь и вновь подходил к окну и каждый раз съеживался, наливался досадой и злобой при виде голубого минарета, молчаливо злорадствовавшего над ним» /2, с. 429/.

Постепенно психическое состояние человека, потерявшего внутреннее самообладание, уводит его в мир искаженных образов.

«Иногда казалось, минарет снисходительно подсмеивался над потерявшим покой владыкой. А вместе с ним, чудилось, усмеялась многотысячная толпа, копошившаяся у его подножия. Простая мысль так поразила его, что он в отчаянии схватился обеими руками за голову и, обессиленный, присел».

Не понимая и не желая смириться перед непокорной ему стихией позора, Повелитель ищет опоры в тяжких испытаниях воина, которые возвышали его над простыми смертными и всегда давали

шанс отстоять свою честь с острым клинком в руке. Но наступил час, когда «оказалась посрамленной честь, и верный клинок был бессилён» /2, с. 445/.

Глубина охвативших чувств, противоречия обычному твердому убеждению о непогрешимости и безграничности власти, заставляет вновь и вновь искать ускользающую истину. Очевидно, что под воздействием возбуждения и замутненности ума, усиливаются нервозность, страх, сонливость и неспособность воспринимать вещи такими, каковы они на самом деле.

«Удушливый туман, словно чадом обложивший душу, несколько развеялся, поредел, но полная желанная ясность на сердце не наступала. Блаженная сонливость и тяжесть растекались по телу, но дух бодрствовал. Он испытывал странное желание незаметно раствориться в ночной мгле, слиться с разморенной тишью» /2, с. 437/.

В этом желании просматривается глубинная философия восточных практик, когда восстановление квинтэссенции ума возможно лишь в тишине. Известно, что в традиционных культурах Востока медитации, молитвы, мантры способствовали восстановлению внутренней гармонии и психического равновесия. Отсутствие душевного покоя считалось признаком утраты связи с собственной душой – источником творческой жизненной силы и радости.

К этой цели стремится герой романа, в котором древняя легенда о башне, некоем символе свободы, превращается в повествование о восхождении души великого правителя к божественной истине. Единственный источник её, как и всего сущего, – Бог. «В тишине дивной ночи, сулившей отдохновение и уладу для души и тела, усилием воли Повелитель вновь направил разладившийся настрой измученной души по едва заметной тропинке, обещающей впереди желанное пристанище, похожее на райский уголок» /2, с. 438/.

Этот уголок земли – священная Мекка. Сон, как виртуальный хадж, совершаемый Повелителем в толпе паломников – одна из самых сильных картин романа.

Повелитель пытается поступать как другие, впервые воспринимая молитву как глас к Богу о помощи. «Бесчисленное число раз слышал он эту смиренную мольбу из уст других, но сам никогда не произносил подобных слов. Он с трудом ворочал языком, долго шевелил губами, приноравливаясь к хору страждущих, по лицам которых текли слезы, но при всем своем страдании так и не сумел выжать ни одной слезинки» /2, с. 438/.

И тогда Повелитель идет к самому священному для верующих месту – черному камню Каабы. Но здесь его постигло неожиданное – стоило наклониться, как камень точно живой, отстранился, ускользая то в одну, то в другую сторону. «Тогда Повелитель протянул к нему руки, но опять не дотянулся. Как это предусматривается ритуалом, трижды обежал Каабу. После каждого круга он наклонялся к камню, чтобы прикоснуться к нему губами, но камень всякий раз ускользал от него» /2, с. 440/.

Поразительный по значимости образ вращающегося священного черного куба, найденный автором, фантастичен и невероятен, но для характеристики гипертрофированного сознания человека, совершающего хадж собственной души к Богу, он уникален силой поэтического замысла.

«Идет-бредет толпа паломников, шлепая босыми ступнями по пухлой пыли. Задыхаясь и обливаясь потом, спешит за ней Повелитель. А перед глазами неотступно стоит черный камень Каабы. Не стоит даже, а крутится, вращается, будто гончарный круг, катится перед ним. И как бы ни старался повелитель – догнать не может» /2, с. 441/.

Сон завершается жалкой картиной бегущего обессиленного Повелителя, вопящего и выкрикивающего слова молитвы: «О, Всеблагий, Всемогущий! Готов исполнить любую твою волю, только не откажи в своей милости! Будь также великодушен ко мне, как к другим верным твоим рабам». Впервые в жизни срываются с губ такие жалостливые, покаянные слова. Но, видно, не доходит его жаркая молитва до Всевышнего. Крутится, катится впереди священный камень Каабы, и нет никакой мочи догнать его. Напрягая горло, он кричит протяжно, долго, в отчаянии: О.Аллах! Внемли мольбе раба своего! О, Алла-а-а-х!..» /2, с. 442/.

Сон заканчивается, но не завершается трудная духовная работа человека, наделенного безграничной властью и вдруг задумавшегося о жизни:

«Из-за мыса подул прохладный ветерок. Однако он не мог развеять тягостную духоту в груди... Неужели из живущих на земле у него, Повелителя, больше всего грехов? Неужели он единственный не достоин прощения? Разве есть на свете большее унижение, нежели коварство блудливой женщины?.. Так зачем Всевышний навлек на его голову такой позор? Чем уж он так провинился перед ним? Разве тем, что так усердно оберегал достоинство трона и короны, которыми облагодетельствовал его сам Всевышний? Или виноват он в том, что безжалостно карал погрязших в

блуде и грехе и с помощью огня и меча водрузил над иноверцами Зеленое знамя Пророка?» /2, с. 445/.

Мучительные размышления привели героя к пониманию того, что «сон, приснившийся в канун охоты, явился знамением предстоявших мытарств, знамением судьбы, зовом духа предков, и то, что священный камень Каабы упорно ускользал от него во сне, было не чем иным, как смятением, отчаянием души в безысходности, в тупике» /2, с. 457/.

Архитектоника текста структурирована логикой душевных исканий героя, форма вопроса выполняет роль его категориальной парадигмы.

«Может, зоркий глаз Всевышнего подметил высокомерие и чванливость, укоренившиеся в душе Повелителя? Может, проявление надменности к себе подобным и есть грех, который Всеблагий ему не прощает?» /2, с. 446/.

Душевные терзания становятся все более невыносимыми, и Повелитель решает обратиться за помощью к старцу, посвятившему всего себя служению Богу. Совершив трудное восхождение к горной обители отшельника, который выслушал его с язвительной ухмылкой, Повелитель услышал только:

«Должно быть, сын мой, отпугнул ты духов, прогневил святых заступников. Подумай!..»

Терзания продолжались, не помогли чтение Корана и размышления над ним, не помогла всепоглощающая война. Постигла Повелителя кара – «страшная немощ сковала его, и под ним разверзлась черная пучина... В нем еще тлела свеча здравого рассудка, но сомнения и страх все решительней захватывали все его существо, растекались по всем жилам, и он подспудно понимал, что именно в них заключена его гибель» /2, с. 460/.

Конец легенды оказался бесславным завершением жизни такого же грешного, как и все простолюдины, Повелителя. Смерть уравнила Избранника судьбы с теми, кого он называл нечестивцами, чернью, презренным человеческим родом.

В романе "Поэт Хромого Тимура" образ жестокого завоевателя предстает с позиции и через восприятие поэта Гияса, избранного придворным летописцем за безукоризненное знание Корана и талант писателя-стихотворца. Повествование романа касается лишь одного факта – победоносного похода Тимура в землю Хинди (Индию), коварного замысла Правителя нарушить мирное обещание не грабить и убивать пленников. Злодейство было совершено, и это безнаказанное зло поражает молодого одаренного поэта, вынужденного, в угоду Железному Хромцу, найти в себе силы описать беззаконие и мерзость преступного деяния.

"О чем были его стихи? Начало их строилось на игре слов: простое черное железо – "темир", достигнув власти и назвав себя "эмир", не удовольствовалось этим, но пожелало взобраться ещё выше, возомнило, что оно отныне "мир", которому дозволено, подобно грабителю, взламывать человеческие тела и изымать из них души, дарованные Аллахом! Далее шло горькое сетование на то, что судьба поэта выпала как раз на это время, что и он тоже необдуманно потянулся за милостями, уподобившись тому наивному барашку из сказки, который щипал себе да щипал беззаботно свежую травку, пока прямоком не угодил в волчье логово. С едким сарказмом обрушился поэт на криводушных бахадуров, которые геройствовали над безвинными пленниками и, лишая их жизни, мнили себя обладателями меча Азраила" /3, с. 24/.

Постепенно молодой юноша становится все более задумчивым, сосредоточенным в своем внутреннем мире умного, думающего и понимающего человека, который начинает ясно осознавать противоречивость поступков и самой натуры всемогущего эмира /3, с. 27/.

В отличие от психологической доминанты стиля Кекильбаева, автор романа "Поэт Хромого Тимура" избирает путь более нейтрального повествователя, склонного к субъективизации сферы персонажа, добываясь некоей предельной объективности в описании окружающего поэта мира, нежели углубленного состояния перцепции героя.

"Беспощадная сабля эмира вновь не знала отдыха – он отдавался любимому ремеслу со всей страстью. Посевы оседлых жителей были вытоптаны, сады сожжены. За кочевниками с их медлительными стадами гнались по пятам, истребляя чуть ли не всех поголовно. Девиз Железного Хромца был прост: "Если сабля хана слишком долго находится в ножнах, народ может отвернуться от него". Вот он и хватался за любой предлог, чтобы обнажить меч. Гияс-поэт понял это довольно скоро" /3, с. 31/.

Но сомнения вскоре сменились вопросом "Что же делать теперь?", а затем вынужденным решением построить шаткие хитросплетения, которыми не то, чтобы суметь успокоить собственную совесть, но сделать вполне пригодными для внесения в летопись /3, с. 45/.

И все-таки, выполнив с огромным трудом веление правителя, поэт испытывает всякий раз "внутреннее содрогание, словно каждое слово было крупинкой соли на его открытую рану" /3, с. 46/.

Однако последнее, бесчеловечное и ужасное пожелание, что услышал юноша на приеме у Тимура – сотворить из голов погибших высокую гору, повергло его в состояние смертных мук, и "самым нестерпимым стало лихорадочное противоборство дум, когда одна мысль теснит другую" /3, с. 49/.

Взвинченная до предела душа молодого поэта разбудила и заставила восстать трезвый разум. Гияс отныне отказался искать и находить оправдания злодеяниям Правителя.

"Да и что может изменить его жалкое писание? Как ни приукрашивай гору черепов, ни восхваляй пирамиду из ста тысяч отсеченных голов – те, кто будут читать эту летопись позже, вздрогнут от омерзения. И не только отвернутся от прямого виновника, но и от него самого – послушного летописца, безвольного прислужника, горемыки Гияса..." /3, с. 51/.

У горы собранных черепов юноша теряет сознание, ему начинает казаться, что "мертвые головы зашевелились и все, как одна, оборотились к нему. Они заморгали, оживая, и прищурились, указывая движением век в его сторону. Губы с презрительной ухмылкой сложились для плевка.

Несчастный поэт затрясся, все поплыло перед его глазами, но силой потрянув головой, он отогнал обморочную дурноту. Нет, не ошибся! Мертвая голова, которая находилась прямо напротив него, действительно приготовилась плюнуть" /3, с. 55/.

Юноша готов спастись бегством, чувствуя за собой погоню, он оборачивается и видит, как гора развалилась, а головы скачут за ним, догоняя. Душа бьется в горле, готовясь покинуть брэнное тело. В безумном испуге Гияс скачет, пока конь не падает без сил, а юноша продолжает бежать, неведомо куда, затыкая ладонями уши. (3, 55)

Так завершается роман, оставляющий своего героя на пути к гибели или спасению. Это должен решить для себя только читатель, умеющий и понимающий природу человеческих чувств и переживаний, владеющий сложной полифонией эмоций и переживаний, принимающий мысль С. Трубецкого о том, что "абсолютно нового в истории никогда не бывает, историческое же развитие немыслимо без исторической памяти – именно в этой памяти черпаются и образцы, и вдохновение для всякого нового творчества" /4, с. 324/.

Литературное произведение, основанное на фактах истории, обретает актуальность, если оно воспринимается в трех потоках времени: как действие, проходящее в прошлом, как "изобразительное" время, протекающее в настоящий момент, и, наконец, как время воспринимающего читателя, параллельное предыдущему временному ряду. (5, 417)

Отсюда проистекает непреходящая ценность художественных полотен казахских писателей, использовавших широкий спектр изобразительно-выразительных средств и способствующих духовно-нравственной состоятельности многих поколений читателей.

#### ***Использованная литература:***

1. Есин А.Б. Психологизм русской классической литературы. – М., 1988.
2. Кекильбаев А. Конец легенды. – Алматы, 1979
3. Скакбаев М. Поэт Хромого Тимура // Аманат. – Алматы, 2011. – № 1.
4. Трубецкой Н.С. История. Культура. Язык. – М., 1995.
5. Мукаржовский Я. Исследования по теории и эстетике искусства. – М, 1994.

#### **SUMMARY**

The article considers the poetics of the image-character prose Kazakh novelists, A. Kekilbaev and M. Skakbaev, to create an artistic and literary image of the great conqueror of nations and peoples - Temirlan. Analysis of the novels "The End of Legend" and "The Poet of Timur the Lame" leads to the conclusion about the uniqueness of style and expressive means of well-known writers of contemporary literature Kazakhstan in the process of creating complex image of the founder of the Timurid Empire, who played a significant role in the history of Central, South and West Asia, the Caucasus, the Volga region and ancient Rus.

## **ТЕОДИЦЕЯ ПО-ИНДЕЙСКИ: ХРИСТИАНСТВО В ТВОРЧЕСТВЕ ЛУИЗ ЭРДРИЧ, ЛЕСЛИ МАРМОН СИЛКО И ДЖОРДАНА ВИЛЕРА**

По мнению многих современных критиков, влияние христианства на творчество современных индейских авторов огромно, хотя вряд ли это влияние можно назвать позитивным. Одна из ведущих американских писательниц индейского происхождения Луиз Эрдрич заявила, что католицизм имел разрушительное влияние, поскольку он открыто атаковал духовные верования индейцев, навязывая чуждую им систему ценностей и разрушая их культуру. Кетрин Рейнвотер, авторитетная исследовательница творчества этой писательницы, описывала взаимоотношения церкви и поработанного народа как «конфликт, возникший между двумя системами верований и организацией общества», она подчеркивала, что концепция линейного времени, столь характерная для христианского вероучения противоречит цельному ритуальному времени индейцев. Для которых цикличность времени является основой их представлений о земле и месте человека на ней.

Америка в представлении многих пришельцев из Старого Света должна была стать Землей обетованной, своеобразным воплощением земного рая. Покорителям нового континента было совершенно невдомек, что земли, которые они так настойчиво пытались освоить уже были чьим-то домом. «Индейцы знали, что жизнь отождествляется с землей и ее ресурсами, что Америка была их раем, и они не могли понять, почему захватчики с Востока так настойчиво стремились уничтожить все индейское, включая саму Америку», – писал автор документального романа «Похороните мое сердце на Вундыт Ни» Ди Браун в 1970 году /2, с. 13/ (*Перевод всех текстов с английского О.Ш.*). Он называет период с 1860 по 1890 временем рождения большинства великих мифов Американского Запада, рассказов о ковбоях, торговцах мехом, золотоискателях, первых поселенцах и миссионерах, эрой невероятного разгула жестокости, жадности, храбрости, сентиментальности, чрезмерного изобилия и практически благоговейного почтения к идеалам личной свободы для тех, кто их уже имел. Именно в этот период была полностью уничтожена древняя культура и цивилизация коренных народов континента. Белый человек нес не просто новые орудия труда и охоты, он насаждал свое мировидение, свою религию. Ди Браун отмечает, что еще со времен первых посещений Колумбом островов Сан-Сальвадор местное население не сопротивлялось обращению в европейскую религию, но индейцы начали яростно противостоять, когда «орды этих бородатых чужаков начали уничтожать все на своем пути в поисках золота и драгоценных камней» /2, с. 2/. В восприятии многих христианство стало символом насилия и порабощения.

Современный канадский автор Джордан Вилер в своем цикле новел «Братья во оружии» называет церковь, наряду с алкоголем и смертельными болезнями, занесенными из Европы, одним из наиболее вредоносных факторов в индейской истории. И, тем не менее, христианская церковь и ее символы вошли в современную культурную традицию американских индейцев, что видно даже на примере заглавия упомянутого цикла новел. «Братья во оружии» имеет стойкую аллюзию с новозаветным обращением «братья во Христе».

Показательным является тот факт, что, не смотря на то, что Колумб открыл Америку в 1492, массовое обращение в христианскую религию коренных жителей континента наблюдалось лишь с конца 19 столетия. Произошло это только после четырех столетий отчаянного сопротивления, вследствие того, что привычная для них среда обитания была разрушена, охотничьи угодья разорены и бизоны наряду с более мелкой дичью, составлявшей основу экономики и культуры индейцев, начали исчезать. Не последнюю роль в этом процессе сыграла высокая смертность от оспы, гриппа и других заболеваний Старого света, к которым у коренных жителей не было иммунитета. Умирили чаще дети и старики, вместе со старейшинами уходило и древнее знание, в то время как выжившее молодое поколение отбиралось у родителей и помещалось в специализированные школы. Образование в таких заведениях базировалось на запрещении говорить на родном языке и практиковать древний образ жизни предков, учителями там выступали монахи или священники. Благодаря чему в сознании многих индейцев христианские служители церкви стали символом насилия и ограничений.

Все три заявленных писателя пишут о насилии со стороны служителей церкви над детьми в процессе школьного образования. Наиболее безапелляционной и жестокой при описании этих событий следует считать новеллу «Exposure» Джордана Вилера. Новелла не переведена ни на русский, ни на украинский язык, и следует подчеркнуть, что подобрать достойный перевод ее

названию не так просто, название слишком многозначно и является многослойной аллюзией. Словарь предлагает огромное количество вариантов перевода, наиболее удачными, с нашей точки зрения, являются – обморожение, осознание пропасти, соприкосновение, внешнее воздействие, дефект, незащитность. Все они характеризуют состояние главных героев Криса и Мартина Моррисов, представителей племени кри. Когда их старший брат гибнет от брюшного тифа, которым он заразился в школе-интернате для индейцев, их отец спивается и гибнет от обморожения, провалившись в полынью. Мальчиков отправляют в интернат, хотя родители и обещали своему умирающему первенцу, что никогда не сделают этого. Подросток предупреждал, что в этом месте сначала отнимают достоинство, а потом жизнь. «Они ярко помнили, как Ральф описывал школу-интернат, когда они туда прибыли, оказалось, что все его слова – правда. Это было грустное, заброшенное место. Когда они впервые вошли туда, Мартин сказал Крису, что он боится. Монахиня, услышав это, ударила Мартина прутом по лицу за то, что тот заговорил на языке кри»/11, с. 161/. Запрет говорить на родном языке – только начало, в дальнейшем Мартин поддается и сексуальному насилию со стороны католического священника и даже родной брат отвернется от него, испытывая из-за этого к нему безразличность. Брошенный всеми Мартин становится гомосексуалистом, заражается СПИДом и возвращается в родную резервацию умирать. Крис приезжает поддержать умирающего в последние месяцы его жизни. Они вдвоем отстаивают право на человеческое достоинство и самоуважение, право называться людьми и жить на родной земле в условиях, когда все соплеменники, включая родную мать, отворачиваются от них и пытаются силой прогнать из родного селения. Будучи абсолютно изолированными от соплеменников и окружающего мира, братья заканчивают ремонт родительского дома, в котором Мартину предстоит умереть. Отрезанный от своего мира и родных на протяжении всей своей недолгой жизни он желает «вернуться» к ним хотя бы после смерти. И соплеменники, отвергавшие его всю жизнь, сдают, восхищенные силой духа смертельно больного человека.

В контексте данной новеллы Вилер говорит о христианстве и его атрибутах только в негативном ключе, даже не пытаясь смягчить свою позицию. Герои никогда не обращаются к христианскому Богу в минуты отчаяния, вместо этого рассказываются истории о большой зеленой змее, которая жила у воды. С христианской точки зрения этот символ противопоставлен Богу еще в книге Бытия, однако уже в Числах есть и иное его прочтение: «И сказал Господь Моисею: сделай себе змея и выставь его на знамя, и ужаленный, взглянув на него, останется жив. И сделал Моисей медного змея и выставил его на знамя, и когда змей ужалил человека, он, взглянув на медного змея, оставался жив» (Числа 21:8-9). В Евангелии от Иоанна Иисус Христос сравнивает себя с этим змеем: «И как Моисей вознес змию в пустыне, так должно вознесену быть Сыну Человеческому» (Иоанна 3:14). В другом евангелии Иисус учит своих учеников «итак будьте мудры, как змии» (Матфея 10:16). Речь, безусловно, идет скорее о типологическом совпадении, поскольку как подчеркивает другой канадский автор, представитель племени кри, Томсон Хайвей, «европейская мифология говорит, о том, что мы сюда пришли для страдания; наша же мифология учит, что мы пришли, чтобы провести хорошо время, вот почему у нас такая оживленная и веселая речь» /1, с. 27/. Однако, если учесть стремление писателя к многосложности символики речи, о чем уже говорилось выше, можно предположить в этом случае и завуалированную христианскую аллюзию.

Важным является символика змея в ее гностическом контексте и в творчестве другой писательницы индейского происхождения Лесли Мармон Силко, которая походит из племени лагуна пуэбло. В ее романе «Сады в дюнах», одним из основных лейтмотивов которого становится гностическое представление о позитивной роли змия в истории сотворения мира, согласно которому, надмирная Мать, София-Пруникос для того чтобы воспрепятствовать деятельности своего сына-отступника Ялдаваофа, посылает змия "обольстить Адама и Еву, чтобы разрушить власть Ялдаваофа". Она достигла цели, оба вкусили от древа, "от которого Бог /т.е. Демиург нашей планеты/ запретил им вкушать. Но когда они вкусили, они познали запредельную власть и отвернулись от своих создателей". Это первый успех запредельного начала, противостоящего мирскому, жизненно заинтересованному в предохранении знания от человека как внутренне-мирового залога Жизни: деяние змия отмечает начало всего гнозиса на земле, которое таким образом посредством своего источника запечатлелось как противное миру и его Богу и в действительности как форма бунта» /6/. Традиционно, ищущие знаний называли друг друга «просветленными», в интервью, приуроченном к выходу этого романа в печать, писательница подчеркивала, что «писала она его для ищущих просветления, даже до конца не осознавая этого» /3, с. 184/. Писательница объясняет, что стремление гностиков доверять голосу своего сердца в большей мере, нежели букве канонизированной Библии тесно перекликается с духовной традицией коренных народов Америки. Силко подчеркивает, что

«наша природа, наш человеческий дух не желает признавать границ, мы значительно лучше и не такие уж мы разрушители»/3, с. 170-171/. Сама писательница открыто утверждает, что «это – гностический роман»/3, с. 186/.

Содержание гностического мифа сотворения света является настолько важным для Силко, что она включает его в текст романа с целью ознакомить своего читателя с его концепцией с помощью цитаты из коптских текстов:

После дня отдыха, София-Мудрость направила дочь свою Зою-Жизнь, что носила еще имя Ева, объяснив ей как воскресить Адама... Когда Ева увидела распластанного Адама, она с жалостью промолвила «Живи, Адам» Поднимись над Землей!» И немедленно ее слова исполнились. Адам поднялся и открыл глаза, когда он увидел ее, то сказал: «Ты будешь названа матерью живущих, потому что ты дала мне жизнь». ... Ибо она есть Целительницей и Женщиной, что дарует жизнь. ... Женский Духовный принцип вошел в Змею-учительницу, и она научила их со словами: «Вы не умрете, ибо просто из зависти Он сказал вам это. Вместо этого ваши глаза раскроются и будете вы подобно богам различать добро и зло» ... И надменный Правитель проклял Женщину и Змею» /10, с. 100/.

С помощью этой цитаты писательница иллюстрирует важный для нее постулат о несогласии с доминирующей ролью мужчин в современном обществе, а также отрицает важнейшее церковное понятие, на котором базируется вся современная теология, а именно понятие первородного греха как последствия познания человеком добра и зла. Сюзан Лундгвист в своем исследовании «Литература американских индейцев» подчеркивала, что «обычно, когда индейцы соглашались стать христианами, они делали это с целью модификации, чтобы исправить то, что было загрязнено. Представление о грехопадении как раз и относится к такого рода «загрязнениям», особенно все то, что касается природы человека и его отношений с окружающим миром» /8, с. 218/. Исследовательница опирается на авторитет теологов, которые утверждали, что «до прихода миссионеров коренные народы не имели теоретических представлений о природе греха, ни о падении человечества, ни тем более о том, что начиная с рождения, каждый человек, в силу первородного греха, настроен творить зло. В те древние времена люди судили о себе не с точки зрения личной грозности, но исходя из чувства принадлежности к племени, через которое и устанавливались отношения с Богом-Творцом, соавторами, которого они являлись. Благодаря этому соблюдалось равновесие всего сущего. Бог создал гармонию и равновесие. Ответственность людей заключалась в сотворчестве с Богом и поддержании гармонии и равновесия во всем» /9, с. 218/.

Силко иллюстрирует это утверждение другой цитатой из гностических текстов, что составляют предмет академических исследований одной из главных героинь романа Хетти Палмер. В тяжелую минуту, стоя перед статуей Девы Марии с ребенком на руках, она вспоминает слова молитвы «Мать моя, Дух мой, – слова старых гностических евангелий всплыли у нее в голове. Ты, что стоишь вначале всего, Благодать, Мать Мистической Надмирной Тишины, – спустя месяцы забытая в мелкой могиле ее диссертация вновь говорила с ней. – Нетленная Мудрость, София, материальный мир и плоть есть приходящими – нет грехов плоти, поскольку дух есть во всем!» /10, с. 450/. Со слов исследовательницы творчества Силко и ее близкого друга, чье имя упоминается в посвящении к роману, Лауры Котелли, «не только Ева одарена творческой силой, но сама матриархальная духовность входит в змею. Что в свою очередь, дарует знание, интуицию, силу меняться и толерантность к разнообразию» /4, с. 186/. Концепции спасения либо проклятья, что тяготеют над изгнанниками из рая, противопоставляются сцены, которыми открывается и завершается роман. В них описаны сады в песках (прототип Эдема на земле), которые выросли благодаря стараниям женского божества – Песчаной Ящерицы, племянницы Дедушки Змея, в этом раю живут только женщины и дети. Роман имеет циклическую структуру, он начинается и заканчивается в этом саду, прекраснейшем месте на всей земле по мысли сестер Солт и Индиго. В поисках плененной белыми солдатами матери они вынуждены оставить свой рай, но сюда они стремятся вернуться на протяжении всего романа. Правда, в противовес библейскому раю, их изгнание добровольное, их божество не только не прокляло их, но и помогает им в их путешествиях. Рай не только не утрачен для своих жителей, он всегда ждет их.

В эпопее «Любовные чары» третьей писательницы индейского происхождения, представительницы племени чиппева Луиз Эрдрич, так же затрагиваются вопросы христианской веры и ее влияние на жизнь индейцев. Первый роман, по названию которого в дальнейшем стали именовать и всю эпопею, начинается со слов: «В утренний час, перед Пасхальным воскресеньем Джун Кашпо прохаживалась по неровной дороге главной улицы быстро растущего на добыче нефти городка Виллистон, Северная Дакота, для того чтобы убить время перед приходом полуденного

рейсового автобуса, который отвезет ее домой”/5, с. 1/. С первого взгляда становится понятно направление движения героини, исходя из этого можно догадываться и о ее цели, но все же взгляд внимательного читателя улавливает и достаточно необычное время, избранное писательницей для начала своего романа – события происходят накануне Пасхального воскресения, примечательно и то, что прочитав главу, узнаем, что Джун так и не попала на свой автобус, замерзнув среди неожиданно выпавшего снега. Особое звучание в этой связи приобретает заглавие первой главы “Величайший в мире рыбак”, перед нами прямая отсылка к евангельскому тексту, где так назван Иисус Христос. Вся глава изобилует евангельскими и пасхальными аллюзиями, среди таковых фигура Джун Кашпо: с одной стороны – она евангельская блудница, оставившая мужа и ребенка, погрязшая в плотских грехах, но она же является едва ли не святой, указывающей путь к избавлению для многих на страницах эпопеи. В конце главы Эрдрич уподобляет ее Христу: «Снег был очень глубоким в ту Пасху, таким его не видали на протяжении сорока лет, но Джун шла над ним, словно по воде домой”/5, с. 6/.

И хотя Джун в буквальном смысле никогда не добирается домой, направление ее движения дает ей возможность воскреснуть на страницах книги в воспоминаниях близких людей. А в дальнейшем и приобрести вторую жизнь на страницах романов “Дворец Бинго” и “Сказки о жгучей любви», благодаря особой магии духа, которой обладает ее незаконнорожденный сын Липша, и чарам любви и памяти, живущих в душе ее второго мужа Джека Маузера. Потому, предвидя ее будущую жизнь с самого начала, писательница так описывает последний час ее жизни: «Даже когда пошел снег, она не утратила своего ощущения направления. Ее ступни занемели, но ее не беспокоило расстояние. Сильнейшие ветра не могли сбить ее с пути. Она продолжала идти даже тогда, когда ее сердце сжалось, и кожа стала хрустящей и холодной – это ничего не значило, поскольку чистая и обнаженная ее часть продолжала идти”/5, с. 6/.

Глава “Величайший в мире рыбак” тематически связана с одиннадцатой главой “Терновый венец”, где Горди, покинутый муж Джун, начинает пить и отправляется к названному отцу Джун, тот предлагает ему очищенное яйцо, Горди отказывается. Яйцо является символом жизни в дохристианской культурной традиции, в собственно библейском тексте подобных упоминаний нет. Но в романе “Любовные чары”, где каждый христианский символ имеет крайне амбивалентное значение, такой жест карается адом. Горди начинает пить, от пива переходит к вину. Измученный совестью и любовной тоской он выкрикивает имя Джун, тем самым вызывая ее дух к жизни. Для индейцев-оджибва это одно из величайших табу. “Никогда, никогда не называй мертвых по имени, говорила бабушка. Они могут ответить. Горди это хорошо знал”/5, с. 177/. Для того чтобы отпугнуть Джун, Гордон включает все мыслимые электрические приборы в доме, в результате чего происходит короткое замыкание, и он спасается бегством на машине. На лесной дороге он сбивает лань, которую надеется обменять на выписку. Багажник машины не открылся, и Горди решает поместить животное в салон машины на заднее сидение. Оказалось, что лань не погибла от удара, а только была оглушена, когда Горди увидел ее взгляд в зеркале заднего вида, это повергло его в благоговейный ужас. “Ее взгляд был черен, бесконечен и испепеляюще чист. Она смотрела сквозь него. Она вглядывалась во взволнованное и всклокоченное дерево в нем, трескучую погребушку из костей. Она видела, как он свил свой собственный терновый венец. Она видела как, несмотря на то, что он не заслужил этого, он втиснул это облегчение себе на бровь. Ее глаза вглядывались в какое-то потаенное место, хотя его они оттуда и изгоняли”/5, с. 180/. Не владея собой, Горди ударил лань гаечным ключом между глаз. Через мгновение ему показалось, что он убил Джун. Следует подчеркнуть, что все происходит после выпитого Горди вина, в церковной традиции – символ причастия, в то время как для индейцев – символа проклятия, уничтожения нации изнутри.

Привлекает внимание, что “воскрешение” Джун происходит согласно христианской традиции приблизительно через сорок дней после смерти. По мнению Роберта Гиша, смерть Джун накануне Пасхи приобретает особое значение в свете “распятия Горди в сумасшествии” и трагикомических утешений полуночной кларнетистки сестры Мери Мартин, которая идет к заднему сидению машины, ожидая увидеть мертвое тело его жены, и на какой-то миг видит его глазами Горди, “находя странную общность между мертвой оленихой на заднем сиденье с Горди и Джун (и ее собственным великим Спасителем, Величайшим рыболовом) со всем человеческим страданием и непреклонным, неизбежным приходом конца, поскольку каждый рожден смертным лишь с обещанием жизни после смерти и света, чтобы осветить этот путь”/7, с. 73/.

Подводя итог сказанному, можно утверждать, что избираемые писателями индейского происхождения приемы использования христианской символики ведут к разрушению транспортируемой семантики, что делается для того, чтобы таким образом продемонстрировать свое

критическое отношение к маргинальной роли, навязанной культуре коренных наций Америки, со стороны мейнстримной белой культуры, которая представлена христианским вероучением.

#### **Использованная литература:**

1. Aboriginal Literatures in Canada: A Teacher's Resource Guide /Электронный ресурс/ / Renate Eigenbrod, Georgine Kakegamic and Josias Fiddler. – 2003. – 41 p. – Режим доступа: <http://curriculum.org/storage/30/1278480166aboriginal.pdf>
2. Brown, Dee. Bury My Heart at Wounded Knee: An Indian History of the American West. – New York, Toronto, London: Bantam Books, 1971 – 459 p.
3. Conversation with Leslie Marmon Silko/ Ed. Ellen L. Arnold. – Jackson :UP of Mississippi, 2000. – 207 p.
4. Cotelli, Laura The Gardens of Memory Between the Old and the New World: “All Who are Lost will be Found”/ Laura Cotelli // Reading Leslie Marmon Silko: Critical Perspectives Through Gardens in the Dunes/ Ed. Laura Coltelli. - Pisa: Pisa UP, 2007. – P.185-206.
5. Eldrich, Louise. *Love Medicine: Novel*/Louise Eldrich. – New York, Toronto, London: Bantam Books, 1984. – 314p.
6. Jonas, Hans. The Gnostic Religion: The Message of the Alien God and the Beginnings of Christianity /Электронный ресурс/ / Hans Jonas. – Boston: Beacon Press, 1958. Режим доступа: <http://psylib.ukrweb.net/books/jonas01/txt03.htm>
7. Gish, Robert F. Life into Death, Death into Life. Hunting as Metaphor and Motive in *Love Medicine*/ Robert F. Gist // The Chippewa Landscape of Louise Eldritch, edited by Allan Chavkin – Tuscaloosa and London: The University of Alabama Press, 1999. – P.66-82.
8. Lundquist, Suzanne Evertsen, Native American Literatures: An Introduction / Suzanne Evertsen Lundquist – N.-Y.-London, 2004. – 315 p.
9. Schultz, Paul and Tinker, George Rivers of Life: Native Spirituality for Native Churches / Paul Schultz and George Tinker// Native and Christian/ Ed. James Treat – N.-Y.: Routledge, 1996. – P.53-67.
10. Silko, Leslie Marmon Gardens in the Dunes/Leslie Marmon Silko. – Scribner Paperback Fiction Published by Simon and Schuster, 1999. – 480 p.
11. Wheeler, Jordan. Brothers in Arms. – Winnipeg, Manitoba: Pemmican Publications, Inc., 1989. – 223p.

#### **SUMMARY**

This article discusses the ideas of Christian God perception in the works of Native American authors such as Leslie Marmon Silko, Louise Erdrich and Jordan Wheeler. Christian symbolism manifested itself as productive narrative factor in the art of mentioned writers. Baseline of inter-textual meanings on this structural level became implicature, which might be viewed as part of higher formations, such as image system and plot. By transmitting Christian semantics upon authors' narrations it bounds their texts into unity. Christian motives and derivative images-composites play simultaneously inter-textual formation functions. Erdrich, Silko, Wheeler choose such inter-textual forms that expose tendency for disruption of transported Christian semantics. Using them in the reduced context they come up to their ironical understanding, through such literary methods they demonstrate their critical attitude toward mainstream “white” culture which is represented in the Christian religious doctrine.

**Қ.Қ. Мәдібаева, Ш.А. Шортанбаев**

(Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қаласы, Қазақстан)

#### **«ҚАН МЕН ТЕР» – АДАМ ТАҒДЫРЫ, КӨРКЕМДІК ЖАҢА ӨРІС**

Қазіргі заман қазақ әдебиетінің кесек туындыларының авторы, көрнекті қаламгер Әбдіжәміл Нұрпейісовтің «Қан мен тер» трилогиясы туралы айту оңай емес.

Жазушының адам тағдырын алапат төңкеріс, сұрапыл оқиғалармен астастырған осы бір үздік шығармасы туралы кезінде Одақ көлемінде де, қазақ әдебиеттану ғылымы мен әдеби сынында да талай көркемдік-теориялық тұжырымдар жасалды. 1974 жылы КСРО Мемлекеттік сыйлығын алған «Қан мен тердің» көркемдік көкжиегі кең.

«Ымырт», «Сергелдең», «Күйреу» атты үш кітаптан тұратын шығарма қазақ дейтін халықтың тарихи бір дәуірдегі өмір кезеңін қамтиды.

Жазушы жекелеген адам тағдырлары арқылы тұтас бір халықтың тарихи тағдырын суреттеді. Берекесі кеткен ел тұрмысының тұтас суреті қамтылған трилогияда қиюы қашқан тірліктен жоғын іздеп, жоғалтқанын табам деп тас басып, теңіз кешіп жүрген тағдырлар бар.

«Қан мен тер» қалай бара жатыр», – деген мақаласында Зейнолла Серікқалиев 1965 жылы роман жанрының биік көркемдік талаптары мен болашақ тағдыры тұрғысынан ой толғап отырып былай дейді: «XVIII ғасырдың аяғы, XIX ғасырдың бірінші жартысы Англия мен Францияда мәдениет тарихына роман дәуірі боп енді. Көкірегінде қызуы бар жүректің күллі ықылас-ыждаһаты талант ұлылығына табынды. XIX ғасырдың екінші жартысы орыс романымен дүниені дүр сілкінтті. Мұның бір ғана сыры болды. Роман адам туралы жыр шертті, жай жыр емес, кейіпкер құдіреті көрінген ерлік, өрлік жыры, кең тынысты жыр: Адам тағдыры, заман шындығы, дәуірлік ғаламат құбылыстар!..

...Тамыр тебер тереңі сонау фольклордан – ауыз әдебиетінен басталатын, «Қалың мал», «Қамар сұлу» тәріздес жеке үлгілері болғанымен, шын мәніндегі қазақ романы соңғы жарты ғасырға жуық уақыт ішінде жаңа заман шапағатындай көкжиектен жамырай көтерілді де, әлемдік әдебиеттің қасиетті қырқасында құт-береке қоныс тепті: «Абай жолы», «Тар жол, тайғақ кешу», «Азамат Азаматыч», «Ботагөз», «Оянған өлке», «Ақ Жайық», «Көп жыл өткен соң», «Дауылдан кейін», «Қан мен тер», «Қаһарлы күндер», «Толқында туғандар», «Асау арна», «Теміртау», «Қайран шешем», «Болашаққа жол», «Ақын арманы», т.б.» /1, 46-б./.

Зейнолла Серікқалиев қазақ әдебиетінде белгілі бір кезеңде өріс алған роман жанрының дамуында «Қан мен тердің де» елеулі орны барын романдағы уақыт шындығы, адам тағдырлары аясында көркемдік шеберлік алымдарын атап отырып аша түседі. Жазушының характер жасау, баяндау, суреттеу тәсілдеріндегі жетістік, кемшілікті шендестіре ой қорытуында автор қаламгер Әбдіжәміл Нұрпейісовтің қиын жанрдағы суреткерлі қарымын көрсетумен бірге, қазақ романистикасының да беталыс-бағдарын, көркемдік табысын айқындайды.

Әбдіжәміл Нұрпейісовтің «Қан мен тер» романындағы орталық тұлға – Еламан. Еламанның өмір соқпақтары, өміртанымдағы өсу жолын көркемдік шешімде көрсетуі – қаламгер Нұрпейісовтің характер сомдау, характер ашудағы елеулі табысы.

Характер эволюциясын жазушы шынайы өмірлік негізде ашқан. Еламанның өсуі – іштей түлеу. Дүниені ой көзімен шолып, айнала қызу өмірдің ащы-тұщысына көне жүріп жетілу Еламанға тән.

Шығарма басталғанда қазандық балық үшін ызғарлы күнде мұз үстіне шығып жүрген балықшылардың ішінен Еламанды кездестіреміз. Екіқабат әйеліне жас сорпа ішкізгеніне көңілі тоқ балықшы жігіттің әзірге мұңы мен қамы – сол Ақбала жайы. Ә дегеннен оқушыға ұнай бастауы да Еламанның осы Ақбалаға деген аяулы сезімінде жатады. Жазушы баяндау арасында сыздықтатып кейіпкердің өмірдерегінен де құлаққағыс еткен.

«Еламан күні бойы мұз үстінде жалғыз болды. Басқа балықшыларды байқаған да, көрген де жоқ. Төбесінде көк аспан, табаны астында көк теңіз. Жабырқау ойды жанына серік қып күндегі әдетінше күйбептеп ау қарап жүр. Теңіз үстінде ғана емес, өмірде де жалғыз екенін ойлады. Бір кіндіктен жалғыз. Әке-шешесінен ерте айырылды. Әкесімен бірге туған Есбол деген ағасы бар, бірақ бұл арадан бір күншілік жерде тұратын баласыз, жалғыз жетім шалдан қайыр жоқ. Ендігі жанашырдан жалғыз немере інісі Рай... бірақ оның жас екенін ойлады, өзі сияқты о пақыр да әке-шешесінен жастай жетім қалды. Қарт әжесі екеуі өз алдына қос болып түтін түтетіп отыр» /2, 8-б./.

Еламанның көркем тұлғасы, оның қазақ әдебиетіндегі мәні жайлы белгілі әдебиет сыншысы Шериаздан Елеукенов былай дейді:

«Соңғы жылдардың жемістері, әсіресе Ә.Нұрпейісовтің шоқтығы биік көрінетін «Қан мен тер» социалистік реализмнің шындық дүниені көркем танудағы шексіз мүмкіншіліктерін тағы да растап берді. Ә.Нұрпейісов халық өкілдерінің санасына революция шындығының сіңу тарихын суреттейтін көркем бейнелеу құралдарын тапты, адам жанының драмасын беру арқылы революциялық төңкеріс кезінде халық санасының өсу, өзгеру процесін, жаңа өмірдің толғақтарын айнытпай көрсететін реалистік қуатты картинкалар жасады.

Еламанның тар жол, тайғақ кешулері М. Горькийдің «Ана» романындағы Пелагея Нилованың миы қатқан мылқау қалыптан келе жатқан жаңа өмір тегеурінінің әсерімен әлеуметтік белсенді күшке, саналы революционерге айналған жолының қиындығынан бірде-бір кем емес» /3, 38-б./.

Әбдіжәміл Нұрпейісовтің «Қан мен терді» жазу машығы туралы әдеби сында елеулі пікірлер айтылып жатты. Ә.Нұрпейісовтің жазудағы мақсаты туралы өз айтқандарының мәні бөлек. Ол өзінің оқиға қуу емес, ата-бабаның мінез-болмысы мен тағдырын көркемдік шешімге тартуды көздейтінін атады. Сырт оқиға, сырт әрекет жазушы кейіпкерінің мінез-кескінін, ішкі әлемін көтеріп көрсетуге қызмет етеді.

Катпар-катпар тіршілік белестерінен өткен Еламанды қазақ әдебиетіндегі кесек тұлға қатарына қосуда қаламгер Әбдіжәміл Нұрпейісов, ең әуелі, кейіпкердің жай күйін көп күйттейді.

«Қан мен тер» трилогиясының авторы әлеуметтік өмірдің дауылды, бұрқасынды шытырманына байланысты қараңғы, жасып сынған адамның жан құбылысын қадағалауды мақсат еткен. Бұл романның ағымына белгілі мөлшерде баяу сарын, кейде қысталаңдық мінез енгізеді. Ол жағдай патриархалдық, феодалдық және отаршылдық қанау талай ғасыр бойы уақытты, дәуірді, қоғам дамуын мешеулетіп, тежеп келген Қазақстанның сол жылдардың шындығына әбден сәйкес келеді» /3, 280-б./.

Осында Ш.Елеуенов жазушы Ә. Нұрпейісовтің жазу сырына мейлінше объективті әрі таза көркемдік санадағы ой-пікір айтады. Характер дамыту мәселесіне байланысты сыншы З.Серікқалиев «Қан мен тердің» екінші кітабы «Сергелдеңдегі» Еламан образына қатысты кезінде кесек пікір білдіре отырып, Еламанды әрекет деген аз деген өзіндік ойын айтқан болатын.

Ш. Елеуенов бұл мәселеге шығарма тұтас жазылып болғанда кең толғап тоқталады. Осында Әбдіжәміл Нұрпейісовтің кейіпкер сомдау сыры мейлінше шынайы жинақталып көрсетіледі.

«...Алайда үшінші кітап «Күйреу» ағысы не дегенмен, далада көтерілген революция дауылының тегеуріні мен шапшаң ырқына «бағынғанын» байқайсыз. Кейіпкерлер құлшына түсіп, оқиғалар шиыршық ата бастайды. Солай бола тұрса да автор баяғы тандап алған ауанынан танбайды, кейіпкерлер анализі аяғына дейін дұрыс сақталады. Әрине, мұндай анализ белгілі бір «кеңістік» тілейді де, шығарманың оқиғалық жағын тұтыңқырап қалып отыратын жәйті бар. Оның үстіне Ә.Нұрпейісов өткен дәуірдегі ата-бабаның характерін жасауды мақсат етіп отырғанын ұмытпасак керек.

...Характерді бірден әсірелеп жіберу жағына келгенде Ә.Нұрпейісов барынша сақ» /3, 281-б./.

Еламанды өмір алай да, былай да қақты. Роман басталғандағы жарына жанын беруге даяр жаны таза бейтаныс Еламан трилогия аяқталғанда жазушы іштен алып отырып ашқан кесек тұлғаға айналады.

Әбдіжәміл Нұрпейісов «Қан мен терде» тарихи роман жанрын өрістетудің үстіне қазақ романшылдығындағы психологиялық роман жанрының туып, дамуына елеулі ықпал жасады. Психологизм, кейіпкердің жан әлеміне психологиялық барлау – жазушы Әбдіжәміл Нұрпейісов шығармаларының көркемдік діңгегі.

«Қан мен терде» жазушы адамның нақты жағдайдағы көңіл-күй иірімдерін түрлі ракурста – бірде жегідей жеген ой құшағында, енді бірде сан-саққа тартқан көңіл екпінінде ашады. Сыртқы факторлардың ықпалын жазушы кейіпкердің жүрегінен өткізіп барып қана ашады.

Адам баласы өмірдің өтпелі өткелдерін кешіп жүріп не мүжіліп, таусылады, не қатайып, қанаттанады. Адасып, айналып келіп өзін-өзі табады. Ә.Нұрпейісов осы бір өмір заңдылығын форма қуып, идея қуып аттап өтуге қаламгерлік жаратылыспен қарсы екендігін «Қан мен терде» қай кейіпкерінің тағдырына аралассын мейлі, қанық көркемдік бояумен ашады, мойындатады.

«Қан мен тер» кейіпкерлері заманалық аласапырандар кезеңінде ғұмыр кешті. Мұндағы Еламан да, Сүйеу қарт та, Мөңке шал да, Қаракемпір отбасы да, Тәңірберген де, Ақбала да, Судыр Ахмет те өз дәуірінің ақиқатымен ғұмыр сүрген мейлінше толымды көркем бейнелер.

«Қан мен тер» жазушыны осы адамдардың тағдыры толғандырады. Қайғы мен қуаныш алмасқан опасыз тірліктің күншуақ сәттерін де, қапас қара түнегін де жазушы кейіпкер жан дүниесінен іздейді.

Жазушы Ә.Нұрпейісовтің жазудағы шеберлік алымдары жайлы кезінде кесек ойлар айтқан сыншы Ш.Елеуеновтің елеусіз бір кейіпкер Судыр Ахметтің көркем бейне мәніндегі көтерілген биігі туралы мына бір ойлары – Ә.Нұрпейісовтің жазу шеберлігі, қаламгерлік дара табысы туралы шынайы талғамның сөзі:

«Судыр Ахметтің де сырын оның өз жүрегіне айтқызатын психологиялық моментті жазушы «тап басады». Ол Судыр Ахметті Мөңкенің еңбекке баулымақшы болып балық аулауға үйретуге әрекеттенген кезі еді. Бірақ қисық біткен ағашты әбден қураған кезде түзетіп көр. Судыр Ахмет тәрбиеге көнуден кеткелі қашан. Ойбайын салады. Әлде біреу өзін аспаққа асқалы жатқандай құлындағы даусы құраққа шабады. Мөңкенің өзіне дүрсе қоя береді.

«– Балықта басың қалсын, басың қалғыр! Неменені айналыра бересің мені, қыр соңымнан қалмай? Ойбай-ау, аудағы балық түгіл, – Судыр Ахмет жер тепкілеп отыра кетті, – ойбай ғана құдай-ау, мына қара жердің бетінен несібемді таппай жүрген сорлы емеспін бе мен...

Судыр Ахмет ойбай салып, отыра кетіп, мандайын ұрғылай бастайды. Мөңкенің көзі атыздай боп кетіп, не істерін білмей, аңырап қалады.

Судыр Ахмет тақырыбы өстіп жеріне жеткендей болады. Роман көтерген көп мәселені шешуге көмектеседі. Соған қарамастан, автор характер иін қандыра түседі. Судыр Ахмет ел аман, жұрт тынышта із-түз жоқ, ғайып боп кетеді.

Дүниеге тууын жұрт секілді туса да, кетуі жұртқа ұқсамайды. Өмірге бос келіп, бос кетті.

... Психологиялық талдауды дәйектілікпен жеріне жеткізу арқылы әумесер қылықтары анекдот сияқты мырс-мырс еткізіп қана қоятын жеңіл-желпі кейіпкер аяқ астынан толыққанды, әлеуметтік фигураға айналады. Сонда Судыр Ахметтің бейнесі бұрын-соңды әдебиетте кездеспеген тип есебінде де адамның азып-тозуы қайдан, неден басталатынын көрсететін жан иесі есебінде де қайда шырқап кетті?!» /3, 288-б./.

Ш.Елеуенов Ә.Нұрпейісов қазақ прозасына қандай ерекшелігімен келді дегенді қадау-қадау айтады.

Қазақ көркем прозасында елеулі құбылыс болған «Қан мен тердің» көркемдік құндылығы жайлы әдебиеттанушы-ғалым, сыншылар аз пікір айтқан жоқ. Алайда кейіпкердің жан құбылысын, күрделі характерді дәуір аясында ашуда, характер тарихын жасауда жазушы сүйенген көркемдік тәсілдер әлде де тың барлауды күтеді.

Қазақ сөз өнерінің ғасырлар бойы түзілген үздік үлгілерімен маңыздана түсетін бай тарихы XX ғасырда жаңа туындылармен молықты.

Жазба проза бағытындағы жанрлық, көркемдік тәжірибелер, ізденіс-ізгі мұраттар туралы бүгінгі талабымен ой қозғағанда ауызға алдымен ілінетін жоталы туындының бірі, сөз жоқ, Әбдіжәміл Нұрпейісовтің «Қан мен тер» трилогиясы.

Өткен ғасырдың 60-жылдарында жазылған «Қан мен тер» қазақ оқушысын елең еткізген. Сонау бір жылдарда өзіміз әрі тосырқай, әрі таңырқап, ынтыға табысқан Ақбала, Еламан, Сүйеу қарт, Мөңке, Ақкемпір, Қаракемпірлер, Қаракатын, Судыр Ахметтер, Қален, Кенжекейлер арада жылдар өтіп жатқанымен, бізден бір сәт те ажыраған емес.

«Қан мен тер» халықтық шығарма болып қалды.

Қазақ әдебиетінің XX ғасырдағы қияға беттеп, қиыр шолған қилы ізденістерінің куәсінің бірі де осы – «Қан мен тер».

«Қан мен тер» қазақ әдебиетіне қанша жерден төңкеріс тақырыбын бүркенгенімен әсіре саясиленбаған, алабөтен рухпен желігіп, елікпеген адамшылық қалпымен, кісілік ғұрпымен өмір сүріп жүрген кәдімгі қарапайым пенделерді «қаптатып» алып келді. Кіршіксіз, мүлтіксіз ісі жоқтың қасы. Бірақ «Қан мен тердегілердің» ішінде қымбатымыз да, қимасымыз да, іздегеніміз де толып жүр еді.

Кезінде «Қан мен терге» қатысты әдеби сында әр алуан пікірлер айтылды.

Әбдіжәміл Нұрпейісовтің адамды, оның сынаптай сырғып ағып өтіп бара жатқан аз-кем қызық дәуренін көркем бейнелеудің әлемдік озық үрдістеріне қол салған жаңашылдығы туралы шындап ойлана бастадық.

Қай заманда да, қандай тарихи әлеуметтік жағдай қолтығында да жеке адам қырып-жойып, дүниені түгендеп, түзетіп тастамасын енді-енді мойындап келеміз.

Бальзак XIX ғасырдағы француз қоғамы, қоғам аясындағы адам тағдырлары туралы том-том шығарма жазды. Өмірдің адам еркінен тыс суық бауыр қатты шындығын суреттеді. Ет жақын жандардың жатсыну, адамдар ортасындағы өгейлік сынды аяусыз ақиқаттарды алдыға жайып тастады.

Бальзактың қоғам өмірін типтік құбылыстар ауқымында көрсетуде егжей-тегжейлі тәптіштеуге бармай-ақ, емеурінмен көп дүниенің арқауын тарқатып тастап кетіп отыратын жазу мәнері әлемдік тәжірибеде із-түзсіз кеткен жоқ...

Әбдіжәміл Нұрпейісов «Қан мен терді» жазуда дүние әдебиетінің бай дәстүрін, жаңа бағыттарын ұдайы ескеріп отырған, төлтума сипатты халықтың, ұлттық шығарма туғызу биік мұра абыройы оңайшылықпен келмеген.

Осы, «Қан мен тер» атты трилогия туралы сөз қозғау XX ғасырдағы қазақ әдебиетінің сүйекті туындыларының қай-қайсысы туралы айтудың қиын да күрделі міндетімен астасып жатыр.

Мұндайда көркем шығарма тудырудың атам-заманнан бергі ереже-мұраты, тіршілік дариясының асау толқындарына жармасқан адам тағдырлары туралы көркемдік ақиқат бас көтереді.

«Ымырт», «Сергелдең», «Күйреу» атты үш кітаптан тұратын «Қан мен тер» романында ұлы даланың бір аумағында, теңіз қолтығында XX ғасыр басындағы белгілі бір кезеңде өмір сүріп өткен ел тарихы баяндалады.

«Қан мен тердің» халықтың шығармаға айналуының себебі көп.

Романда орталық тұлға, кесек кейіпкер әлденешеу. Автор белгілі бір дәуірдегі ел тарихын, адам тағдырын, жалпының ішіндегі жалқының өмір шырғалаңын ұдайы қатарластыра, қосқаптал ағыстармен, үзік-үзік, қадау-қадау айқын сәттермен астарлап алып отырады.

Шығарма оқушыны жұмбағына ынтықтырып, Қарақатынның сыпсыңдаған өсек сөзімен басталған.

Бірте-бірте Ақбаланың жайына да қанығамыз. Ақбала бейнесі беймәлім ішарту сезімін туғызып, көптің жүрегін қозғады. «Опасыздығына» қарамастан Ақбаланы автор «ағартып», Ақбала деп аялайды. Оқушы да Ақбалаға ұғыныстықпен қарады. Жек көре алған жоқ. Жерге қаратып кеткен Еламанның өзі оған теңгерер түк таппай, жұмбақ бақытпен ғұмыр кешті. Ақбаланың «сиқыры» неде сонда? Адам баласы әруақытта да еркінен тыс дүлей сезімге, махаббатқа біртүрлі құрметпен қараумен келеді емес пе? Ақбаланы Аннаға (Каренина), Аксиньяға, т.б. толып жатқан сүйгені үшін дәнеден іркілмей опат болатын әйелдерге теңейді. Дұрыс та болар. Не дегенде де Әбдіжәміл Нұрпейісовтің Ақбаласы қазақы ғұрыптың шындығынан шыққан ұлттық бейне болғандығымен де халық жүрегіне ұялады.

Судыр Ахмет – қазақ әдебиетінің ғана табысы емес, қала берді әлемдік деңгейдегі олжалы бейне.

Бір көрмеге күлкі болып жүрген, жадағай, берекесіз біреу. Бірақ бұл – мейлінше күрделі бейне. Оның тайқығыш, құбылма, опасыз аярылығы, суық немкеттілік, масылдық пиғыл, аңқаусыған көлгірлігі, байбаламшыл көз алдаушылығы, т.б. толып жатқан кесел құлықтары тұтаса келе осалдық кесапаты дейтін сұмдық болып шыққан. Судыр Ахмет – адамның қоры. Автор Судыр Ахметті жағдай аясында, өмір ортасынан ойып алып, әр қырынан ашып, әшкерелейді.

Әбдіжәміл Нұрпейісов – кейіпкерді алдын-ала дайындап пісіріп, жетілдіруден гөрі өмірдің өзіндегідей тосын, қапелім сәттерде ашуды көздеп отыратын қаламгер.

Сүйеу қартты да, Қаракемпірді де, Айғанша, Кенжекейлерді де, тіпті «ішіміз жылуға» тиіс емес Тәңірбергенді де өмір ағысының әр иірімінде қолайын тауып көрсетіп кетіп отыру арқылы тұтас тұлға түзіліміне тартады.

Сонау бір жылдарда «Қан мен тер» арқылы кешеуілдеп дамыған қазақ жазба көркем прозасының алысқа бет түзеген баянды бағыты жаңа бір сыр, сымбаттармен тұғырлана түсті.

Жазушының сурет сыйғызып отырып төгіп-төгіп өтетін баяндау тәсілдері, ара-тұра ұлттық бітімнің бүтін тұтастығын айшықтап, аша түсетін, жылы мейірім шарпыған жеңіл мысқылдау; өмірдің өзінен шыққан дара-дара, соқталы кейіпкерлердің аузымен айтылатын, айтушысына ғана сай тура тоқтам, табылған сөздер...

Жазушы оқиға қуып дүниені түгендемейді. Оқиға қажет кезінде, дер шағында оқушының алдынан «өзі шығады».

«Қан мен тер» өміршендігі қаламгердің қолдан мән жасауға ыңғай бермей, қай ғасырда, қандай тарихи жағдайлар ауқымында ғұмыр кешіп жатқандығына қарамастан-ақ атам заманнан адам баласы маңдайын соғып, кеудесін төсеп сүріп өтетін қысқа ғұмырдың қызуы мен ызғары туралы жүрек иланған баянды әңгіме айтқан шеберлік сырларында жатса керек.

#### ***Пайдаланылған әдебиеттер:***

1. Серікқалиев З. Ақ жол. – Алматы, 1990.
2. Нұрпейісов Ә. Қан мен тер. – Алматы: Жазушы, 1977.
3. Елеукенов Ш. Замандас парасаты. Әдеби сын. – Алматы, 1977.

#### **SUMMARY**

The article is devoted to work of Kazakh literature's classics Abdizhamil Nurpeisov. The authors analyzes his «Blood and sweat». In article principles of the image of a historical epoch, destiny of people in beginning of XX century are considered. The great attention is given to a problematics and an ideologically-thematic content of the novel.

***Н.К. Сарсекеева***

*(Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан)*

#### **КУЛЬТУРНО-ФИЛОСОФСКАЯ ПАРАДИГМА СОВРЕМЕННОГО РОМАНА КАЗАХСТАНА**

В современном мире, основными тенденциями развития которого являются процессы глобализации, национальные культуры испытывают все больший интерес к своим корням. Желание

сохранить свои истоки, ценностно-смысловые ориентиры личности вместе с открытостью всему новому – одна из основных черт литературы Казахстана периода независимости. Авторы ее пытаются предвидеть будущее в условиях мультикультурного мира, сохранить специфику и индивидуальность как исходную предпосылку в диалоге национальных культур.

В текущей критике и литературоведении все чаще и серьезнее обсуждаются вопросы, связанные с мультикультурализмом современной казахской литературы, поиском ею «выхода из небытия», как было сказано Муратом Ауэзовым на одном из Круглых столов в Национальной библиотеке РК. Для дальнейшего развития отечественной культуры и литературы остается актуальным и плодотворным взаимодействие сложившихся ранее традиций и новых историко-культурных парадигм, их соотносительность и взаимодействие, неизбежно приводившее к диалогу. Современный литературный процесс в Казахстане неразрывно связан с глубоким осознанием концепции евразийства, в соответствии с которой неприемлемо разделение народов на «своих» и «чужих», а, напротив, на первый план выступает содружество различных культур и сформированных ими традиций. Взаимодействие устойчивых традиций и литературных новаций как в крупных, так и в малых жанровых формах казахской интеллектуальной прозы периода независимости, в последние годы все чаще становится предметом специального углубленного изучения в рамках лингвопоэтического подхода, о чем свидетельствуют работы С.М.Алтыбаевой /1/, коллективные монографии ученых КазНУ имени аль-Фараби /2/ и КазНПУ имени Абая, вышедшие в последние годы /3/.

Указанный период является наиболее сложным в истории развития казахстанской культуры и литературы, тесно связан с распадом советского государства и обретением Казахстаном суверенитета, выработкой иных ориентиров и форм: модернистские и постмодернистские тенденции изображения персонажей и действительности, связанная с этим амбивалентность образов и расширение сферы бессознательного, усиление драматизма и психологизма, отказ от «линейного» повествования, переосмысление прежних эстетических идеалов и ценностей, использование интертекстов и др.

Казахская проза периода независимости отличается тенденцией к синтезу различных методов и жанровых экспериментов, поисками оригинального стиля. В «новом казахстанском романе» достаточно часто присутствует экзистенциальная проблематика, а героями выступают «выпавшие» по разным причинам из общества индивидуумы («Сны окаянных» и «Возвращение» А.Жаксылыкова, «Созвездие близнецов» Х.Адибаева, «Цветы и книги» и «Поэт и дьявол» Д.Амантая, «Круг пепла» и «Тень ветра» Д.Накипова и др.).

Культурно-философскую парадигму автора дилогии, состоящей из романов «Круг пепла» (2006) и «Тень ветра» (2009) писателя Дюсенбека Накипова, составляют, по его словам, благодарность к давнему прошлому и тревога о будущем. Частый гость Круглых столов, проходивших на филологическом факультете Казахского национального университета и Национальной библиотеки РК, посвященных презентациям его новых произведений и путям развития современной казахстанской литературы, Д.Накипов в прошлом являлся солистом балета ГАТОБ имени Абая, ныне – хореограф-либреттист, сценарист, председатель Союза хореографов РК, а также поэт и писатель по призванию. В 1985 году он закончил обучение на факультете журналистики КазГУ имени С.М.Кирова.

Д.Накипов был главным редактором творческого объединения «Алем» киностудии Казахфильм имени Ш.Айманова в 1987-1991 гг. Выпускник Московского академического хореографического училища, в котором учился на одном курсе с актрисой Н.Аринбасаровой, танцевавший в балетных спектаклях Большого театра, не устает повторять в своих выступлениях, что Казахстан сегодня – суверенное государство, которое ищет свои духовные корни, модель пребывания в современном глобализованном мире. Эту модель могут подарить, по его мнению, все-таки писатели, поэты, философы – мыслители, гуманитарии. Уже сейчас мы живем на разломе эпох, говорит писатель, так как в мире развернулась настоящая битва интеллектуальных умов, своеобразный цивилизационный кризис. Нет востока и запада, «все сомкнулось».

Особую миссию в «войне цивилизаций» Дюсенбек Накипов возлагает на интеллектуалов, гуманитариев, способных, как он говорил на одной из встреч с читателями в Национальной библиотеке в Алматы, «разглядеть движение национального духа в современном мире, не теряя корней, но все-таки заглядывая в будущее». Д.Накипов глубоко убежден, что каждая эпоха, в конечном счете, именуется по светилам культуры, а от каждого времени остается, как знак, только литература и искусство. В романе «Круг пепла», названном писателем «романом – прозрением», театр поставлен в центр произведения, потому критики называют его театральным. Основные

«события», если можно так выразиться, происходят в середине прошлого века, 1950-1960-х годах, а также в конце 1980-х, в основном – в Алма-Ате. Как у танца в стиле модерн, сюжет произведения сложен, трудноопределим, многослоен, необходим какой-то особенный настрой, о чем часто говорил Д.Накипов в своих интервью и публичных выступлениях.

«Круг пепла» после его выхода в 2005 г. стал событием в литературной жизни Казахстана, произведением, решительно ломающим устоявшиеся представления о канонах жанра, поэтике, месте и роли автора. Это очень автобиографическое произведение, насыщенное конкретикой исторических и культурных событий определенного периода. В романе ярко представлен образ «гения первого ранга Земли и Вселенной» художника Сергея Калмыкова – чудаковатого человека, которого ныне знает весь мир как представителя русского авангардного искусства. «Последний авангардист первого призыва», как он сам себя называл, в 1935-м был приглашен композитором Евгением Брусиловским в Алма-Ату на должность художника-постановщика в Музыкальный театр (в наши дни – ГАТОБ имени Абая).

До самой своей смерти в 1967 г. С.Калмыков жил и работал в Алма-Ате как непризнанный гений, вел весьма скромный ввиду отсутствия средств образ жизни. Между тем, многие жители Алма-Аты тех лет навсегда запомнили необычный облик этого человека, его фантастические одеяния, свидетельствующие об особых отношениях их владельца с космосом, Вселенной...В неофициальном общении он был известен как *Калмык* – имя, производное, усеченное от его фамилии. Именно так его с несомненным уважением именует автор, другие герои, это имя звучит в контексте романа как определенный титул, звание. В то же время в тексте романа Д.Накипова оно приобретает различные грани смысла, в частности – *непонятный, странный, другой*. Он действительно *другой* – этот странный свободный художник, словно живущий вне времени и пространства, освобожденный от всех форм земной зависимости.

Обращают на себя внимание образы и детали, символически указывающие на некую связь личности и судьбы *Калмыка* с кочевой культурой: «...хаживал почти по-калмыцки странный и пестрый чудака Калмык /4, с.43/, «степной Ван Гог» и даже «странный странник – шаман и гротескмейстер» /4, с. 70, 215/, упоминается его поистине фантастический «чапан-камзол». Смысл этих деталей и подробностей выясняется постепенно, в ходе повествования, однако заметим, что в фамилии русского художника С.Калмыкова заключена информация об историко-культурном прошлом народов Евразии, «высвечены» драматические моменты истории, способствовавшие сближению и родству русского и калмыцкого народов.

Образ русского художника с нерусским именем в романе казахстанского писателя-билингва обретает особый смысл в контексте художественной идеи «свое-чужое», в распространенном архетипическом сюжете *схождения – неузнавания* родства себе подобных. Русского художника с не совсем славянским именем не воспринимают всерьез ни его соплеменники, ни представители титульной нации, имеющие единые с калмыцким народом корни древней кочевой культуры. Всей своей подлинной, реально-земной, творческой и романтической судьбой художник С. Калмыков (*Калмыка*) несет идею абсолютного и постоянного *самоудаления*, выхода за рамки круга кем-то когда-то установленных правил и норм в искусстве. Это для него – единственно верный и надежный способ обретения и сохранения собственной индивидуальности (*самости*).

Обращают на себя внимание в данном контексте и словообразы с ведущей корневой семьей *сам*, порой только обозначенные автором, не имеющие «самостоятельного» сюжета: *сам*- Калмык, он *сам* или даже *оносам*, древнее кочевое племя *самионов*, *сам* и *он*. Все это словно подсказывает внимательному читателю: Калмыков, как и все вышеуказанные «герои», является выходцем из бескрайней Степи, «перводома» древнего племени «первовсадников» - самионов.

В одном из интервью Д.Накипов рассказывал, как пришли к нему сюжет и заглавие романа. В девятилетнем возрасте он проводил каникулы на джайляу. Когда его аул откочевывал на другое место, взрослые в спешке забыли одну вещь и отправили за ней мальчика Дюсенбека. Прибежав на место, где совсем недавно вольно располагался целый аул, мальчик увидел лишь круги пепла от недавних костров как напоминание об ушедшей отсюда жизни.

Это глубокое впечатление навсегда врезалось в память будущего писателя: ребенок не смог удержаться от слез. В дальнейшем учителями Д.Накипова стала атмосфера искусства, балет прежде всего. Будучи в Москве на учебе, он постоянно посещал музеи, театры, много читал. Сюжетные линии «Круга пепла» связаны с балетом и Балериной, но присутствует и глубокая древность в лице племени первокочевников – самионов. Их история, то, как они творили себя, свою этику, язык, слово, знак, письмо, «не должны остаться втуне», размышляет писатель. Мы живем на разломе эпох, попав в «кипяток террористической эры», и драматизм нарастает, размышляет писатель. Глубочайшая

благодарность к давнему прошлому и тревога о будущем составляют определенного рода философскую парадигму этого романа, а также поэзии Д.Накипова (поэмы «Близнецы» и «Падение Багдада»).

Главный герой «Круга Пепла» Гевра, полюбивший красавицу балерину, стремится постичь смысл жизни в этой любви и ее перипетиях: *«Взять хотя бы Балерину, когда она танцует в центре сцены. В эти моменты она выражает собой некий дивный образ птицы в ореоле света: ни далеко – ни близко, как если б находилась в сердце или в середине зрачка...точное физическое воспроизведение мечты – мысли о том, каким должен быть человек или его улучшенная модель – женщина... А там, куда она бежит – улетает, в глубине сцены, где свет таинственно-радужен, Балерина вся – феерический феи абрис, мечтанья рисунок тающий, трепетный флейты звук, воплощение тайных миров, шевеленье последней надежды – лепестка на ветру...»*. Роман целиком построен на подобном перетекании прозы в поэзию, их сплаве.

В «Круге пепла», не случайно имеющем подзаголовок «роман - прозрение», одна из его основных линий – линия конца времени, эсхатологическая - связана с главным образом-мотивом, вынесенным в заглавие, своеобразным мостом между разными временными пластами цивилизаций. Одновременно он символизирует основу мироздания, связанную с изначально-циклическим временем: *«Четверо возвышенных восседали в круге пепла, выдыхая дымы древние и новые, были они ответны каждый за свое время года – зеленое, синее, желтое и белое и за все, что там в их времени сотворяется...»* /4, с. 41/. Фигуры возвышенных могут олицетворять пророков или духовную силу мировых религий (ислама, буддизма, христианства), а образ четвертого – идею тенгрианства. Они могут также олицетворять четыре времени года – ни одна из этих трактовок полностью не исключает другие.

Интересная точка зрения высказана в связи с анализом современного казахстанского романа в недавней статье в «Просторе», озаглавленной «Наш современный роман как микс и некоммерческий проект». Автором публикации является известный казахстанский литературовед В.В.Савельева /5, с. 117/.

Ссылаясь на мнение видного российского критика И.Шайтанова, В.Савельева отмечает, что современный роман как «текст большого вдохновения» не может создаваться только с помощью вдохновения, поскольку в основе его лежит и сложная «проектная деятельность» автора в области сюжета, идейного замысла, композиции. Любой роман сегодня, по мнению В.Савельевой, есть соединение проектной деятельности и вдохновения, и пропорции в таком соединении могут быть разные.

Присутствующие в «Круге пепла» мотивы реальной истории (голод 1930-х в Казахстане, мотив декабрьских событий в Алма-Ате 1986 года и др.), как и у А.Жаксылыкова, лишь пунктирно объединяют разобщенных, одиноких героев (четко выстроенные сюжетные линии у Д.Накипова отсутствуют как в первом, так и во втором романе «Тень ветра»). Повествование не линейно, а обрывисто, представляет собой т.н. «спрессованное время».

Реалии, отраженные в диалогии Д.Накипова - улицы, здания, пейзажи – ясно дают понять читателю, что основное действие происходит в Алма-Ате, а герои являются жителями этого города. Интересно, что сам Д.Накипов рассматривает свои книги как «просто поэзию и прозу о времени и о себе». Он не перестает работать над новыми необычными балетными постановками, у него немало стихов о театре и об осени. Театр ощущается им как живой организм: *«Театр – это грандиозная глыба, /Невероятно безжалостный пресс, /Но именно там ты становишься /Свободным, как рыба / В воде или птица / В чистой стране небес»*.

Г.К.Бельгер, крупнейший отечественный писатель, критик-полиглот, переводчик, очень высоко отзывался о романе «Круг пепла», назвав его явлением в отечественной литературе. В частности, в журнале «Дружба народов» в 2007 году Г.Бельгер писал: «В «Круге пепла» Д.Накипова – мгновенное и вечное совмещаются в точке совершенства. Все герои инстинктивно стремятся жадно, неизбежно, обреченно из первозданного Хаоса к гармонии. Мучительный прорыв к совершенству, таинству мироздания, идеалу плоти и духа неудержим...». В этой же статье Г.Бельгер отзывался о «Круге пепла» как об «очень современном романе по художественному исполнению» /6, с. 235/.

Эстетически и композиционно очень сложно организован текст «Круга пепла», границы которого, как отмечалось ранее, расширяются до пределов космического пространства, а могут и сжиматься до вполне достоверных пределов Алма-Аты или Петербурга. При этом балетное училище на улице Росси и знаменитый Мариинский театр оперы и балета в Петербурге намечены легкими штрихами, в рамках контекста памяти о «грезх отрочества», размышлениях «мальчика из степей», которому выпала баснословная удача жить и учиться в этом великолепном городе.

Подробно, с любовью и артистизмом выписано хорошо знакомое всем алма-атинцам пространство вокруг Алма-Атинского Тетра оперы и балета: *«Два сквера вокруг театра, будто маленькие рощицы. Здесь есть тополя, каштаны, ясень, дуб и...ели. Голубые. Таких, пожалуй, в других городах и вокруг других театров нет. Впрочем, сейчас, в эти самые дни зрелой и теплой осени скверы скорее похожи на пейзажи импрессионистов или готические цветные витражи. Багрянец, золото, зелень, серебряная серия в контрасте с индиго небес <.....>Но вот что огорчает. Перед фасадом театра дурацкий фонтан. С ним смиряешься, только если он работает и в струях его проблескивает радуга. Но зимой он ужасен. Саркофаг какой-то. Зато позади, как утешение, на грандиозном заднике неба прописана возвышающая дух панорама сине-снежных гор. Ажурные вершины гор напоминают легкую корону на головке принцессы-балерины. По вечерам, в сумерки, горы похожи на гигантский орган, и кажется, слышишь его тихое, темного, низкого тона звучание. Однако все это пейзажное обрамление ничего бы и стоило, если б не Театр! В центре»* /4, с.41/.

Через призму театра, балетного училища, альма-матер героя, дается описание Петербурга и «необыкновенно тихой» и благостной улицы Росси, на которой расположено училище. Гевра бродит вокруг Мариинского театра, вдоль Невы, по Фонтанке, возле Зимнего дворца, заходит в тихий дворик на Мойке. Здесь когда-то любил сидеть с друзьями юности, вкушая запретные плоды в виде сигарет и вина. Воображаемая (виртуальная) прогулка по Питеру, последняя, «прощальная», уладила и утешила, придала ясности мыслям героя о ненужности его жизни и редкой удаче, выпавшей на долю «мальчика из степей» – жить и учиться в этом великолепном городе.

Городские зарисовки, «графика города» Алма-Аты - это отдельная тема для исследования. Отметим, что они связаны не только с театром, но и с драматическими событиями, которые сопровождают жизнь его обитателей. Описание разрушительного горного селя соседствует с описанием жуткой катастрофы в аэропорту. Д.Накипов глубоко убежден, что природные катаклизмы несомненно связаны с цивилизационными сломами, и одно неминуемо порождает другое.

Так, в романе присутствует точка зрения повествователя на мистические последствия трагических событий декабрьских дней 1986 года в Алма-Ате, связанные с улицей Мира (ныне Желтоксан) и ее обитателями. Выясняется, что часто по ночам вместе с ветром или мокрым снегом сны жителей домов на этой улице беспокоят какие-то звуки и молодые голоса неприкаянных душ убитых... *«вскоре после декабрьских событий стали задувать-желтоксанишь некие бесплотные ветры, дотоле в природе не бывавшие. Они начинались где-то высоко в горах, а может еще выше, текли-струились-плыли незримым потоком, подобно нейтрину, именно по этой улице, омывали ночную площадь, совершали над нею круг – завихрение, и в эти часы после полуночи она становилась пустынной и одинокой, и скорбной, словно живой была и вспоминала, отрешаясь от всего остального мира, что-то очень личное – горькое-гордое, которое только этим ветрам под силу было понять и поднять, и нести затем вниз, через весь город... и уже достигнув широкой равнины, сильно и вольно разойтись по простору степному и творить свое, никому еще не видимое, но неостановимое теперь дело освежения и перемен»* /4, с. 7/.

Характерно, что фантастические пласты вводятся в текст курсивным шрифтом, напоминающем о «другой» реальности, мнимой, о пограничном состоянии сна или даже шизоидного бреда, характерного для травмированного сознания. По мере развития сюжета фантастическому отдается все больше глав, в которых повествуется о существовании вырождающейся в наши дни цивилизации оносамов в созвездии Близнецов, куда был доставлен ген погибшего на земле мальчика Рая.

Согласимся с мнением известного казахстанского исследователя В.В.Савельевой - это действительно *проектный текст* для читателя, но не для его автора /5/. «Проектный» дискурс, с одной стороны, позволяет автору соединять несоединимое – описания физиологических, эротических сцен соседствует с интеллектуальными рассуждениями, проникновенным описанием природы, представляя тем самым эстетические и этические контрасты современной цивилизации. С другой стороны, адекватному восприятию романа Д.Накипова мешает «нагромождение неудобночитаемых медитаций, не воспринимающихся сознанием как текст, несущий информацию эмоциональную, эстетическую и др.» /5, с. 127/.

В финале «Круга пепла» Балерина и Гевра выходят из театра, и хорошо известная алмаатинская улица превращается в условный пейзаж, напоминающий по форме улитку, затем витки спирали, наконец *лабиринты морских глубин*. В одном бесконечном предложении, занимающем более страницы, вербализована визуальная графика абстрактного пространства, и все это заканчивается многоточием. Соединение музыки (строк нотного текста) с живописью и словом в финале романа создает эффект некоего «закодированного» послания.

### **Использованная литература:**

1. Алтыбаева С.М. Казахская проза периода независимости: традиции, новаторство, перспективы. Монография. – Алматы, 2009.
2. Национальные образы мира в современной литературе Казахстана / Под общ. ред. У.К. Абишевой. – Алматы, 2012.
3. Художественный мир литературы Казахстана: Компендиум (Под редакцией С.Д. Абишевой. Вып. 1-3. –Алматы, 2010-2012.
4. Накипов Д. Круг пепла. Роман интенций. – Алматы, 2005; Накипов Д. Тень ветра: Роман. – Алматы, 2009.
5. Савельева В.В. Наш современный роман как микс и некоммерческий проект // Простор. – 2012. – № 3. – С. 123-141.
6. Бельгер Г.К. Две струны одной домбры // Дружба народов. – 2007. – № 6. – С. 231-250.

### **SUMMARY**

The article is devoted to research of Kazakhstan's modern prose. The author comprehends the basic themes, ideas of writers' works. Object of research are novels of A. Zhaksylykov, H. Adibaev, D. Amantaj, D. Nakipov.

**В.А. Ефименко**

*(Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, г. Киев, Украина)*

### **ПРЕЛОМЛЕНИЕ ТРАДИЦИЙ ПОСТМОДЕРНИЗМА В СОВРЕМЕННОЙ ЛИТЕРАТУРНОЙ СКАЗКЕ**

Литература постмодернизма является чрезвычайно интересным и многоплановым явлением, ее характерной чертой является рецепция фактов и событий, связанных с предшествующим историческим опытом, при этом данный процесс зачастую носит нон-селективный характер (т.е. заимствования происходят независимо от эпохи, стиля, направления, к которому принадлежит прецедентный текст). Вопросам теории литературы постмодернизма посвящены работы таких ученых, как У. Эко, Б. МакХейл, И. Хассан, Л. Хатчеон, И. Ильин, Г. Хоффман, Т. Вудс и др.

В данной работе мы остановимся на особенностях функционирования сказочного жанра в художественной системе постмодернизма. Литературная сказка, как известно, имеет долгую историю, однако наибольшие жанровые трансформации произошли именно под воздействием постмодернизма. Целью нашего исследования является выявление философско-эстетических принципов постмодернизма в современных англоязычных сказках.

С понятием постмодернистской литературы тесно связано понятие метапрозы, т.е. текстовой рефлексии относительно собственного статуса, рассказа о процессе создания литературного произведения. Автором термина «метапроза» считается В. Гасс, который утверждал, что заданием новеллиста является не отображение мира, а его создание с помощью языка, и что литература призвана выполнять не подражательную, а конструктивную функцию /1/. Согласно определению Д. Лоджа, *“metafiction is fiction about fiction: novels and stories that call attention to their fictional status and their own compositional procedures”* /2, с. 206/.

Метапрозаические произведения являются, как правило, саморефлексивными, т.е. содержащими размышления относительно места нарратива в художественной системе, а также нарративных стратегий и моделей, регулирующих разворачивание повествования. Известный американский писатель-постмодернист Р. Кувер отмечает:

*“If storytelling is central to the human experience, stories about storytelling, or stories which talk about themselves as stories, become central, too”* /3, с. 68/.

Авторы современных сказок широко используют метапрозу в своих произведениях. В частности, ссылки на процесс создания литературных произведений находим в сказочной повести Т. Холта «Белоснежка и семь самураев». В следующем отрывке королева упоминает нарративные модели, которым подчиняется развитие сюжета в любом произведении, включая то, персонажем которого она является:

*‘Narrative patterns,’ she said. ‘Every time there’s a damsel in distress, there has to be a hero to rescue her. Newton’s second law, as modified for a narrative environment’* /4, с. 119/.

Достаточно популярным мотивом в современных сказках является переписывание персонажами (преимущественно героинями) традиционных сюжетов. Например, изменить традиционные сюжетные роли стремится Спящая Красавица из сказки Л.Кевенег «Форум принцесс»:

*'Well then,' said the Sleeping Beauty, 'we'll just have to re-write the stories ourselves. I'd just love to rescue some good-looking fellow who's been imprisoned in a castle or tower by a wicked uncle or stepfather.'*

*'That's a ridiculous plot,' said Goldilocks contemptuously.*

*'I know,' said the Sleeping Beauty, 'but it's actually the plot of our stories in reverse' /5, с. 8/.*

Не собирается поступать в соответствии со сложившимися стереотипами не одна Спящая Красавица. Белоснежка из этой же сказки хотела бы вместе с мачехой в ее лаборатории заниматься фармакологией, а Золушка после посещения тренинга, посвященного искусству самоутверждения, планирует провести серьезный разговор со своими сводными сестрами.

Гибридизация, т.е. смешивание жанров, является достаточно распространенным приемом в литературе постмодернизма, и в современных сказках в частности. Например, Д.Бартелм в повести «Белоснежка» использует фрагменты текстов других жанров, зачастую с пародийным эффектом. Приведенный ниже отрывок содержит аллюзии на философский дискурс М.Хайдеггера:

*...She [Snow White] lives her own being as "not-with" ... But the "not-with" is experienced as stronger, more real, at this particular instant in time, than the "being-with". The incompleteness is an ache capable of subduing all other data presented by consciousness /6, с. 76/.*

Бытие-в ("being-with") является одним из ключевых понятий в работе М.Хайдеггера «Бытие и время» /7/, под которым автор философского трактата понимает сущностный род бытия сущего. Д.Бартелм в своем произведении создает по аналогии термин "not-with", т.е. бытие-не-в, которое, по мнению автора, ощущается как более реальное и выразительное, чем бытие-в. Впрочем, читателю, не очень хорошо знакомому с философской концепцией М.Хайдеггера, несложно принять данный фрагмент за аутентичный философский дискурс. В повести Т.Холта «Белоснежка и семь самураев» в рамках одного предложения литературный дискурс чередуется с экономическим:

*The reflection opened its eyes again, looked up at him as if to ask why he'd thought it necessary to spoil such a beautiful dream (I know that dream, the accountant thought sympathetically, it's the one about offsetting the costs of a sale of associated property against gains incurred on a series of linked sales of business assets spanning two consecutive fiscal years) and mumbled, 'Please wait' /4, с.102/.*

Характерной чертой произведений литературы постмодернизма является экспериментирование с пространством страницы: нетрадиционное использование заглавных букв, шрифта, пробелов. К примеру, Т.Холт передает реплики Мальчика-мизинчика буквами, которые вдвое меньше, чем обычный шрифт:

*Dumpy raised both eyebrows. 'You givin' me an order, Tiny?' he muttered softly.*

*Tom Thumb sighed. 'It's for your own good. Go on, get a move on. Or are you standing around waiting till you evolve into a sentient life form?' /4, с.82/*

С помощью графических приемов происходит дополнительная визуальная идентификация персонажей. В сказочной повести Д.Бартелма «Белоснежка» неединичными являются случаи использования заглавных букв и жирного шрифта в отдельных фрагментах текста:

**THE PSYCHOLOGY OF SNOW WHITE:  
IN THE AREA OF FEARS, SHE FEARS  
MIRRORS  
APPLES**

**POISONED COMBS /6, с. 23/**

Подобные фрагменты представляют собой либо несвязанные с основным повествованием включения текстов иных жанров, либо являются примерами коллажа, эллипсиса и иных типов фрагментированного дискурса. Кстати, Д.Бартелм /8, с.51/ называет коллаж «центральным принципом во всем искусстве двадцатого столетия», который благодаря размещению рядом несвязанных друг с другом предметов позволяет создавать новую реальность. В сказочной повести Д.Бартелма «Белоснежка» находим многочисленные случаи использования коллажа:

**SNOW WHITE THINKS: WHY AM I ... GLASS ... HUNCHED AGAINST THE WALL ... INTELLIGENCE ... TO RETURN ... A WALL ... INTELLIGENCE ... ON THE ... TO RETURN ... HE'S COLD ... MIRROR ... /6, с.172/**

В данном примере коллаж сочетается с графическими приемами (использование заглавных букв) для передачи внутреннего состояния главной героини. В сказке «Золушка» Б.Энсор письма героини к своей умершей матери написаны от руки, с зачеркиваниями и забавными рисунками.

Другие графические картинки, среди прочего, содержат изображение туфельки Золушки в полный размер. При описании эпизода на балконе после танца изображены профили главной героини и героя, а на их фоне – мысли, которые одновременно появляются у каждого из них:

*[Prince] Thank goodness she doesn't know that my mother made me take dance classes!*

*[Cinderella] Thank goodness he doesn't know I got a total makeover from my fairy godmother! /9, с. 62-63/*

Данные мысли выступают продолжением диалога, который происходил между героями, а использование параллельных конструкций призвано, по замыслу автора, указать на схожесть принца и Золушки. Иным графическим приемом, который используется Б.Энсор в сказке «Золушка», является имитация так называемых «облачков» с мыслями персонажей, используемых в комиксах, когда фразы располагаются на странице таким образом, как будто они исходят из уст героев. В другом эпизоде предложение разбивается автором на части таким образом, что оно графически напоминает ступеньки, по которым сбегала Золушка:

*The mystery girl had gone*

*without*

*even saying*

*goodbye! /9, с.75/*

Благодаря подобной визуализации происходит расширение рамок нарратива, акцентирование внимания читателя на определенных событиях и поступках персонажей, выстраиваются определенные ассоциативные цепочки.

Пародия и ирония являются важными элементами постмодернистской эстетики, они способствуют уменьшению схематичности повествования, вносят комичные элементы в слишком формализованные нарративы. Пародии могут относиться как к отдельным известным текстам, так и к литературным темам либо целым жанрам. Например, Дж.Гарнер в своей сказке «Белоснежка» пародийно описывает семерых *“vertically challenged men”/10, с.46/*, которые выступают в роли гномов:

*“We are known as the Seven Towering Giants,” said the leader. Snow White’s suppression of a giggle did not go unnoticed. The leader continued. “We are towering in spirit and so are giants among the men of the forest...” /10, с. 48/.*

Обращение к карлика как к исполинам, которые возвышаются над другими людьми благодаря силе своего духа, конечно, вызывает пародийный эффект. Тема потайной комнаты Синей Бороды и ключа с пятнами крови получает пародийное звучание в рассказе Д.Бартелма «Синяя Борода»:

*It was to him that I had entrusted the three duplicate keys to the locked door and the eleven additional duplicate keys that I had caused to be made by the village’s second locksmith, a M.Becque /11, с.96/.*

Изготовление 14 дубликатов ключей, по мнению героини, призвано оградить ее от проблем, если она все-таки решится нарушить запрет мужа и открыть тайную комнату. В конечном результате само попадание в данную комнату и увиденное там пародирует ожидания читателей:

*In the room, hanging on hooks, gleaming in decay and wearing Coco Chanel gowns, seven zebras. My husband appeared at my side. “Jolly, don’t you think?” he said, and I said, “Yes, jolly,” fainting with rage and disappointment... /11, с. 97/.*

Игра с читателем, несоответствие результата ожиданиям – постмодернистские приемы, которые нашли воплощение в современных сказках. Так и в вышеприведенном примере взору героини, ожидавшей увидеть в тайной комнате жертвы своего мужа, предстают семь висящих зебр, одетых в наряды от Шанель.

Таким образом, современная литературная сказка под влиянием художественной системы постмодернизма приобрела такие черты, как фрагментарность, гибридизация, метапрозаический, саморефлексивный характер. Благодаря широкому использованию графических приемов происходит экспериментирование с пространством страницы. Пародия и ирония, являющиеся важными элементами постмодернистской эстетики, способствуют уменьшению схематичности повествования и созданию комического эффекта.

#### **Использованная литература**

1. Gass W. Fiction and the Figures of Life / W. Gass. – Boston : David R. Godine, 1989.
2. Lodge D. The Art of Fiction / D. Lodge. – New York: Viking, 1993.
3. LeClair T., McCaffery L. Anything Can Happen: Interviews with Contemporary American Novelists / T. LeClair, L. McCaffery. – Urbana: University of Illinois Press, 1988.

4. Holt T. Snow White and the Seven Samurai / T. Holt. – London: Orbit, 2011.
5. Kavanagh L. The Princesses' Forum / Binchy M. (ed.) // Rapunzel's Revenge: Fairytales for Feminists. – Dublin: Attic Press, 1985. – P. 5-11.
6. Barthelme D. Snow White / D. Barthelme. – New York : Simon & Schuster, 1996.
7. Heidegger M. Being and Time / M. Heidegger. – New York and London: Harper Perennial Modern Classics, 2008.
8. Bellamy J.D. The New Fiction: Interviews with Innovative American Writers / J.D. Bellamy (ed.). – Urbana: University of Illinois Press, 1974.
9. Ensor B. Cinderella (as if you didn't already know the story) / B. Ensor. – New York: Yearling Book, 2011.
10. Garner J. Snow White / Garner J. // Politically Correct Bedtime Stories. – New York: Macmillan, 1994. – P. 43-56.
11. Barthelme D. Bluebeard / Barthelme D. // Forty Stories. – New York: Penguin Books, 1989. – P. 92-97.

### SUMMARY

The article analyzes the effects of postmodernism on the fairy tale genre. The postmodern fairy tale is characterized by such notions as fragmentation, hybridity, metafiction and self-reflexivity. New paginal space is created with the help of various graphical devices. Parody and irony, being important elements of postmodern esthetics, preclude schematization of the fairy tale and create a comic effect. On the whole, contemporary fairy tale underwent major genre transformations under the influence of postmodernism.

***Е.А. Масолова***

*(Новосибирский государственный технический университет, г. Новосибирск, Россия)*

### ЛОГИКА КОЛОРИЗМА В РОМАНЕ ТОЛСТОГО «ВОСКРЕСЕНИЕ»

В «Воскресении» колоризм – особый смыслообразующий код, маркирующий нравственное преобразование Нехлюдова; колористическая гамма природного мира в высшей степени идеологична, потому что природа выступает как наставник, ведущий Нехлюдова к принятию христианских воззрений; каждый цвет, присутствующий при описании природы (кроме светло-серого и сизого), символичен, берет истоки в мифологии и Евангелии.

Цветовую палитру «Воскресения» «открывает» зеленый цвет – цвет природы, гармонии; зеленый цвет означает юность, радость; ярко-зеленый цвет знаменует победу весны, рост Святого Духа в человеке, бессмертие, инициацию и добрые дела. В христианстве зеленый – цвет Троицы, Богородицы, символ надежды на спасение, цвет озарения и ожидания Воскресения. В I главе части первой «Воскресения» при описании наступающей весны зеленый цвет не доминирует; с трудом пробивающийся зеленый цвет выражен глаголом «зеленеть»: «<...> трава, оживая, росла и зеленела везде, где только не соскребли ее» /1, с. 7/. Далее, в XLI главе, Толстой в одном предложении использует глагол «зеленеть» и прилагательное «зеленый», что передает неуклонное победоносное шествие весны: «Везде, где не было мостовой, вдруг зазеленела трава; березы в садах осыпались зеленым пухом» /1, с. 160/. Возле вырвавшейся из-под контроля зеленой травы стоят городовые, высматривая беспорядки. Весна стремительно входит в свои права, – появляется прилагательное «зеленый» по отношению к траве; первыми соприкасаются с зеленым цветом открытые миру дети: «<...> по зеленому, только что окрасившемуся газону бегали, играя, дети» /1, с. 160/. В I главе части второй, когда Нехлюдов любит яровыми полями и дальними лесами, природа максимальна насыщена зеленым цветом – символом созидания и жизнетворения. В одном предложении трижды встречаются слова, однокоренные прилагательному «зеленый»: «зеленевшие зелена» и «зелень»; семантическая избыточность («зеленевшие зелена») знаменует торжество продолжающейся жизни и радостное принятие Дмитрием мироздания /1, с. 225/. Наполнение цветовой палитры мира зеленым цветом выводит Нехлюдова на иной уровень мироотношения, у героя появляется мысль отдать землю крестьянам. В конце романа, накануне зимы, неискоренимый зеленый цвет продолжает посылать надежду на обновление жизни: на фоне облетевших осин и берез «густо и темно зеленели ели, сосны и пихты» /1, с. 469/. В начале романа зеленый цвет отражает в большей степени интенсивность цвета; в конце – глагол «зеленеть» по отношению к вечнозеленым хвойным деревьям усиливает жизнеутверждающее начало; диалектика вечно продолжающейся жизни придает зеленому цвету бытийный оттенок, подчеркивает неискоренимость жизни и дарит Нехлюдову надежду на решение мучивших его проблем.

Роман Толстого насыщен черным цветом. В сознании людей черный цвет символизирует забвение морали, маркирует духовную тьму, позор, смерть. Черный цвет имеет и свою положительную семантику: в Египте черный цвет означает возрождение и воскресение; в геральдике черный цвет маркирует благоразумие, мудрость; черный цвет связан и с представлением о плодородии.

Сначала в «Воскресении» черный цвет выступал контекстуальным синонимом «темноты» и 1) нес значение бездны, поглощавшей – физически и нравственно – все живое, 2) отражал состояние человека, сознательно вставшего на путь зла, 3) страшил неизвестностью, безнадежностью, возможностью пропасть безвозвратно. Человека, растворившегося в отчаянии и злобе, темнота обрекала на возможность пропасть безвозвратно. Униженная и ожесточенная Катюша возвращалась домой со станции в физической и нравственной темноте, потеряв веру в людей и Бога. Ее жизнь в доме Китаевой – свидетельство пребывания во тьме, аналог нравственной смерти. Для политических темнота воплощает разрушительное начало, множит зло: в темноте они стреляют в людей, предают соратников и не ведают, что творят.

Темнота стала символом греха Нехлюдова и скорби природы в связи с нарушением человеком Евангельских заповедей. Приехав накануне Пасхи к тетюшкам с неосознаваемым дурным намерением против Катюши, Нехлюдов опоздал к началу службы в церкви. Путь к церкви – это данный Дмитрию шанс одуматься и не ломать судьбу девушки. Но путь к церкви Нехлюдов совершил в черной темноте. Повышающая категорию интенсивности семантическая избыточность – «черная темнота» – отражает помрачение души Нехлюдова, готового к нравственному преступлению, и предвещает черную ночь грехопадения. При описании роковой ночи совращения Катюши появилось производное от «темноты» наречие – «темно» /1, с. 71/. Для Нехлюдова черный цвет становился страшен и по мере роста прегрешения Дмитрия внушал ему все более зловещие чувства. Идя к Катюше, Нехлюдов на расстоянии пяти шагов от дома видел лишь чернеющую массу, которую с трудом пробивал свет лампы. После грехопадения ущербный месяц освещал «что-то черное и страшное» /1, с. 74/. В сознании людей закрепилось представление: убывающая луна обладает демонической силой. Черный цвет вызывал размытость контуров привычных предметов вплоть до полной энтропии при усилении ощущения страха за содеянное преступление; этот страх коренился не столько в душе Нехлюдова, сколько шел к нему извне, посылая природой как наказание, которое Дмитрий в силу самонадеянности был не в состоянии осознать.

Различна семантика черного цвета для Катюши и Нехлюдова. Черный цвет не страшил Катюшу, когда она шла ночью на станцию, чтобы увидеть Дмитрия. Сопоставление той черной ночи с темнотой в печи /1, с. 149/ свидетельствует, что окружающий мир для Катюши, верившей в добро, был родным и понятным. Природа хотела уберечь Катюшу от той встречи, а потому Катюша сбилась с дороги в черном лесу и дошла до станции уже после второго звонка поезда.

Когда спустя много лет Дмитрий решил нести в жизнь законы добра, черный цвет прекратил быть для него зловещим и стал номинативным цветообозначением, цветом земли, символом плодородия. Нехлюдов начал восторгаться красотой открывавшегося перед ним мира: *«Впереди переплетались сучья деревьев, из-за которых виднелась черная тень забора. <...> Нехлюдов <...> вдыхал живительный свежий воздух. “<...> Как хорошо, Боже мой, как хорошо!” – говорил он про то, что было в его душе»* /1, с. 120/.

Дмитрий поднялся на новую ступень осознания преступности социума; за это природа подарила ему растворение в ночи, при описании которой усилилась интенсивность черного цвета. Рисуя единение героя с мирозданием, Толстой трижды употребляет эпитет «*черный*», фиксирующий отсутствие освещения и не вызывающий негативных эмоций /1, с. 253-255/. Черный цвет той одухотворенной для Дмитрия ночи вселил в него радостную уверенность в правоте своих планов преобразовать жизнь по законам справедливости и добра.

Когда Нехлюдов сопровождал Катюшу на каторгу, природа ликовала, раскрывалась навстречу обновляющейся душе героя; все цвета – зеленый, желтый, черный – стали максимально насыщенными, превратились в символ плодородия /1, с. 391-392/. Связанная с землей семантика черного цвета соотнесена с размышлениями Толстого о возрождении и продолжении жизни, о воскресении человеческой души. В конце романа черный цвет исчез из природного мира и присутствовал лишь при описании не зловещей черной фигуры часового; черный цвет уступает место нетронутой чистоте зимы.

В романе Толстого черный цвет сопряжен с красным. Красный цвет – один из самых неоднозначных в мифологии и религии разных народов. Изначально красный цвет олицетворял Солнце и всех богов войны. В народной символике красный цвет – цвет радости, праздника, а также

гнева, греха, жестокости, сексуального возбуждения; красный цвет агрессивен, родственен разрушительному огню; в красное окрашивали языческих идолов; одежда падших женщин была красного цвета. Будучи символом святых мучеников, красный цвет связан с триумфом и символизирует здоровье, веру, великодушие. У христиан красный цвет символизирует страдания Христа, огонь Пятидесятницы, рвение в вере, достоинство, неустрашимость; в красном облачении воскресший Христос появляется в дни праздников Святого Духа.

В начале «Воскресения» красный, казавшийся огромным свет от лампы на окне комнаты Катюши в ночь грехопадения – своего рода сигнал, запрещающий Нехлюдову осуществить свои преступные замыслы по отношению к девушке, но герой не хотел внимать знакам предостережения. Когда исчез «красный глаз в окне» /1, с. 73/, остались туман и возня на реке, символизировавшие аберрацию сознания Дмитрия и овладевшее им вожделение.

Далее Толстой актуализирует только положительную семантику красного цвета. В воспоминаниях Нехлюдова остался красный огонь горящей папиросы, которую кто-то из его спутников курил на охоте; этот красный цвет был органичен и уютен, вписывался во вневременную идиллическую картину поездки по ночному лесу /1, с. 192/. В третий раз появившийся «Воскресении» красный цвет преобразился в конце романа: при конвоировании арестантов красноватые пятна огней посветлели, исчез мрак; красный цвет стал для Дмитрия дополнительным источником освещения: Нехлюдов увидел много реалий внешнего мира – ограду, фигуру часового, полосатый столб и будку. В XIX главе перед иконами в красном стекле горит лампадка.

Большую роль в «Воскресении» играют желтый и золотой цвета. В различных мифологиях и религиях желтый цвет символизирует Божество, веру. Желтый цвет – аналог золотого; золотой цвет Солнца символизирует богов созревания урожая, возвращение к первоначальной чистоте. У христиан золотой цвет знаменует Божественность, истину, бессмертие.

Желтый цвет в «Воскресении» присутствует трижды при описании природы, выступая в функции маркера неуничтожимости жизни. В заповедном саду, который достался Нехлюдову по наследству от тетушек, лиственница оделась желто-зеленой, нежно-пушистой хвоей. Соединение желтого и зеленого придало особую красоту природе, проснувшейся для жизни. Нехлюдов из окна поезда любовался на желтеющие поля ржи, отмечая, что желтое становилось еще желтее. В конце романа пестрящая яркая и песочная желтизна листьев гармонировала с темным хвойным лесом, вызывая у читателя мысли о цикличности бессмертной жизни. Золотой цвет возникает в «Воскресении» при описании крестов и куполов монастыря.

Фиолетовый цвет появился в конце романа при описании радуги. Фиолетовый цвет 1) символизирует духовное начало, связанное с кровью жертвы, 2) ассоциируется с самоанализом, 3) является цветом Церкви в период предрождественского размышления, 4) маркирует святость, смирение. У христиан фиолетовый цвет означает истину, а также пост, печаль, покаяние.

Толстой воспроизводит только положительное значение фиолетового цвета. Появившиеся после дождя солнце и яркая радуга знаменуют посланное Нехлюдову одобрение его еще не вербализованных мыслей /1, с. 392/. По народному поверью, радуга связывается с вестью о будущем богатстве или находке сокровища (в том месте, где радуга касается земли); радуга означает преобразование, Небесную славу, мост (или границу) между миром и Раем, трон Бога. В христианстве радуга – 1) символ прощения человека, его примирения с Богом; 2) трон Суда; 3) знак того, что прекратился всемирный потоп. Радуга в «Воскресении» – подтверждение правильности исканий Дмитрия и благословение его пути; фиолетовый цвет с его сакральной семантикой усиливает ощущение радости в душе Нехлюдова.

Огромную роль в «Воскресении» играет белый цвет, ассоциирующийся с жизнью и любовью. Во всех религиях белый цвет символизирует невинность, воплощает прозрение и спасение нравственно возрожденных людей. Белые одежды означают триумф духа над плотью. У христиан белый цвет знаменует очищенную душу; это цвет Пасхи, Рождества и Крещения. Символические негативные аспекты белого цвета связаны со смертельной бледностью, поэтому белый цвет может выступать и как символ увядания, смерти.

В «Воскресении» актуализирована только положительная семантика белого цвета: белый цвет – символ чистоты и непорочности (не случайно Катюша в начале романа предстала перед Нехлюдовым в белом фартуке). Прилагательное *белый* трижды употреблено в «Воскресении» по отношению к природным образам. В саду, где молодые люди играли в горелки, цветущая белая сирень олицетворяла чистоту их чувств. После неожиданного поцелуя с Нехлюдовым Катюша сорвала две ветки белой, уже осыпавшейся сирени; это – ситуация-намека, предвестие промелькнувшего счастья первой любви и исковерканной судьбы Катюши. В христианской символике у сирени нет

определенного семиотического значения, но на европейском языке цветов появление сирени в сцене свидания героев – знак сильного любовного волнения и неизбежности расставания. Герой неоднократно с сожалением вспоминал о той сирени и исчезнувшей чистоте души, и природа вновь подарила ему счастье лицезреть сирень, что свидетельствовало о цикличности неуничтожимой природы и стало метафорой грядущего воскресения Дмитрия.

Попросив Бога о духовном преображении, Нехлюдов в XXVIII главе части первой романа увидел крышу сарая, казавшуюся белой под ярким светом луны. Привычные для Дмитрия реалии окружающего мира обрели не свойственный им ранее сказочно красивый вид. Начавшееся для Нехлюдова преображение внешнего мира знаменовало то, что природа простила человека, забыла его прегрешения и открылась ему в своей обновленной незапятнанной красоте. Но порожденный лунной белый цвет указывал на эфемерность изменявшегося для Нехлюдова мира: герою предстояло пройти инициацию, чтобы воочию лицезреть красоту белого света.

В конце романа на фоне белой пелены острог с часовым выступил как символ полицейского государства, в котором попораны справедливость, нравственность и право человека наслаждаться жизнью. Острог выглядел мрачно, но не устрашающе обреченно: белая зима с незапятнанным снегом вступала в свои права, обещая обновление природе и всем людям. В «Воскресении» ранней зимой вся земля покрывается незапятнанным белым снегом, природа как будто готова забыть осеннюю непогоду и дать человеку шанс жить по Евангельским заповедям. Нравственно преображенный Дмитрий обещает нести в мир заветы Бога; по этому пути пойдет все человечество.

Итак. Логика колоризма в романе «Воскресение» такова: исчезают негативные цветообозначения и актуализируется заложенная в природе положительная семантика цветовой гаммы. Цветовой код романа «Воскресение» 1) базируется на символике Евангелия и христианской эстетике, 2) обладает стратегией притчевого нарратива.

#### ***Использованная литература:***

1. Толстой Л.Н. Собрание сочинений: В 20 томах. Т. 13: Воскресение. – М., 1964.

#### **SUMMARY**

The spectrum of Tolstoy's novel «Resurrection» highlights moral transfiguration of the main character approaching the God. In this spectrum negative shades of color disappear and positive natural color semantic is getting more active. The color code of the «Resurrection» novel is based on the Gospels and possesses the strategy of the parable's narrations.

***Н.Ю. Смолина***

*(Тувинский государственный университет, г. Кызыл, Россия)*

#### **СЕМАНТИКА ФОНОМОТИВА «СМЕХ» В ХУДОЖЕСТВЕННОМ МИРЕ А. БЛОКА**

«Культурный ренессанс» /1/ рубежа XIX-XX веков породил в русской литературе совершенно уникальные по своей значимости художественно-мифологические системы, в центр которых была поставлена личность в ее порыве за пределы существующего мира в некое «многомерное пространство» /2, с. 91/, в ее поисках точек соприкосновения с устойчивым «иным». Стремление новой литературы увидеть реальность в ее связях с культурой, мифом, временем становится способом познания мироздания.

Символистская лирика рубежа веков формирует оппозиционную модель мира, в которой «реальное» противостоит «идеальному». Исследователи говорят об иррациональном хаотичном «условно-объективном» («земной», «небесный», «инфернальный») и гармоничном «условно-субъективном» («мир мечты») мирах, которые в целом представляют собой устойчивую систему доминант, материализованных «в индивидуализированном интуитивном художественном мышлении поэта» и структуре произведения, где «находятся в динамических взаимодействиях и взаимовоплощениях» /3, с. 4-5, 24/.

Мировая антиномичность, трагическое осознание «неслиянности» и одновременно цельности всего утверждается художественным миром А. Блока. В его поэтическом механизме миротворения ведущая роль отводится звуку.

Важнейшей категорией поэтического сознания Серебряного века стало «видение мира в духе музыки» /4/ и идея «универсального изоморфизма» «мифа о мире» /5, с. 97-102/, породившие в творчестве Блока «многомерность» художественного мира. Его конкретно-образная природа определяется основными символами-мифами: «Прекрасная Дама», «поле/луг», «город», «страшный мир» /6/ и т.д., каждый из которых имеет индивидуальное звуковое воплощение, образуя «мир-звук» и определяя «пространство пути». Блоковское видение «мира-звука» формирует звуковой коррелят модели художественного мира, в котором «рукотворный» «зримый» мир воплощается в какофонии отдельных дисгармоничных звуков «лязга», «гула», «грохота», «скрежета», «стоны», «плача», «воя» /здесь и далее цит. по: 7/; мир «зримой» природы – в гармоничном звучании отдельных звуков «шелеста», «пения», «журчания», «клика»; а мир «невыразимый» – в звучании «тишины». Вектор движения в нем направлен от мира «зримого» «рукотворного» (цивилизации, получившей символическое воплощение в образе города) через мир «зримый» природный (символически представленный в интегрированном образе поля/луга/степи) к миру «незримому», «невыразимому» (В.А. Жуковский). Блок создает собственный «миф о Человеке», который, когда-то «зная небо», пал в «страшный мир» и, пройдя весь земной путь, у края гибели должен стать активным делателем истории, мифа /8, с. 513/. Душа его сохранила память о «музыке сфер», еще способна слышать ее звучание, которое указывает направление к истинному дому, «невыразимому».

«Звук» («звучание», «музыка») в лирике Блока представлен широкой сетью автономных и связанных мотивов, одно из центральных мест в которой принадлежит дихотомическому фономотиву (*термин наш – С.Н.*) «смех».

«Смех» «иных миров», как и «тишина» «музыки сфер» «чудится», «слышится» лишь чуткой душе художника. В мире «незримом» его звучание сопровождает образ таинственного, неведомого «кто-то»: «И белый конь ко мне несется... / И стало ясно, кто молчит / И на пустом седле смеется» («Я вышел в ночь...», 1902), «В тихом воздухе – тающее, знающее... / Там что-то притаилось и смеется. / Что смеется?» («Отворяются двери...», 1903), «Кто над озером бродит, смеясь?» («Если только она подойдет...», 1903). Показательно стихотворение «Кто-то шепчет и смеется...» (1901). Первые строки первого и последнего катренов вводят взаимосвязанные фономотивы «шепот» и «смех»: «Кто-то шепчет и смеется», «Пошепчи, посмейся, милый», в первой строке второго катрена «Снова шопот», а последняя строка определяет настроение, которое это звучание вызывает в лирическом герое – «Видно, вечно радость мне!». Так фономотивы определяют не только содержательную доминанту стиха, но и оформляют его композиционно. В стихотворении они поддерживаются и звукописью, чередованием консонантов Ш/Ч, С/З/Т, М/Н и гласных Е/О(А):

КТО-ТО ШЕПЧЕТ и СМЕЕТСЯ  
СкВОзь лаЗОрЕвый ТуМан.  
ТОлько МнЕ в ТиШи вЗгруСТнЕТСЯ  
СнОва СМЕх иЗ Милых СТран!

СнОва ШОпОТ – и в ШЕпТаныи  
Чья-ТО лаСка, как вО СнЕ,  
В ЧьЕм-ТО жЕнСТвЕннОм дыханыи,  
ВиднО, вЕЧнО радОСТЬ МнЕ!

ПОШЕпЧи, нОСМЕйСя, Милый,  
Милый ОбрАз, нЕжный СОн;  
Ты нЕЗдЕШнЕй, виднО, СилОй  
НадЕлЕн и ОкрылЕн.

Сочетания свистящих и шипящих звуков имитируют шум шепота, а сочетания с Е и сонорными усиливают звучание свистящих. Тот же «некто» и в стихотворении «Отворяются двери...» (1903). За дверью и окнами – мир мечты, видений, теней: «Отворяются двери – там мерцанья, / И за ярким окошком – виденья», и в этом таинственном мире: «что-то притаилось и смеется».

Инфернальный, таинственный «кто-то» в блоковском творчестве двойственен, он может быть проявлением «небесно-божественной» гармонии «тишины» или иметь демонические черты, отражая дионисийское начало. Последнее чаще появляется в пространстве «зримого» земного, где «некто» может отчетливо сохранять свою «иллюзивную субъектность»: «Тащится по полю путник горбатый. / В роце хохочет над круглым горбом / Кто-то косматый, кривой и рогатый» («Плачет ребенок», 1903). Или растворяться в лирическом герое: «Я – Арлекин, и за мною – старик», «Может быть, рядом со мной они встретят / Мой же – лукавый, смеющийся взгляд!» («Двойник», 1903). Либо

субъективироваться в образах персонажей, например, «Арлекина», «красного карлика»: «У задумчивой двери / Хохотал арлекин» («Свет в окошке шатался...», 1902), «И только карлик не устанет / Глядеть с усмешкой на меня» («Я миновал закат жестокий...», 1908), позже «чародея», «коршуна», которые выражают авторскую модальность цивилизации, «рукотворного» мира.

Фономотив «смеха» становится одним из смысловых аналогов блоковской метафоры «мира-Дракона», апокалипсических ожиданий эпохи «возмездия». Он «озвучивает» настроение «страшного мира», радость победы темного начала: «из-под маски лицемерной / Смеются лживые уста» («Люблю высокие соборы...», 1902), «Пустынной жизни суета, / Беззубым смехом исказила / Всё, чем жива была мечта» («Когда я прозревал впервые...», 1909), «Здесь дух мой, злобный и упорный, / Тревожит смехом тишину» («Какая дивная картина...», 1909). Здесь смех – откровенная издевка демонического начала. В такой функции фономотив особенно часто звучит в хронотопе города. Им «толпа» отталкивает героя: «Ему дивились со смехом, / Говорили, что он чудак» («Его встречали повсюду...», 1902), «Ты скажешь: «Брось. Ты возбуждаешь смех» («Среди гостей ходил я в черном фраке...», 1903), «Но старость мне согнула плечи, / И мне смешно, что я поэт» («Когда я стал дряхлеть и стынуть...», 1903). Им празднует победу над народом, как в стихотворении «Фабрика» (1903): «И в жолтых окнах засмеются, / Что этих нищих провели». Оппозиция «маленького человека», жертвы и хищного «кто-то», что «людей считает» как неодушевленные предметы, дополняется еще третьими, невидимыми, которые для автора гораздо страшнее и опаснее. Их демоническая сущность не видна так откровенно, как у «черного» «кто-то», они просто обыватели, которые ни в чем не участвуют, ничего не совершают, но именно они в блоковской концепции истории настоящие «хозяева» мира-«марионетки», тайные «невроспасть», они не делают истории, они поглощают то, что делает история, они – основа «мира-Дракона». В 1911 году Блок продолжит этот образ в стихотворении «О, как смеялись вы над нами...»: «О, как смеялись вы над нами, / Как ненавидели вы нас / За то, что тихими стихами / Мы громко обличили вас!», где противопоставит «живое», духовное и «мертвое», обывательское через звук: «смех» – «тишина». Их «смех», пошлый, вульгарный, пьяный, один из устойчивых мотивов в авторской характеристике цивилизации в целом: «У пьяной проститутки – смех» («Клеопатра», 1907), «Светлеют / Все окна дальних дач: там – самовары, / И синий дым сигар, и плоский смех» («Над озером», 1907), «По мягким коврам прозвенели / Шпоры, смех, заглушенный дверьми» («Унижение», 1911). Да и собственно апокалипсичность современности поэт характеризует через этот звуковой мотив: «И век последний, ужасней всех, / Увидим и вы и я. / Всё небо скроет гнусный грех, / На всех устах застынет смех» («Голос из хора», 1910-1914).

Общий принцип дихотомии символистской лирики определяет и неразрывную связь фономотива «смех» с другим – «плач». Первый выражает радость «хищника», второй – страдание его жертвы, и чаще всего в блоковском мировидении они звучат одновременно: «А девушка, венки сплетая, / Всё пела, плача и смеясь» («Офелия в цветах, в уборе...», 1898), «Но, когда я рыдал и молился, / Звонкий смех твой ко мне долетел. / Похоронные слезы напрасны – / Ты трепещешь, смеешься, жива!» («Хоронил я тебя...», 1902). Их соседство усиливает общее ощущение трагизма жизни. В стихотворении «О, весна без конца и без краю...» (1907) поэт прямо говорит об их взаимопроникновении: «В аколдованной области плача, / В тайне смеха – позорного нет!». Они отражают самые глубинные и сильные переживания души, ее вечную борьбу, бесконечный цикл света и тьмы. Поэтому фономотив способен выражать и «живое» начало души героя и героини, их радость и восхищение миром, поглощение чувством, и «живое» начало природы, празднующей обновление или упивающейся мощью своей силы.

Облик героини в блоковской лирике дихотомичен, он и светлый идиллический, и земной страстный, таково же и звучание ее «смеха», то радостное и звонкое: «Она и блещет и смеется» («31 декабря 1900 года», 1900), «И ты смеешься дивным смехом, / Змеешься в чаше золотой» («Снежное вино», 1906), «твой смех жемчужный» («О, нет! не расколдуешь сердца ты...», 1913), то насмешливое: «Мой юный пыл тобою же осмеян» («Не пой ты мне и сладостно, и нежно...», 1901). Нередко «смех» героини звучит в противовес «стон» страдающей души героя: «Но когда я рыдал и молился, / Звонкий смех твой ко мне долетел» («Хоронил я тебя, и тоскуя...», 1902). С одной стороны – «похоронные слезы», с другой – «Ты трепещешь, смеешься, жива!», и на могиле страдающей души героя – «огневые слова». То же в стихотворении «Я, отрок, зажигаю свечи...» (1902), где рисуется сакральное пространство: свечи, отрок, огонь кадильный, церковная ограда, алтарь, белая церковь над рекой. Но это пространство – мир героя, героиня же – в ином: «Она без мысли и без речи / На том смеется берегу». Водораздел между ними как символ непонимания и неприятия поэтического-молитвенного служения поэта определяет элегическую тональность стихотворения, пронизанного

чувством светлой грусти. Иной берег может быть осмыслен и как «иное», куда поэт стремится, и как мир земной, чуждый поэту, но родной героине.

Стремясь увидеть в «зримом» проявление мира «незримого», поэт ищет и легкое, праздничное звучание «смеха», которое хоть на миг способно заглушить «плач». Способность к проживанию радости в поэтическом сознании Блока говорит о «живой» душе, потому является одной из составляющих мотива возрождения. Это может быть и рождение нового дня на восходе утреннего солнца как праздник победы над тьмой: «Встанет утро, застанет раскинувшим руки, / Где я в небо ночное смотрел. / Солнцебоги, смеясь, напрягут свои луки, / Обольют меня тучами стрел» («За холмом отзвенели упругие латы...», 1907). «Смех» сопровождает приход весеннего возрождения природы и души: «Слышу колокол. В поле весна. / Ты открыла веселые окна. / День смеялся и гас» («Слышу колокол...», 1902), «Пусть без умолку смеется / Небывалый день в окне!» («На весенний праздник света...», 1902), «Хорошо в лугу широком кругом / В хороводе пламенном пройти, / Пить вино, смеяться с милым другом» («Май жестокий с белыми ночами!...», 1908). Показательно стихотворение «Мне снились веселые думы...» (1903), где мотив веселья пронизывает внешний объективный и внутренний субъективный мир, связывая их в единое целое. «Веселые думы» из пространства сна лирического героя воплощаются в реальность – бурное наступление весны: «шум» и «треск» «несущихся льдин», что река, «распевая, несла» под «смех» людей: «Веселые красные люди, / Смеясь, разводили костры». Завершается стихотворение возвращением во внутреннее пространство лирического «я»: «Пьяна от веселого шума, / Душа небывалым полна». Пробуждение души дарит и творческое вдохновение: «Радость ждет сокровенного слова, / И уж ткань золотая готова, / Чтоб душа засмеялась моя» («Пляски осенние», 1905).

Блоковское стремление отобразить в слове «мир-звук» порождает разветвленную систему звуковых рядов, которые обладают собственным семантическим полем, и зачастую именно фономотив становится знаком, кодом смысла, образа, идеи, культурной отсылки. Поэт нередко отказывается от их изобразительности или комментария, рассчитывая на «своего» собеседника, способного «слышать» «музыку сфер», находящего с ним в одном «текстовом пространстве» культурной памяти.

#### **Использованная литература:**

1. Бердяев Н. Русская идея. – СПб., 2008.
2. Лотман Ю.М. К проблеме пространственной семиотики // Лотман Ю.М. Об искусстве. – СПб., 1998. – С. 112-153.
3. Гречаник И.В. Художественная концепция бытия в русской лирике первой трети XX века: автореф... докт. филол. наук. – М., 2005.
4. Асафьев Б.В. Видение мира в духе музыки // Блок и музыка: сб. статей. – Л., 1972. – С. 12-36.
5. Минц З.Г. Блок и русский символизм: избранные труды: В 3 кн. Т. 3. – СПб., 2004.
6. Максимов Д.Е. Поэзия и проза Александра Блока. – Л., 1981.
7. Блок А. Собрание сочинений: В 8 т. – М.; Л., 1960-1963.
8. Минц З.Г. Александр Блок и русские писатели. – СПб., 2000.

#### **SUMMARY**

The article considers the place fonomotiva "laughter" in the model of the art world of Alexander Blok, its semantics and correlation with the main symbols-myths.

**А.Б. Темирболат**

(Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан);

**С.В. Ананьева**

(Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова МОН РК, г. Алматы, Казахстан)

#### **СТРУНЫ ЖЕНСКОЙ ДУШИ (о поэзии Замзагуль Кодар)**

Поэзия Замзагуль Кодар – это новая и одна из ярких страниц в современной литературе Казахстана. В ее творчестве удивительным образом сочетаются логичность суждений и экспрессия, сила духа и слабость, хрупкость, уязвимость женской души. Автор приоткрывает завесу над тем миром, который обычно остается для многих загадкой. В произведениях З. Кодар звучат самые глубокие и потаенные струны многогранной женской души.

Размышляя о жизненных ситуациях, в которых оказываются ее героини, автор то характеризует обстановку, обрисовывая реалии быта, то поднимается до космических высот и философских обобщений. Отсюда постоянное сужение и раздвижение границ изображаемого мира. Яркий пример тому – стихотворение «Муза к тебе пришла...».

Уже само начало произведения необычно. Муза спускается с небес на землю и, подобно земной женщине, пьет пиво, беседует на кухне. Она делится своими печальями, разочарованиями, надеждами. Перед взором читателя открывается душевный мир Музы. Он видит ее переживания, чувства, преодолевающие сомнения.

Примечательно, что Муза приходит в слезах. Она плачет, будучи не в силах сдержать свои эмоции. Ей хочется излить свою душу, показать, как ей порой тяжело вдохновлять поэтов, заставляя их передавать охватывающие чувства, звучащие в сердцах и в сознании аккорды.

Слезы подчеркивают женственность образа Музы, ее хрупкость и ранимость. Они углубляют психологизм произведения.

Интересен финал стихотворения. Произведение заканчивается строчками:

*«Расскажу ее внимая,  
Молчала я.  
Женская доля такая  
Думала я».*

В финале автор не просто обобщает, окончательно соединяя образ Музы с образом земной женщины, но и раскрывает особенности места и роли женщины в обществе.

Произведения З. Кодар характеризуются противоречивостью. Ее лирические героини постоянно находятся в сомнениях.

*«Вдруг поток любви и печали  
Польется сам собой.  
И не знаешь радоваться, плакать,  
Иль остаться довольной судьбой» –*

говорится в стихотворении «Неожиданно сердце забьется...».

Противоречивость обуславливается особенностями женской души. Ибо неотъемлемые составляющие ее внутреннего мира – непоследовательность, алогичность, непредсказуемость. Руководствуясь эмоциями, а не разумом, опираясь на порывы сердца и души, а не на логику суждений, женщина часто мечется, впадая из одной крайности в другую. Но в этом ее сила и величие. Она способна порой забыть все самое плохое ради мимолетного мгновения счастья. Свидетельство тому стихотворение «Сегодня ты мне подарил цветы...»:

*«Сегодня ты мне подарил цветы  
Впервые за много лет.  
И этот алых роз букет  
Во мне все чувства всколыхнул.  
Как будто не было тех лет,  
Которые мы в ссорах провели».*

Символичен образ цветов. Розы воплощают собой светлые, высокие чувства. Алый – цвет душевного огня, страсти, любви.

Акцент на подаренных розах указывает на особую душевную организацию женщины. Получая неожиданный подарок, она в первую очередь предается чувствам, порывам, охватывающим ее, а потом думает о его глубинном смысле, символике цветов, и они приобретают для нее особое значение, иной смысл, чем вкладывал в него, возможно, подаривший мужчина.

Поэзия З. Кодар характеризуется лиризмом, глубиной, умением проникнуть в самую суть описываемых переживаний и чувств, показать все их оттенки и грани:

*«Я снова и снова тебя ищу.  
Голос хочу твой слышать, как прежде.  
Сама с собой говорю,  
А ты отвечаешь, как будто.  
В прошлом остался голос твой.  
И губы и руки.  
Я в прошлое вновь унести хочу.  
И не изведать потом боль разлуки».*

Данное стихотворение содержит повторы, внутренний монолог, описание ощущений лирической героини. Вся гамма женских чувств раскрывается перед читателем. Душа женщины

будто обнажается на миг, показывая сокровенное и потаенное, зачастую скрытое за внешним спокойствием и загадочной улыбкой, веселым, безмятежным смехом, как в стихотворении «Она идет по жизни смеясь...».

Глубоким смыслом наполнено стихотворение «Ты и я». В нем автор, с одной стороны, размышляет о единстве и противоположности двух стихий, двух миров, двух начал – Инь и Ян, с другой – показывает хрупкость, тонкость женщины и величие, могущество мужчины. Она – родник, который вносит прозрачную струю в океан, обогащает мир чистыми и светлыми нотами, летний дождь, приятно освежающий землю.

Данное произведение имеет открытый финал. Автор не дает однозначного ответа, предоставляя возможность читателю расставить все акценты в своей жизни.

Почти все стихотворения З. Кодар проникнуты легкой грустью. Это объясняется сложностью и уязвимостью женской души, которая реагирует на малейшие нюансы, оттенки и изменения, происходящие в окружающем ее мире.

Поэтический голос Замзагуль Кодар своеобразен и неповторим. Стихи ее чисты и гармоничны. Поэтические образы ярки и оригинальны.

Лирическая героиня открыта миру, доброжелательна. Отношения с мирозданием пронзительно-личностные. Она выросла в атмосфере любви и уважения к старшим, поэтому память об отце для нее священна. По нему она сверяет свои поступки:

*«Теперь отцовская любовь меня  
Хранит.  
Быть честной, доброй, справедливой  
Мне велит».*

Лирическая героиня сильная и независимая: идет по жизни смеясь, общается с Музой по утрам. Углубляясь в психологию, решает дилемму, кто она, по современной классификации, домашняя или дикая. Думается, и та, и другая. Свобода и железный стержень необходимы ей в XXI веке. У нее бескомпромиссная жизненная позиция. Но в то же время она ранима и впечатлительна, осторожна в выборе и суждениях, порой, неуверенна, как в лирической миниатюре «Я боюсь к тебе прикоснуться...»:

*«Я боюсь к тебе прикоснуться –  
Вдруг оттолкнешь.  
Я страшусь окликнуть тебя –  
Вдруг промолчишь.  
Позвонить никак не решусь –  
Вдруг к телефону не подойдешь.  
Письма писать боюсь –  
Вдруг не прочтешь».*

З. Кодар подвластно остановить мгновение и запечатлеть бег времени. Она мгновенно схватывает образ и передает его точными набросками, как, например, в стихотворении «Ты и я»:

*«А может ты для меня – материк.  
Огромный, светлый такой.  
А я в нем – чистый, прозрачный родник,  
Несущий воды мирно с тобой».*

Она пользуется (и довольно успешно) приемами миниатюры, размышляя о тщетности и эфемерности власти, призывая к миру и добрососедству в нашем быстроменяющемся мире, ставя во главу угла семейные ценности.

«И душа на миг встрепетается...». Это может произойти от встречи с прекрасным, с дорогим другом. Главное – уметь видеть мир и чувствовать вкус жизни.

Так пусть добрые души читателей поэзии Замзагуль Кодар возвестят о новом поэтическом имени на небосклоне казахстанской поэзии. А читатели станут почитателями ее искреннего, солнечного поэтического дара.

## SUMMARY

Article is devoted to work of Zamzagul' Kodar. Authors give the review of her poetry, open the main themes, motives, ideas.

**ПРОБЛЕМА «ЭНТЕЛЕХИИ КУЛЬТУРЫ» В СТАТЬЯХ А. БЕЛОГО.  
НА ГРАНИ «ЗНАНИЯ» И «НЕЗНАНИЯ»**

Круг вопросов теоретического характера в статьях А. Белого на много шире, чем о нем принято говорить или, по крайней мере, нежели чем о нем написано. Белый, как теоретик символизма, создал или, лучше сказать, попытался объяснить не только важную и сложную *теорию символа* непосредственного для всего течения, но и задался вопросом о восприятии искусства, художественного произведения и его *космических законов*, в то время как наука, критика, да и сама наступающая эпоха жила во многом в рамках «реализмоцентризма». В своей статье «*Realiora* (Андрей Белый – интерпретатор русского символизма)» С. Пискунова, В. Пискунов, ставя вопрос о понимании реализма, как направления Андреем Белым, изначально начинают его обсуждение в рамках проблемы прочтения любого художественного произведения: «Десятилетиями у нас складывалась и утверждалась традиция «реализмоцентрического» литературоведения, согласно которой все явления словесного искусства оценивались с одной-единственной точки зрения – с точки зрения реалистической, принимаемой за норму и образец. Но разве подлинная история культуры не предполагает диалога школ и направлений и разве сам реализм не может быть увиден «другими глазами»?» /10, с. 202/. Ответ на этот вопрос кроется, пожалуй, не столько в литературоведческих работах, сколько в статьях Вл. Соловьева, А. Блока, А. Белого. Все они, как поэты, как художники слова видят в искусстве «ту неизвестную даль, которая *для обыкновенного взора* заслонена действительностью наивной» /4, с. 323/, по словам А. Блока. Однако, все это можно было бы оставить в области поэтических интенций, пусть даже самых больших, гениальных авторов, однако, та теоретическая платформа, на которой зиждется символистское направление, является необходимой для понимания этого явления литературы и культуры XX века и которая не возможна без статей А. Белого, как и Вл. Соловьева, А. Блока и прочих художников слова. В этом случае нам важны положения поэта о восприимчивости литературы других эпох, культур, которые ее обогащают и делают универсальной. Так, в статье «Эмблематика смысла» находим: «То действительно новое, что пленяет нас в символизме, есть попытка осветить глубочайшие противоречия современной культуры цветными лучами многообразных культур; мы ныне как бы переживаем все прошлое: Индия, Персия, Египет, как и Греция, как и Средневековье, – оживают, проносятся мимо нас, как проносятся мимо нас эпохи, нам более близкие» /3, с. 57-58/. Если мысль Белого перевести в научное пространство, то здесь мы увидим, что гуманитарная наука также пытается решать проблему интерпретации произведения искусства, особенно текста с разных позиций. Концепцию энтелехии культуры выдвинул в своем труде «Понятие энтелехии и история культуры» Г.С. Кнабе, определив это явление, как «поглощение определённым временем содержания, характера, духа и стиля минувшей культурной эпохи на том основании, что они оказались созвучными другой позднейшей эпохе и способными удовлетворить её внутренние потребности и запросы» /7, с. 19/. Не так ли мыслит искусство символизма и *искусство будущего* Андрей Белый? На сколько сложны и зачастую изменчивы взгляды поэта на символ, его особенности, на сколько тяжеловесны его выводы о романтизме и реализме, но всегда остается неизменным размышление о необходимости припоминания художником слова других эпох, при чем эта проблема соприкасается тесно с другой – проблемой «космического», не мещанского, не позитивистского взгляда на искусство. В статье «Смысл искусства» прямо поставлен вопрос о методах отношения к искусству: «Вместо вопроса о сущности мы должны поднять вопрос о методах отношения к искусству, выяснить численность методов и расположить параллельно методологические результаты; далее: должны мы установить связь любого методологического ряда с теоретической предпосылкой искусства» /2, с. 157/. Все эссе «Эмблематика смысла» находим: «<...> самое творчество, поднимая нас по лестнице творчеств к высотам теургии, *должно было нас зажечь тройственным огнем любви, надежды и веры*, чтобы ждать в пустынях бессмыслия действенного нисхождения непознаваемого единства; магия экстаза должна соединиться с огнем гнозиса» /3, с. 79/ – речь идет о «поэтическом экстазе», «магии слова», которые должны захватить настоящего творца. Учитывая факт знакомства и достаточно долгого общения Белого с Рудольфом Штайнером, позволим обратиться к лекциям по антропософии, прочитанным в Дорнахе 1924 году, в которых философ говорит о современном состоянии культуры и общества, о таких случаях, когда *пламенное воодушевление* возникает во время слушания стихов на поэтических чтениях, где люди, с обывательской точки зрения, доходят до безумства /12, с. 116/, но

это и есть мистическое прозрение. «А сегодня люди даже мерзнут, и как раз в такие минуты, когда они, казалось бы, должны были приходить в восторг» /12, с. 116/, – отмечает Штайнер по поводу влияния творчества и искусства на сознание человека. Лекция прочитана гораздо позднее непосредственного общения с Белым (1913-1915) и статья «Эмблематика смысла» написана немного раньше встречи с великим антропософом, но это не мешает проведению таких аналогий, потому что, думается, дело здесь не только в конкретных личностях и их установках, но вообще во взгляде, в необходимости нового видения искусства. Подтверждением этому служит, например, и эссе В. Маяковского «Как делать стихи». Приведем несколько цитат: «Я хожу, размахивая руками и мыча еще почти без слов, то укорачивая шаг, чтоб не мешать мычанию, то помычиваю быстрее в такт шагам. Так обстригивается и *оформляется ритм — основа всякой поэтической вещи, проходящая через нее гулом*. Постепенно из этого гула начинаешь вытискивать отдельные слова» /9, с. 100/. Это говорит о том, что в поэзии Маяковского есть особый космический ритм и более того – настоящая поэзия рождается из этого ритма. Здесь, как нам кажется, необходимо провести параллель к известной статье А. Блока «Поэзия заговоров и заклинаний», к важному наблюдению поэта о ритме: «В ритме, – говорит Е.В. Аничков, – коренится та побеждающая и зиждущая *сила* человека, которая делает его самым мощным и властным из всех животных...<...> без стиха человек был ничто, а со стихом он становился почти богом» /5, с. 47/. Е.В. Аничков – известный специалист в области обрядовой поэзии, славянских древностей, следовавший во многом за Фрезером, а значит, знавший хорошо мировую обрядовую культурную традицию /11, с. 199-200/ (его диссертация «Весенняя обрядовая песня на Западе и у славян»), был учителем Блока, давшим ему тему для курсовой, связанную с обрядностью – эта тема в конечном итоге получила свое развитие в статье «Поэзия заговоров и заклинаний» и была даже опубликована Аничковым в вузовском учебнике. Этот биографический факт позволяет нам, с известной долей уверенности, утверждать, что в сознании известного символиста эта архаическая традиция, сопричастность к ритму, к космическому гулу жила не произвольно. Такое отступление показательно тем, что в творческом сознании и Маяковского, и Блока, и Белого проблема восприятия искусства занимала, во-первых, одно из главных мест, а во-вторых, мыслилась, как минимум, в двух плоскостях: по горизонтали – важность пути «художника-реалиста», «опора» на физический мир и вертикали – важность пути «художника-романтика»: «Момент реализма всегда присутствует в символизме; романтика и культ формы всегда присутствуют в нем» /1, с. 244/. В этой связи возникает еще одна проблема, остро стоящая в статьях Белого – проблема разграничения научного и других видов знания: «<...> пользуясь, например, физиологическим методом в психологии, я не могу прийти к выводу о субстанциональности души вовсе не потому, что души и нет вовсе, а потому, что в принципах физиологического исследования самые термины душевных процессов подменяются терминами процессов физических» /3, с. 60/. Здесь обратим внимание на то, что Белый ясно осознает наличие разных *видов процессов*, их возможностей относительно познания мира – душевных, метафизических и физических. Возвращаясь к антропософии Р. Штайнера, приведем пример-аналогию (к теоретическому мышлению Белого) о разграничении физического и духовного мира: «Физическое тело как бы привязывает нас ко всему исходящему из физического мира. А с чем связывает нас тело эфирное? Оно связывает нас со всем тем, что составляет наше отношение к космосу, то есть внеземному, в противовес тому, что непосредственно вытекает из взаимосвязей физического мира» /13, с. 142/. Таким образом, символист ставит вопрос «подлинного» знания и егот истоков: «Если считать знанием только точное знание, то генезис этого знания явит нам картину его рождения из незнания; незнание породило знание.

Как произошло из незнания знание?» /3, с. 58/. Итак, все это можно свести к антиномии «знания» - «незнания», но по существу, для Белого, для антропософского учения, и, думается, для науки будущего (литературоведческой, гуманитарной вообще) такой подход к произведениям искусства не только уместен, но и не обходим. Можно было бы согласиться здесь с идеей «онтологической поэтики», где «все дело – в сдвиге внимания» и, как отмечает Л.В. Карасев, автор ряда монографий, посвященных онтологическим вопросам текста, «можно заниматься символами или идеями, а можно обратить внимание на ту основу, благодаря которой эти символы и идеи существуют» /6, с. 14/. В заключение также приведем суждение В.В. Кожина о поэзии, которое является еще одним доказательством того, что не только поэтическое мышление XX века стремилось постичь поэзию в разных ее плоскостях, но и наука нуждалась уже в новом не «реализмоцентрическом» взгляде: «Поэзия есть органическое единство внешнего и внутреннего, в котором и осуществлены живая жизнь и живой смысл явления, уходящие корнями в бесконечность Вселенной» /8, с. 83/.

### ***Использованная литература:***

1. Белый А. Арабески. Книга статей. – М., 1911.
2. Белый А. Смысл искусства // Белый Андрей Собрание сочинений. Символизм. Книга статей. – М., 2010.
3. Белый А. Эмблематика смысла // Белый Андрей Собрание сочинений. Символизм. Книга статей. – М., 2010.
4. Блок А.А. Памяти В.Ф. Коммиссаржевской // Блок А.А. Собрание сочинений: В 6 т. – М., 1971. – Т. 5.
5. Блок А.А. Поэзия заговоров и заклинаний // Блок А.А. Собрание сочинений: В 6 томах. – М., 1971. – Т. 5.
6. Карасев Л.В. Онтология и поэтика // Карасев Л.В. Флейта Гамлета: Очерк онтологической поэтики. – М., 2009.
7. Кнабе Г.С. Русская античность: Содержание, роль и судьба античного наследия в культуре России. – М., 2000.
8. Кожин В.В. Стихи и поэзия. – М., 1980.
9. Маяковский В.В. Как делать стихи? // Маяковский В.В. Полное собрание сочинений: В 13 томах. / АН СССР. Институт мировой литературы имени А.М. Горького. – М., 1959.
10. Пискунова С., Пискунов В. Realiora (Андрей Белый – интерпретатор русского символизма) // Андрей Белый. Публикации. Исследования. – М., 2002.
11. Соколов Ю. Обрядовая поэзия // Литературная энциклопедия: В 11 томах. – М., 1934. – Т. 8.
12. Штайнер Р. Тайна радуги. Лекция. 4 января 1924г., Дорнах // Штайнер Р. Сущность цвета и тайна радуги. – Ереван, 2009.
13. Штайнер Р. Седьмая лекция. Дорнах, 5 сентября 1915 г. // Штайнер Р. Смысл преждевременной смерти. Случайность, необходимость и предвидение. Ереван, 2013.

### **SUMMARY**

The problem of cultural topics in articles A. Bely. Paying attention to philosophy cosmism. Parallels to the creation of Blok, Mayakovsky. Link opens theoretical views symbolists with anthroposophy R. Steiner. The question of a new perception of art.

***Г.Т. Оспанова***

*(Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қаласы, Қазақстан)*

### **ӘДЕБИ БАЙЛАНЫС ПЕН ӘДЕБИ ҮРДІС МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Әр дәуірдің әдебиеті-сол дәуірдің айнасы. Сөз өнерінің өмір шындығын «шындап» қана қоймай, келешекке келер ұрпақтан-ұрпаққа «шегелеп» қалдыратын құдіреті де осы арада жатыр. Адам баласының ар-ожданына, ақыл-ойына, сыр-сезіміне суарылған көркем әдебиет немесе әр халықтың автопортреті, ұлттық кескін-келбеті, тағдыры мен тіршілігінің көркем шежіресі болып табылатын сөз өнері әрқашан өз орнында, тапжылмайды, өзінің түбегейлі тарихи қызметін атқаруда. Сөз табуға, қисынымен қолдануға үлкен талғампаздық, шеберлік, шешендік қажет. Ағыл-тегіл ойдың ағымымен ілескен сөздер еркін төгіліп келіп отырады, ой қисынынан сөз қисыны, сөздің мағыналық дәлдігі, терең мазмұндылығы келіп туады.

Қоғамның дамуына, халықтың мүддесіне, тілек-талаптарына сай әдебиет те өзгеріп, дамып отырады. Әдебиет қоғамдық ой-сананың басқа салалармен де сабақтасып, халықтың дүниетанымы, адамгершілік моральдік ұғым-түсініктері көзқарасы, наным-сенімі, эстетикалық түсінік-сезімдері бір-бірімен қалайда жалғасып жатады. Сонымен бірге, әдебиеттің дамуы тарихи әдеби үрдіс сөз өнерінің өз заңдылықтарымен, саяси ой-пікірлерінің өріс алуы, халыққа білім беру, ағарту ісінің, баспасөздің өсу дәрежесі, ұлттық поэзиялық дәстүрлер мен халықтың көркемдік ойлау, сөз қолдану, тіл ұстарту ерекшеліктерімен тығыз байланысты болады. Қазақ халқының өнер жағынан даму тарихында оның өзге халықтармен әдеби байланысы, қарым-қатынасы қалыптасып, нығая береді. Бұл дәстүр фольклордан басталып, кәсіби әдебиетімізбен бірге жасасып, әр тарихи кезеңнің мақсат-мұратына, тыныс-талабына, қажет-мұқтажына сәйкес мән мазмұн, сыр-сипат ала береді.

Әдеби үрдіс – әрбір халықтың ұлттық мәдениеті дамуының жетістіктерінен құралатын шығармашылық қозғалыстар жүйесі. Ұлттық әдебиеттің көркемдік таным тұрғысындағы үлгілері жалпы халықтың эстетикалық қабылдау деңгейіне орай бағасын алары анық. Әдеби даму қозғалысындағы ықпалды, қозғаушы күштер ретінде көрнекті, дарынды тұлғалар сөз өнерінің рухани танымдық әсері мен қоршаған ортаның қоғамдық-әлеуметтік мәселелерін ұштастырады. Көркемдік күші мен әлеуметтік мәселелерін тұтастыққа айналуынан ұлттық әдебиеттің халықтық сипаты қоғамдық маңызға ие болады, жұртшылықтың рухани демеушісіне айналады. Халық тарихының жаңа кезеңдегі оқиғалары ақындардың көркем шығармаларының әдеби дамуындағы ортақ мүдделерді жырлағандарынан байқалады.

Әлбетте, тегі мен діні бір, тілі ұқсас халықтардың ортақ мүдделері ұлт зиялыларының басын біріктіріп қана қоймай, шығармашылық үндестікке де итермелейді. Сондықтан әдебиеттегі тоғысулар, қарым-қатынастар мен шығармашылық ықпал-әсер әдеби процестің өз заңдылығы болумен қатар, сөз өнерінің қалыптасып, дамуының негізгі формасы ретінде де қабылданады. Бұл ретте Г.И.Ломидзенің мына сөзі дәйек боларлық: «Жалпы, әлемде еш саңылаусыз, томаға-тұйық, өз қалпымен, өз сұраныс, талаптары тұрғысында ғана өмір сүретін әдебиет жоқ. Қай әдебиеттің жүріп өткен жолына қарасаң да, қандай айқын, қайталанбас жағдайда қалыптасса да, сол не өзге деңгейі басқа әдебиеттер жетістігінен көрініс береді. Тек өз тұрғысында және бірыңғай өзінің ғана күш-қайратынан нәр алып өркендеген әдебиет жоқтың қасы» /1/.

Әдебиет зерттеушілері мен ғалымдардың осы іспеттес ой-пікірлері қандай да бір халықтың мәдени-рухани даму тенденциясында өзара байланыстың баға жетпес рөлі бар дегенге саяды. Бұған батыстық, кеңестік және отандық оқымыстылардың еңбектері куә.

Жалпы, әдебиеттердің байланысу мүмкіндігі мен өзара жақындасуы – олардың даму заңдылығының сәйкестігіне, шындықты бейнелі көркемдеу тәсілдерінің ортақтығына негізделеді. Өзара байланыс пен рухани құндылықтардың алмасуы жас әдебиеттің қалыптасуы мен өсуін неғұрлым толық бағалау мен сараптауға қызмет етеді. Және олардың жаңа жағдайда дамуына жағдай туғызады.

Әдебиетті даму деңгейі жоғары болған сайын, оның басқа халықтың көркем өнерімен қатынасы да ұлғайып, нығая бермек. Бұл жөнінде академик В.М.Жирмунский былай дейді: «Халық неғұрлым мәдениетті болған сайын, соғұрлым оның басқа халықтармен байланысы мен өзара қатынасы қарқынды болмақ» /2/.

Әдеби байланыстар – түрлі әдеби-тарихи және көркемдік-эстетикалық фактілердің көрінісі ретінде үнемі ауысатын өте күрделі, көп қырлы диалектикалық құбылыс.

Біріншіден, олар әдебиеттердің әлемдік деңгейдегі өсу жолдарына, екіншіден, әртүрлі ұлт мәдениетінің тарихына, үшіншіден, нақты әрбір қаламгер шығармаларына қатысты туындайды.

Әдебиеттанудың өзекті мәселесі болғандықтан да, әдеби байланыстар көптеген ғылыми зерттеу еңбектері мен пікірсайыс, конференциялардың өзегіне айналды. Осы ретте, 1960 жылы Мәскеуде өткен пікірсайыстың орны мүлдем бөлек. Бұл жиында сөз өнеріндегі алмасудың негізгі түрі атап көрсетілді. Бірі- әдеби процестердің тарихи келісім ұқсастығы болса, екіншісі-өзара тығыз қарым-қатынас. Бұл жіктеу бұдан кейін жазылған еңбектерге басты нысана болды.

В.М.Жирмунский, Г.И.Ломидзе, Н.И.Конрад, И.Г.Неупокоева және т.б. көрнекті ғалымдар өз еңбектерінде Кеңестер Одағы аясындағы ұлттар әдебиетіндегі байланыстардың негізгі проблемаларын әлемдік деңгейге көтеріп, әдеби байланыстардың жалпы теориясына үлкен үлес қосты.

Алайда, әдеби байланыстардың теориялық мәселелерін арқау еткен бұл еңбектерде зерттеушілер мәселесін тұтас әрі жүйелі зерттеуді мақсат етпей, көркемдік тәсілдердің дәйектеріне ғана иек сүйеген. Мәселен, танымал ғалым Н.И.Конрадтың еңбегінде /3/ әлем халықтары сөз өнерінің қарым-қатынасы, бір-біріне еткен ықпалы мен жекелеген ақын-жазушылардың шығармашылық әсері, бәрі Батыс-Шығыс контексті тұрғысында қарастырылған.

Кейінірек ғалым И.Г.Неупокоева осы пікірсайыста білдірген көзқарасын дамыта отырып, әдеби қарым-қатынастың ерекше түрі ретінде этногенетикалық байланысты атап көрсетеді. Ғалымның пайымдауынша, көркем әдебиеттің жалпы даму заңдылықтары ұлт әдебиеттерін салыстыра зерттеуде айқын көрінеді. Демек, әлемдік әдебиет тарихында тарихи процесс бірлігін айқындау өте күрделі /4/.

Ұлттық көркемдік дамудың тарихи-әлеуметтік жағдайлары мен алғы шарттары туралы мәселенің көкейкестілігі-әдеби қарым-қатынастарды өзара тығыз көркемдік алмасуларға итермелеп, маңызын арттырады.

Бұл ретте, ғалым әдеби байланысудың мәні мен өзектілігіне қатысты мәселелерді атап көрсетеді: тағдыр – талайы бір-біріне ұқсас халықтар әдебиетінің байланысы; тілі жақын туысқан

ұлттар әдебиетінің қарым-қатынасы; идеялық-эстетикалық тұрғыда ортақ әдеби бағыттар байланысы т.б.

Бұл мәселелердің шешімі қазіргі әлемдік әдеби үрдістің қыр-сырын танумен қатар, әдеби байланыс пен өзара қарым-қатынас жөніндегі теорияны білу үшін де қажет. Осы тұрғыда ғалым В.Е.Хализевтің мына түйінді пікірі көкейге қонымды: «Начала сущностной близости между литературами разных стран и эпох именуют *типологическими схождениями*, или *конвенгенциями*. Наряду с последними объединяющую роль в литературном процессе играют *международные литературные связи* (контакты: влияния и заимствования)» /5/.

Жүздеген, тіпті мыңдаған жылдар бойы қалыптасқан әдебиет аралық шығармашылық алмасулар шексіз әр алуан. Сондықтан әдебиет зерттеушілерінің алдында қашанда байланыс пен қарым-қатынас процесінің күрделілігімен қатар кезеңдік, ұлттық және эстетикалық көрініс ерекшеліктерін қамтып көрсету міндеті тұрады. Әдеби байланыстар жөнінде кең көлемде зерттеу жұмыстарын жүргізген ғалым Ш.Қ.Сәтпаева өз еңбегінде былай дейді: «Қазақ халқының өнер жағынан даму тарихында оның өзге халықтармен әдеби байланысы, қарым-қатынасы қалыптасып, нығая береді. Бұл дәстүр фольклордан басталып, профессионалдык әдебиетімізбен бірге жасасып, әр тарихи кезеңнен мақсат-мұратына, тыныс-талабына, қажет-мұқтажына сәйкес мән-мазмұн, сыр-сипат ала береді... Қазақ әдебиетінің басқа әдебиеттермен өзара байланыс жасау процесінің кезеңдері, ерекшеліктері пайда болды» /6/.

Әдеби алмасудың заңды құбылыс ретіндегі белсенділігіне мына секілді қоғамдық-әлеуметтік себептер тірек болғанын байқаймыз. Бірінші-бұл елдер өмірінде қоғамдық-саяси сана өсіп, әдебиеттер өзара тығыз қарым-қатынасқа түседі, яғни, халықтың рухани күш-қуаты анағұрлым айқын көрінеді; екінші-идеологиялық күрес түрлі позиция өкілдерін халықаралық тұрғыда рухани байланыс жасауға итермелейді, үшінші- мемлекеттер арасындағы саяси-экономикалық және мәдени байланыстарға кең жол ашылады.

Әлем халықтары әдебиеттерінің осы секілді қарқынды, игілікті байланыстары Ресейдегі бірінші орыс төңкерісі кезіндегі қоғамдық-саяси өсу жағдайымен бір мезгілде болғаны мәлім. Бұл қоғамдық жағдай империя аймағын мекендеген бүкіл халықтың ұлттық-идеологиялық күресі мен қозғалысына көп ықпал етті. Сонымен қатар, төңкеріс ауқымындағы қозғалыстарымен тығыз байланысты дамыған орыс әдебиетінің басқа елдер әдебиетіне әсері де аз болмағаны анық.

Тарихи-қоғамдық жағдайдың өзгеруіне орай, әдебиет аралық қарым-қатынас та бірте-бірте ауысады. Сөйтіп, бұрын өзінің көркемдік жетістігі төмен болғандықтан өзгелерге елеулі әсер ете алмаған әдебиеттер басқалардан үйрену арқылы белгілі бір шеберлік қырларын игеріп, өз ішінен белгілі-белгілі көркем сөз қайраткерлерін ұсынуы мүмкін. Бірте-бірте бұл өзара алмасудың күрделі үрдісіне әлем әдебиетінің бәрі тартылды. Мәселен, тарихи-қоғамдық жағдайларға байланыста томағатұйық күй кешіп келген қазақ әдебиеті ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастап, шығармашылық қарым-қатынас үрдісіне бойлай енді. Тіпті еніп қана қоймай, әлемде аузына қаратқан қайраткерлерді (Шоқан, Ыбырай, Абай) дүниеге әкелді.

Тарихи-әдеби даму әрбір ұлт әдебиетінің ерекшелігі мен әрбір кезең өзгешелігі күрделі әрі көп қырлы қарым-қатынастардың уақыты мен кеңістігіне мүмкіндік туғызады. «Ұлттық әдебиеттердің ортақ ғұмыр кешетін себебі, олар бір-біріне ұқсамайды, біреуінің ерекшелігі оған деген басқа әдебиеттің қызығушылығын туғызады және интернационалдык байланыстар жүйесінің дамуына жағдай жасайды» /7/.

Ұлттық әдебиеттерді салыстыру өз мақсатында олардың бірлігі мен үйлестілігін ғана емес, айырмашылықтарын да анықтайды. Словак ғалымы Д.Дюришин айтқандай, «егер бірлік, үйлестілікті танып білу жалпы әдеби даму заңдылықтарын айқындауға мүмкіндік туғызса, айырмашылықты зеттеу өзіндік, төл нақыштарды ашу үшін, әдеби құбылыстар мсен процестердің арнайы ерекшеліктерін белгілеу үшін аса маңызды мәліметтер береді» /8/. Дегенмен, жалпы заңдылықтарды анықтаумен айналысатын салыстырмалы әдебиеттану ұқсастық пен өзгешелікті белгілеуге ерекше ден қояды. Тек соңғы кезде шетелдік әдебиеттануда жалпы заңдылықтар мен типологиялық ұқсастықтар негізіндегі өзіндік және қайталанбас көркемдік сана-сезім (зерде) мен шығармашылық түрлерді басты етіп санауды қажетсінетін басқа методологиялық тәсілдерді дәйектеу бар /8/.

Сонымен, ғалым Д.С.Наливайконың айтпағы мынау. Ұлт әдебиеттерінің ерекшеліктерін, олардың басқа әдебиеттермен қатынасы мен байланыстарын анықтау факторлары сол не басқа кезеңдегі ұлттық руханият дамуының доминанттарына тиесілі және сөз өнерінің мәдениетте алатын орны мен қызметіне қатысты екені рас. Аталған факторлар біршама деңгейде ұлт әдебиеттерінің сол не басқа жүйедегі өзгешеліктерін айқындайды. Сонымен бірге олардың бұл жүйелер аясындағы әдебиет аралық қатынастарға да айрықша әсер ететінінде дау жоқ.

Ш.Сәтпаева: «Қоғамның прогресс жолымен дамуы қажеттілігінен туған, мәдени, әдеби байланыстардың өзіндік мол тарихы, бай мазмұны бар. Прогресс биігіне ұмтылған әрбір әдебиет томаға-тұйықтық пен провинциализмнен бойын аулақ салып, дәстүрлі байланыстар орнауын, дамуын, нығаюын қажетсінген, талай озық ақыл-ой ізденістері осы бағдарға бағытталған» /10/.

#### ***Пайдаланылған әдебиеттер:***

1. Ломидзе Г. Методологические вопросы изучения взаимосвязей и взаимообогащения советских литератур // В кн.: Пути развития советской многонациональной литературы. – М., 1967. – С. 10.
2. Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. – Ленинград, 1979.
3. Конрад Н.И. Запад и Восток. – М., 1972.
4. Неупокоева И.Г. Некоторые вопросы изучения взаимосвязей и взаимодействия национальных литератур. Материалы дискуссии. – М., 1961. – С. 13-51.
5. Хализев В.Е. Теория литературы. – М., 1999.
6. Сәтпаева Ш.Қ. Әдеби байланыстар. – Алматы, 1974.
7. Бушмин А.С. Преемственность литературного развития // В кн.: Историко-литературный процесс. – Л., 1977. – С. 126-218.
8. Дюришин Д.С. Теория сравнительного изучения литературы. – М., 1979.
9. Наливайко Д.С. Доминанты национальных культур и межнациональные литературные общения // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – М., 1990. – Т.49. – № 2.
10. Сәтпаева Ш.Қ. Әдеби байланыстар. – Алматы, 1974.

#### **SUMMARY**

The article is devoted to research of literary interrelations. The author comprehends artistic process of Kazakhstan in a context of historical and cultural progress of a society at the present stage.

#### ***Қ. Келдебеков***

*(Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қаласы, Қазақстан)*

#### **М.О.ӘУЕЗОВТІҢ «АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАН-ЭПОПЕЯСЫНДАҒЫ УАҚЫТ КАТЕГОРИЯСЫ**

Адамзат тіршілігі, адам өмірі екі тұрақты координат – уақыт пен кеңістік аясында өтіп жатады. Көп жылдар бойы уақыт – негізінен тарихи және биографиялық мағынада қабылданып, аталмыш тұрғыда зерттеліп келді. Уақыт пен кеңістікті түйсіну, түсіну, қабылдау жөнінде әр ілімнің өз бағыты бар. Психология, дінтану, пәлсапа мен физика, геология, биология аталмыш категорияларды өз мақсаттарына сәйкес қарастырып, зерттейді. Шығармадағы уақыт пен кеңістік ұғымдары туындының белгілі мекен мен мерзімде өткенінен хабар беріп қана қоймай қаламгер атаулының дүниетанымын, адами және ұлттық болмысын, шығармашылық қуаты мен көркемдік ізденістерінің нәтижесі ретінде әдебиеттануда айрықша маңызды орын алады. Шығармада сан алуан уақыт түрлері кездеседі. Әсіресе, көлемді шығармаларда мәселен роман, эпопеяларда сюжеттік уақыт т.б. сынды уақыт түрлері кездесіп, жазушының көркемдік уақытты игеруіндегі ерекшеліктерді анық және нақтылап көрсетеді. Әдебиеттегі уақыт пен кеңістікті: «Әдебиет пен өнерге қатысты оларды үш салағы бөлу қалыптасқан: 1) реалды/физикалық/ уақыт пен кеңістік; 2) концептуалды уақыт пен кеңістік; 3) перцептуалды уақыт пен кеңістік» деп белгілі әдебиеттанушы ғалым Ш.Ыбыраев «Эпос әлемі» атты зерттеу еңбегінде уақыт пен кеңістік ұғымдарының әдебиеттегі жіктелу формасын көрсетіп берген. «Сюжеттік уақыт дегеніміз – автордың сюжет барысында бейнеленген, суреттеген уақыттарының белгілі бір ретпен орналастырылуы болса, фабулалық уақыт – белгілі бір уақыт аралығында өткен оқиғаларды қамтиды. Жазушы мәтінде уақыт ағымын өзгертіп, ауыстырып, кейде әдейі бұзып отырады. Ол үшін ретроспекция (лирикалық, пейзаждық, оқиғалық шегіністер) ен ретордация (уақытты баяулату, созу) қолданылады», – деп белгілі ғалым Т.Есембеков «Көркем мәтінді талдау негіздері» атты еңбегінде шығармадағы уақыт түрлері туралы жазды. Аталмыш уақыт түрлерінің М.О.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы уақытына келейік.

«Абай жолы» роман-эпопеясындағы уақыт пен кеңістіктің көркемдік ізденістер тұрғысынан игерілуі зерттеуіміздің негізгі нысаны болды. Сондықтан көлемді шығармадағы мезгіл мен мекенді айқындаудағы басты теориялық амалдар – уақыт пен әрекет поэтикасына, әрекеттің хронологиялық түрге бөлінуіне (паузаның кірігуі, уақыттың ілгерінді-кейінді жылжуы, лирикалық шегіністер),

уақытты ойнату (дәуірлік, циклды, мезгілдік), қыстырма конструкциялар (хат, өлең, т.б.), эпикалық баяндаулар, көркем уақыт, монолог, диалог, пейзаж, сюжеттен тыс келетін пролог, эпилог сияқты толып жатқан көркемдік әдістерді саралауда жазушы шығармасынан мәтіндік мысалдар алынды. Сонымен қатар мезгіл мен мекеннің жазушы суреткерлігіндегі сюжет құру және көркемдікке көтерілудегі шығармашылық дара қолтаңбасы әрі осы бағыттағы эстетикалық ізденістерін бағамдау, туындыда оқырман мен оқиға уақытын мүмкіндігінше классикалық дәрежеде ұйымдастыру, сондай-ақ кеңістік өлшемін уақыт ағымымен ұқтырудағы өзіндік ерекшеліктері қарастырылады.

М.О.Әуезовтің «Абай жолы» роман – эпопеясындағы уақыт категориясының игерілуі автордың көркемдік ізденістері мен шығармашылық дүниетанымы, айналадағы реалды уақытта болып жатқан құбылыстарға қаламгерлік көзқарас тұрғысынан баға беруін көрсетеді. Жазушы М.О.Әуезов қазақ әдебиетіндегі тұңғыш эпопеясында қазақ халқының ұлы ақыны, сүйікті перзенті, дала ойшылы, кеменгер Абай Құнанбайұлының адамдық болмысы мен шығармашылық тұлғасын жасау арқылы ақынның өмірін қамтыған кесек туынды «қазақ халқының энциклопедиясына» айналды. Негізінен шығармада ұлы Абайдың он үш жасынан бастап өмірден өткенге дейінгі аралықтағы шығармашылық және адами болмысын кеңінен суреттейді. Жазушы М.Әуезовтің өзі уақыт жағынан жақын тұратын Абай уақыты, ұлы ақын заманы қаламгердің бала кезден бергі көз таныс ортасы болатын. Осы арқылы жазушы М.Әуезов роман-эпопеяда кеменгер Абай тұлғасы арқылы сюжеттік уақыттың аясында өте ұшқыр фабулалық уақыттарды да кеңінен қолданады. Мәселен, «Абай жолы» роман-эпопеясының «Қайтқанда» бөлімін алып қарайық: «Үш күндік жолдың бүгінгі, соңғы күніне бала шәкірт барын салды. Қорықтан шыға атқа мінейік деп асыққан-ды. Бұны қаладан алып қайтқалы барған ағайыны Байтасты да таң атар-атпаста өзі оятып тұрғызып еді» - деген туынды басталған бетте-ақ жазушы қаладан шыққан жолаушылардың үш күндік жолдағы бейнетін суреттеп жатпай-ақ, қаламгерлік міндетін орынды пайдаланып отырып, үш күндік жолдың екі күніндегі оқиғалар мен уақытты сығымдап, мекеншақтың өткен шақ формасында оқырманға сапардың барысын қысқаша айтады. Мұндағы «асыққан-ды, оятып тұрғызып еді» деген тіркестер арқылы жазушының уақыт пен кеңістікті сығымдап мекеншақ формасына айналдырғанын көреміз. Тағы да шығармадан үзінді келтіре кетейік: «Күнұзын аттан да түспей, өзге жүргіншілерден оқ бойы алда отырған. Кей-кейде өзіне таныс Көкүйірім мен Буратиген, Тақырбұлақ сияқты қоныс-құдықтардың тұс-тұсына келгенде бала оқшау шығып, астындағы жарау құла бестісін ағызып-ағызып та алады.

Артағылар – Байтас пен жорға Жұмабай:

– Мына баланың ауылға асығуын-ай!

– Сорлы бала қыстай іш құста болып қалған-ау, – деседі. Бала шәкірт ұзап кеткенде бұлар да еріксіз желе шоқырақтап шауып отырып қуып жетеді. Жорға Жұмабайдың тақымында қара шокпары бар. Байтастың да аяғының басына ілген ұзын қайың сойылы бар-ды. Тақырбұлақ тұсына келгенде Байтастар баланы жеке шабудан тежеп:

– Енді бізден ұзап кетпе! Анау Есембайдың жырасын білесің ғой!.. Ұры жатады... – деді.

– Сені мен бізді манадан көріп отыр! «Қоқырақтап жалғыз шабатын неме екен, түсіріп, атын әпкел өзінің!» – дейді де, сені төбеден бір-ақ нұқып, мына бәйге бестінді алады да кете барады, – деді жорға Жұмабай да.

– Е, сендер ше? Сендер беріп жібересіңдер ме?

– Ойбай, бізде не қауқар бар? Біз екеу-ақ...

– Олар самсаған сары қол. Бұл Есембайда ұдайы жау жатады. Тек бізді өзіміздің елдің адамы деп аман қалдырмаса, жер жаман, – деп Жұмабай шошыта сөйлегісі келеді.

Баланың қытығына тиетіні осы жері.

– Әйтеуір, сендерден дәрмен жоқ екен. Ендеше бірге жүрдім не, жеке жүрдім не? Ал кеттім! – деп соқтырта жөнелді. Бұл – Тақырбұлақтан өте бергенде бастағаны еді.

Содан жаңағы қауіпті деген Есембайға жеткенше, артына бірде-бір қараған жоқ. Көз ұшына кетіп ұзап алып, ылғи жапа-жалғыз шауып отырған» – деген үзіндіде жазушы М.О.Әуезов оқудан қайтып келе жатқан бала шәкірт Абайдың бойындағы өзгерісті айналага бұрынғы бала кезінен басқаша қараған көзқарасы арқылы байқатады. Бала шәкірт Абайдың үйіне оралуын (әкесі Құнанбайдың шақыртуымен) автор бірнеше бет етіп суреттеп, шығарма бойына тұтастай тартылған желі- сюжеттік уақыт құрамына шағын оқиғалар арқылы фабулалық уақытты шебер енгізген. Бұған мысал ретінде жол үстіндегі әңгімеде Байтастың «Көшкенде жүк артамын сары атанға, айтамын не бетімді Ойке апам?» деген өлеңі мен Абайдың жорға Жұмабай мен Байтасты қорқытуы сынды шағын фабулалық уақыт белгілерін атауға болады.

«Абай жолы» роман-эпопеясында жазушы М.О.Әуезов тұтастай бір дәуір Абайдың өсу, қалыптасу, шыңға шығу және өмірден өтуі сынды даму сатыларынан өтуін суреттеу арқылы тұтастай

кең құлашты эпикалық уақытты жасап шығарды. Тарихи уақыттағы болып өткен оқиғаларды роман-эпопеяда көркемдік уақыт аясына шебер сыйғызып, оқиғалардың орнын ауыстырып, ілгері-кейінді уақытты жылжыту, уақытты ойнату жазушы М.О.Әуезовтің эпикалық танымын айқын білдіреді. «Абай жолындағы» сюжет үнемі тартыс, қақтығыс басты кейіпкердің өсу үстінде Абай тұлғасы дамып, шығарма шешіміне қарай ұмтылудағы сюжеттік уақыт Абайдың қалыптасу кезеңдерін анық көрсетіп отырады. Ал М.О.Әуезов «Абай жолындағы» негізгі оқиғаларға уақыт жағынан да өте-мөте жақын тұр. Шығармадағы тарихи уақыт пен кеңістік автордың өзі өскен өлкеде орын алған оқиғалардан алынған.

Жазушы М.О.Әуезовтің тарихи уақыттағы оқиғаларды көркемдік уақыт ішінде шебер орналастыра білгенін біз Б.Сапаралы, Т.Жұртбай сынды зерттеушілер еңбектеріндегі тарихи дәлел-дәйектер арқылы анық ұғына аламыз.

#### ***Пайдаланылған әдебиеттер:***

1. Әуезов М. Абай жолы: Роман-эпопея. 1 кітап. – Алматы, 1997.
2. Есембеков Т.У. Көркем мәтінді талдау негіздері: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2009.
3. Қазақ әдебиеті энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы, 2005.
4. Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. – Алматы, 1993.
5. Сапаралы Б. Құнанбай қажы. – Алматы, 1995.
6. Темирболат А.Б. Проблема хронотопа в современной прозе. – Алматы, 2003.

#### **SUMMARY**

The article is devoted to work of Kazakh literature's classics Mukhtar Auevov. The author analyzes the novel-epopee «Way of Abai». The Object of research becomes a category of time in work of the writer.

***С. Сыдықова***

*(Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қаласы, Қазақстан)*

#### **ҰЛТЫНА ҒҰМЫРЫН АРНАҒАН ҚАЙРАТКЕР**

Қазақтың сөз өнерінің киесі қапасыз дарыған шынайы қаламгер, іші-тысынды бірдей өзектеп, өрнектей алатын қас суреткер һәм қоғам қайраткері әрі бәрінен кереметі – ұлы мұраты, үлкен ұлағатты азамат жөнінде не айтқан болар едік!?

Халық қашан да өзінің ақиық адамзаттарымен құдіретті. Халықтың атын шығарып, әлемге танытатын – сол ұлттың озық ой мен өнегелі өнер қуған, жанын жалдап, тілін безеп, халқы үшін бойындағы бар жігер-қайратын сарқа жұмсаған, адамгершіліктің ақ жолын мұрат тұтқан перзенттері. Туған жұртының әдебиеті мен мәдениетін, рухани өмірін дамытуға үлес қосқан, елі үшін есепсіз еңбек етіп, туған халқының мерейін мейлінше үстем етуге тер төккен азаматтарын елі әрқашан есінде ұстайды.

Белгілі бір кезеңде өз халқына шамшырақ болып талмай қызмет еткен тұлғаны бетке ұстау, қалтқысыз қастерлей білу елдік қасиеттің өлшемі болса керек.

Өткенін еске алу – елдіктің белгісі, өткенін ұмыту – өшкендіктің белгісі, – дейді халық даналығы. Барын базарлай білу, мақтан тұтып, қадіріне қанығу өсетін елдің қасиеті, жақсылықтың нышаны болса керек.

«Көркем әдебиетті тек ұлы ақын-жазушылар жасамайды. Оның үлкенді-кішілі, ірілі-уақты өкілдері болады. Әдебиет тарихы әр кезеңде әдебиетке ат салысқан, оған өзінше аз да болса үлесін қосқан ақын-жазушыны ұмытпайды, ұмытуға тиісті де емес!», – деген Т. Кәкішевтің пікірі Ахат Жақсыбаевтың әдебиеттегі еңбегіне де арналғаны сөзсіз.

Ахат Жақсыбаев – ешкімге ұқсамайтын қаламгер. Ол-түсінікті жазушы, танымал жазушы, талантты жазушы. Шерхан Мұртазаевтің сөзімен айтсақ: «Талантты тану-қиын, танымау-қиянат!». Оның мінезі де, жазуы да басқалардан өзгеше.

Ахат Жақсыбаев өмір тәжірибесі мол, қоғамдық ойы биік, ел тірлігінің түйінді мәселелерін терең толғай білетін белгілі жазушылардың бірі болып саналады. Оның қазақ әдебиетінде өзіндік орны бар, өндіріп еңбек етіп келе жатқан қалам иесінің әдебиеттегі жолына тағы бір көз жібере отырып, ол тындырған шаруаларды, алған асуларын қалың оқушы қауымның есіне сала отырып, әдебиет саласында биік дәрежеде орнын алған жазушыға, қазақ әдебиетінің бүгінгі таңдағы жемісті бір бәйтерегі болып отырған қалам иесі.

Қазақ әдебиеті мен аударма саласының дамуына өз үлесін қосқан шығармашылық жолында өз жолын салып кеткен тұлғаның бірі – Ахат Жақсыбаев.

Алаштанушы, белгілі жазшы Тұрсын Жұртбай Ахаң жайлы: Шындығында да, ол бір жұлдызды жылдар екен-ау! Марқұм Бекен мен Ғафакеннің, Оралхан мен Сағаттың, Маршал мен Кәрібайдың, Жарасқан мен Мараттың, Асқардың бейнелері әр қазақтың көз алдынан кетер ме десеңші! Жұлдыз десе – жұлдыз, жайсаң десе – жайсаң, азамат десең – азамат, жазушы десең – жазушы еді ғой сабаздар! Ахат Жақсыбаев сол жұлдыздардың береке басы бола білді. Сол жұлдыздардың қадірін біліп, қасиетін арттыра білді. Нағыздың нығызы дейтініміз де сондықтан», – деп жазады.

Тұрсын ағамыз осы мақалада Ахаң жайлы ағынан жарылып: «Әдетте аса орнықты көрінетін Ахат Жақсыбаев қызмет барысындағы өзі әділ деген пікір жөніндегі «Егеске» келгенде кез-келген «Бөгетті» жеңіп, қызметкерлеріне нағыз «Қорған» бола білетін «Қайтпас қайсардың» өзі. Кезінде Н.Тихоновтың: «Мұндай адамдарды кез-келген жерге, кез-келген уақытта шеге етіп қағуға болады. Сонда қайтып ол жерге ешқашанда алаңдамайсың», – деген өлеңі мәтел ретінде айтылып жүретін. Жалпы алғанда, Ахаң – Ахат Жақсыбаев сондай мықты да сенімді, шеге сияқты тұрақты, мық азаматтың нағызының нығызы».

Егерде адамды және оның еңбегін бағалауда және әділдікті ұстануда бойымнан бір нышан байқалып қалса, ол сол «Жұлдыздың» жұлдыздарынан, соның ішінде Ахат Жақсыбаевтан да, алған тәлім деп есептеймін», – деп Ахаңның жақсы ұстаз да бола білгенін айтады.

Оның шығармашылық өмірі ХХ ғасырдың 40-шы 70-ші жылдарына сәйкес келіп соңына көптеген туындылар қалдырды. Ол туындылары тұтастай бірнеше буынға рухани азық болды. Ахат Жақсыбаевтың қаламынан туған жұмысшы тақырыбындағы романдар мен повестер және басқа да естеліктер мен аудармалар биік дәрежеде әдебиетіміздің үлгілі шығармалары болды. Ахат Жақсыбаев «Егес», «Бөгет», «Қорған» сияқты шығармаларымен елге жақсы таныс. Жазушының бертін келе шыққан «Иса ақын» романдары қазақ әдебиетіне үлкен табыс алып келді. Сондай-ақ, қаламгер ақын-жазушылардың алдыңғы-кейінгі буын өкілдерімен жиі жақын араласып, қызметтес болуы «Жаны жайсаң жақсылар» атты естеліктер жинағы жарық көруіне себеп болды.

Ахаң жоғары білімді әрі *жан жақты сауатты*, қайраткер *тұлға*. Өз кәсібінің білгірі ғана емес *энциклопедиялық білімінің* жан-жақтылығы жайлы жазушы Марат Мәжитов былай деп жазады: «Ахат Имантайұлының әлем халықтары тарихын өте терең білетін. Дүниежүзінде неше ұлт, неше ұлыс барын, олардың тегі қайдан шыққанын, жер көлемі, халқының саны, көсемдері кімдер, олар кімге иек сүйеп, табынады, олардың тілі, діні мен ділі көкірегінде сайрап тұр. Ал орыс княздары мен патшалары, қазақ хандары мен билері туралы мен естімеген деректер айтқанда, өз өрісімнің қысқалығына ұялғаннан басым айналып, құлағым шуылдайды. Кейде маған мынадай ой келетін. Осы Ахаңа “профессор” деген құрметті атақты бере салып, университетке ұстаздыққа қызметке алса, шәкірт-студенттердің мерейі бір қанар еді-ау, шіркін! Мен білетін Ахаңның математика, физика, химия ғылымынан да білігі өте жоғары...».

Ахат Жақсыбаев аударма саласында да өнімді еңбек етіп, көркем аударманың сапалық, көркемдік дамуына еңбегін сіңіріп, өзіндік келбетін қалыптастырды. Ол 1986 жылы Го Хаггардың «Маргарет ару» романы «Жалын» баспасында қазақ тілінде жарыққа шықты. Сонымен қоса, Рой Медведтің «Сталиннің серіктері» және Әнуар Әлімжановтың «Таным» повесін орыс тіліне аударған болатын.

Сонымен қатар әр жылдарда «Уақыт және қаламгер», «Сөзстан», «Бесжылдық белестері» жинақтарымен жекелеген очерктері жарық көрді. Шығармашылық ғұмырында осындай бірсыпыра салмақты да жауапты жұмыстар тындырған ақынның мұрасы жүйелі түрде зерттеу нысанына алынбай, зертеушілер назарынан тыс қалып келеді. Әдебиеттің түрлі жанрында өзіндік үлесі бар Ахат Жақсыбаев шығармашылығын арнайы түрде ғылыми бағытта талдау нысанына алу кезек күтіп тұрған маңызды мәселелердің бірі.

Ахаң редакциясының жұмысымен қатар, атақты партизан, ұлтымыздың мақтанышы, Халық Қаһарманы Қасым Қайсенов жөнінде роман-эссе жазып, оның екі-үш тарауын «Ақиқатта» жариялаған. Кейін бұл шығарма «Қайтпас қайсар» деген атпен кітап боп шықты. Кітап бір ғана Қасым Қайсенов туралы емес, Ұлы отан соғысындағы майдангерлердің асқан ерлігін сипаттайтын толымды шығарма.

Ахат Имантайұлы журналистік жолын қасиетті шаңырақ «Лениншіл жас» газетінен бастаған. Жастар басылымы Ахаңды шыңдап шынықтырды, талай талай іс сапарда болып, тәжірибе жинақтап барып, «Қазақ әдебиеті» газетіне бөлім меңгерушісіне ауысты. Отыз жыл бойына Қазақстан жазушылар үйінде «Жұлдыз» журналы, «Қазақ әдебиеті» басылымында қызмет істегені көпшілікке аян. 2006 жылы «Білім» баспасынан жарық көрген «Жаны жайсаң жақсылар» атты кітабы өзі

сапарлас, қанаттас болған академик – жазушы, қазақ – кеңес әдебиетінің классигі Сәбит Мұқанов, жазушылар – Ғабиден Мұстафин, Қасым Қайсенов, Әнуар Әлімжанов, Бекежан Тілегенов, Оралхан Бөкеев, сонымен қатар академик Әлкей Марғұлан, Халық суретшісі Әбілхан Қастеев жөніндегі ой – толғамдары, Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевпен бірге Францияға сапары туралы материалы қызықты оқылады. Осы кітаптағы «Сәбеңді қанша тықпаласаң да бір қалыпқа, бір арнаға сыйғыза алмайсың. Шындап қарасақ жұрттан асқан жазушылығы бар, тынымсыз күрескерлігі, қайсар қайраткерлігі бар, тындырған істері, жомарт көңіл, кең мінезі бар- осының бәрі сан- сала, сан тарауға жетелейді», - дейді. Көңілге қонымды, жүректен – жүрекке жететін сөз екенін мойындайсың. Жалпы алғанда, Ахат Имантайұлы не жазса да оқырманды сендіріп, иландырып, шынайы шындықтың өзін нұrlандырып жазатынына тәнті болдым.

Осы естілгенде автор жазушы Ғабиден Мұстафин шығармашылығының құпиясын ашуға да тырысады. Терең ойлы сөз шеберінің ішкі жан – дүниесіне үңіле қарап, содан тәлім-тәрбие алуға ұмтылыс жасайды. Сөйтіп жазушыға:

– Қалай жазу керек? – деген сұрақ қояды.

– Біліп жаз. Бұл қай жазушыға болсын қатысты сөз, – дейді Ғабен.

– Ғабеке, шығарма оқиғадан туа ма, әлде идеядан туа ма, – деп сұрақ қояды автор.

– Менің өзімде идеядан туады. Әуелі, ақыл тәрізді. Шығарманың негізгі идеясын, жалпы бағытын айқындап алмай, жазуға қалай кірісуге болады, – дейді Ғабен.

Бұл қасиеттер жас жазушыға да, тіс қаққан жазушыға да аса қажет ұлағатты дүниелер, автордың естелігі осы жағынан да, өмірді зерттеп, болжамдау жағынан да құнды екендігіне дау жоқ. Мұның өзі – ескірмейтін ұдайы бір-бірімен сабақтасып, жаңарып отырған – бір тарих.

«Тектілік табиғаты» естелігі академик Әлкей Марғұлан жайлы сөз етсе, «Тума талант» халық суретшісі Әбілхан Қастеев жөнінде ой тарқатады. Автор Әлкей ағаның ғұлама ғалымдарын, оның көп білетіндігін әңгімеге арқау етсе, суретші Әбілхан ағаның жаратылысынан тума талант екендігін көсілте жазады.

Кітаптағы «Қайсеновтің қасиеті», «Қасым қайсенов туралы сөз» естелігі «Қайсар қайтпас» роман-эссесінен өзгеше дүниелер. Қаһарман партизанның тыныс-тіршілігі, соғыстағы ерлігі туралы аз жазылған жоқ. Бірақ Ахат шығарма табиғатын дараландырып, әрі көркем, әрі тарихи туынды жазды. Қасым Қайсеновтің өмірбаяндық портретін шебер қиюластырып, өзінде де, өзгеге де таныта білді.

Сөз өнерінің барлық саласында жемісті еңбек еткен жан-жақты дарын иесі Ахат Жақсыбаев көркем шығармашылықпен бірге өз заманындағы әдеби өмірдің зәру мәселелері төңірегіндегі пікір алысуларға да батыл араласып, жазу өнері жайлы ойларын үнемі білдіріп отырған.

Қалай болғанда да уақыт кідірмейді, бірақ адамның арманшыл әрекетшілдігі басым: ол бәрін жеңеді ілгері асуларға жетелейді. Біз әрдайым осы жолда сана ағысын сарқып еңбек етіп танылған азаматтарға олардың үрдісті өмір жолынан үлгі алуға тиістіміз. Осы санаттағы тұлғаның бірі, әрі бірегейі Ахат Жақсыбаев.

## SUMMARY

The article is devoted to research of work of known Kazakh writer Ahat Zhaksybaev. The author tells about researchers of the writer's work, opens a content of his novels.

*А.М. Жалымбетова*

*(Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қаласы, Қазақстан)*

## РОЗА МҰҚАНОВА ӘНГІМЕЛЕРІНДЕГІ ӘЙЕЛДЕР ОБРАЗЫ

Ауыз әдебиетінен бастау алып, «Совет дәуіріндегі қалам ұстаған ақын-жазушылардан әйел тақырыбына қалам тартпағаны кемде-кем. Оған М.Әуезовтің Зересі мен Ұлжаны, Тоғжаны мен Әйгерімі, С.Сейфуллиннің Айшасы, Б. Майлиннің Шұғасы мен Раушаны, С.Мұқановтың Сұлушашы мен Ботагөзі, Ғ.Мұстафиннің Ардағы мен Шолпаны, Т.Ахтановтың Айшасы мен Сәулесі, Ә.Нұрпейісовтің Ақбаласы, Ш.Айтматовтың Жәмиләсі, Ә.Кекілбаевтың Ақтамағы, Т.Әлімқұловтың Гүлнашы толық дәлел бола алады. Қазақ әдебиетінде бұл образдардың да өзіндік шығу тегі, өсу жолы, ер жету, есею, кемелдену тарихы бар» /1, 33 б./. Ал, М.Дулатовтың «Бақытсыз Жамал», Ж.Аймауытовтың «Күнікейдін жазығы», М.Әуезовтің «Қорғансыздың күні», Ғ.Мүсіреповтің «Ұлпан» т.б. туындыларындағы әйел бейнесі – замана ағысымен түрленіп, жаңарып, қазіргі қазақ прозасының қуат алатын бастауы болып қала береді.

Кейіпкер жан дүниесінің құндылығына көз жүгірту, талқылау, бұрыннан қалыптасқан біржақты бейнелеу шеңберінен шығу қазіргі заман әдебиеті өкілдерінің үлкен жеңісі болды. Өз қолтаңбаларында олар адам болмысы, әйел тағдыры, неке, шаңырақ, қазіргі қоғамымыздың тіршілік тынысы, психологиялық келбеті туралы кеңінен толғанады. Әйелдің жаңаша бейнесін сомдаған жазушылар қатары өсе бастады. Соның бірі қазіргі қазақ әдебиетінде өзіндік қолтаңбасы бар қаламгер – Роза Мұқанова.

Жазушы – драматург Роза Мұқанованың прозалық шығармаларында арқау еткен әйел тағдыры, оның ішкі сезімі, әйел образы сырлы сөзбен өз дәрежесінде шеберлікпен жеткізеді. Зерттеуші Қ. Мәдібаева Роза Мұқанова шығармашылығы жайлы «Роза Мұқанова шығармаларында адамның тағдыр еншісі – таусылмайтын өмір мұңының көлеңкесі көлбеп жатады» /2, 8 б./ дейді. Мұның бір мысалы ретінде «Тұл» әңгімесіне зер салсақ. Қаламгер әңгімеде адуын мінезімен дүниеге-байлыққа құмарлығынан басына қонған бақ құсын ұшырып, жалғыз қалған әйелдің психологиялық жай күйін суреттейді. Қызғыштай қорыған дүниесі жанына жақын адамдарынан аластатып, жалғыз, тұл болып қалғанын кеш ұққан әйел тағдыры. Өзгеше өмір сүрген, мінез-құлқы мен іс-әрекеттері ерекше, тағдырдың талайына ұшыраған талай кейіпкерлердің бірі. «Сүйретіліп келіп қабырғаны түгел алған салтанатты айнаның алдына тірелді. ...Өзіне өзі зер сала қарағаны осы болар әлде әп-әдемі өңі, алай-дүлей сокқан ішкі дүниесінің әсерінен бе, осынша сүйкімсізденгені-ай»/3, 114 б./. Қазіргі қазақ прозасындағы мистикалық сипатты айқындайтын мотивтің бірі айна. Айна–философиялық-эстетикалық феномен. Мифологиялық таным бойынша айна екі әлем арасындағы шекара ретінде бейнеленеді. М.Бахтиннің байқауынша, айна кейіпкердің өзін-өзі тануына ықпалын тигізеді» /4, 39 б./.

Қазіргі адам мәселесін, яғни «адам жанының диалектикасын ашу» кейінгі уақыттағы шығармалардың маңызды тенденциялардың бірі саналады. Өмірдің көлеңкелі тұстарын, сұрқай кейпін сұмпайы образдар арқылы ашып көрсетуге деген ұмтылыс байқалады. Тұл әйелдің қызғыштай қорыған дүниесін күйеу баласы мен қызы тасып алады. Ал жас кезінде көздің жауын алған текеметіне жантаюға күйеуімен таласып қалатынын есіне түсіру арқылы автор дүниенің емес, адамгершіліктің ғұмыры ұзақ деген ойға жетелейді. Қаламгер тұл әйелдің сыртқы бейнесіндегі тұлдық қасиетін әлем-тапырақ болған жан дүниесіне үңіле отырып шебер суреттейді. «Көркем бейне–бой-тұлғасындағы, кескін-кейпіндегі, жүріс-тұрысындағы, қимыл-әрекетіндегі, ойлау-сөйлеу әдетіндегі өзгеше сипат-белгілері нақтылы суреттеу арқылы жазушы типтік қасиеттерді, яғни қоғамдық жағдай туғызған, басқаларға ортақ, жалпылық мәні бар ерекшеліктерді айқын танытады» /5, 185 б./ делінген әдебиеттану терминдер сөздігінде.

Сонымен қатар қаламгер тұл әйелдің жастық шағына шегініс жасау арқылы кейіпкердің жан-дүниесіне тереңінен бойлай түседі. Енесінің сыйлаған көнетоз текеметіне жантаюға күйеуімен таласып қалатыны, сол енеге қартайған шағында «Дүниеме кіршік түсіреді, жинаған жиһазымды сындырып алады. Кең сарайдай үйде тұра алмайды бұл кісі. Келімді-кетімдіден ұяламын» /3, 115 б./ деп күйеуін де көндіріп, туған анасынан аластатады. Автор алма кезек алмасып тұрған дүниенің заңдылығын Тұл әйелдің қызғыштай қорыған дүниесін күйеу баласы мен қызы тасып алуы арқылы бейнелейді. Осы арқылы философиялық түйіндерді шешуге тырысады. Жалпы, Мұқанова шығармаларының дені әйел психологизмі, өнер иелерінің өзгеше тағдыры мен мүгедек, жарымжан жандардың тағдыры бейнеленеді. Алайда осы туындыларының барлығында кейіпкерлерінің ішкі жан дүниесі арпалысқа, қарама-қайшылықтарға толы адамдар.

Жазушының келесі кейіпкері – Патша қатын У. Бұл жайлы С.Ордашева: «Күңгірт түсті шығармаға ендеп кіру қиын, қиынның қиыны зіл тартып ыржиған күлкімен аяқтау. Жазушының жұтынып отырған кеңсірігіне қадалып, өзінің бөлшегің баттасқан кейіпкер тағдырына төзу, шығарманың финалсыз тоқырауына күрмелу – жазушылықтағы ерен жетістік, оқырмандағы есеңгіреу. Өзгенің ізін баспаған импровизация» /6, 24 б./ деп баға береді.

Әңгіменің тақырыбы Таң патшалығы кезінде, яғни көшпенді түріктердің қытай империясы мен жауласу кезеңі, Қапаған ханның билеген уақыты туралы болса, идеясы қытайдың қуыршақ У атты әйел патшасының жан дүниесі, көшпенді түріктерде қалып қойған ащы кегі, өмірге деген өшпенділігі мен билік суреттеледі.

Осы орайда қаламгердің бұл әңгімесінің тек тақырыбы ғана емес, жазу стилінің өзгеше өрілгендігі, өзіндік қайталанбас қолтаңбасы байқалады. «Патша қатын У» әңгімесі бастан-аяқ психологиялық монологтар қайшылығына құрылып, кейіпкердің баяндауымен өріледі. Монолог түріндегі ой-толғаулар – кейіпкерлер әлемінің ғана емес, өмір, адам болмысының күрделілігін пайымдауында. Сонымен қатар «күлкі» деталының қолданысы назар аудартпай қоймайды. Қазақ әдебиетінде Д.Исабеков «Гауһартас» повесінде күлудің құпиясына үңіледі. Ал Мұқанованың

әңгімесіндегі күлудің қолданысы қандай? Мынадай түрлерін атап көрсетеді. «У сақылдап күлді, ...тоқтамай күлді, ...дарақы күлкі, ...есірік күлкі, ...селкілдей күлгені, ...қаһарлы күлкі, кеңкілдей күлді, ...құмарынан шыға күлді, ...қарқылдай күлді, ...күлкісіне тұншықты. Күлкі – жеңіліс пен ашу-ызаның символы. Сонымен қатар мұнда ақ қаншық пен ақбоз атты суреттеу арқылы детальды символдық дәрежеге көтереді. «Символ – әдебиетте ойды астарлап, басқа нәрсені суреттеу арқылы жасалатын нақтылы сипаты бар балама бейне. Символда бір нәрсені өз қалпынан басқаша сипатта көрсетіп, сондай-ақ, нақтылы бір затты, нәрсені екінші нәрсенің, не ұғымның жәй баламасы ретінде алу арқылы жасалады» /5, 299 б/. Мұндағы ақ қаншық пен ақбоз атты суреттеудегі қаламгердің түстерді қолдануына, қазақ концептісіндегі түстерге назар аударалық. *Ақ түс*-тазалықтың, сұлулықтың, үлкендіктің, қасиеттіліктің, қуаныштың, адалдықтың белгісі. Ал автор ақ қаншық пен ақбоз аттың құрбандыққа шалынуы арқылы әйелдің әлсіздігі ретінде қолданады. «Ақбоз бен Ақ қаншықты құрбандыққа шалғаны пәктігін жоғалтып, жастығын, батырлығын тоздырған мүсәпірлігі сияқтанушы еді» /3, 249 б./. Патша әйел елу екі жыл отырған тақтың, биліктің тылсым жұмбағына, дүниенің жалғандығына, мәңгілік емес екендігіне көз жеткізгендей.

Тұл әйелдің бақытсыздығы мен биліктің тізгінін ұстаған жанның ішкі дүниесіне үңіле отырып, расында қаламгердің әйелдер галереясының картиналары әртүрлі түспен боялса да, оларға ортақ желі – жан дүниелеріндегі арпалыс екендігіне көз жеткізесіз. Солардың бірі монастырьдағы әйел бейнесі.

“Монастырь” әңгімесінде әйелдің :

“Кешір. Сен менің өзімшілдігімді кеш. Саябыр таппай, өрекіген соқыр сеніміме тыныштық бер. Жаныма, ластаған көңіліме, бұлқынған сезіміме сабыр бер. Өзінде тазару үшін, ақталу үшін келдім” деген сөзі оның жан дүниесін ашып отыр.

Бұл жерде, Роза Мұқанова мүсәпір әйелдің образын жақсы ашқан.

Р.Мұқанова бұл әңгімесін жазып болғаннан кейін газетке басу үшін “Қазақ әдебиеті” газетінің редакциясына өңдеп келгенде онда жазушы Оралхан Бөкеевпен кездесіпті, сонда одан әңгіменің атының неге осылай айтылғанын қызыға сұраған екен.

Әңгімеге ақиық ақын Мұқағалидың «Біздерде монастырь жоқ, мен оған бара едім» деген сөздерін эпиграф етіп алыпты. Монастырь – рухани қажыған, жаны тозған, іштей мүжілген адамдардың мекені іспеттес. Онда жанын тазарту жолында Құдайға мінәжат етіп, жанына жылу іздегеннен басқа тірлік жоқ. «Монастырь-тәңір үйі» деп сенген. Үлкен-ана «Тазару» дұғасын адам жанын тазартатын құдірет санайды. Монастырьге жаңа келген жас әйел де өзінің еркін өмірін тәрк етіп, осы жолды таңдайды.

Мәңгілік тыныштық орнаған монастырь мен қызық думанға толы жалған дүниенің арасында шекара бар. Думаны қайнаған өмірді қиып, меңіреу тыныштықтағы жалғыздықты таңдау-ерік-жігеріне, төзіміне сын, адамның өмір-өткеліндегі сынағы.

Жас әйел алғашқыда мойынсұнғанымен, біраз жылдардан кейін кезінде өзі тастап кеткен тірлігін аңсайды. Тіпті маскүнем күйеуінен жеген таяғы да, мардымсыз тірлігі де монастырьдегі өмірінен мәнді, ыстық көрінеді. Монастырьдегі мың күнгі «тыныштық рахатынан» бес күнгі жалғаннан азапты тіршілігін артық көреді. «...Ақымақ болса да, азғын болса да, сол қарабайыр, ақылы жоқ, адамы көп жұртта болғым келеді. Тынымсыз, мардымсыз, жаныңды жегідей жейтін адами тірлікті аңсадым. Сол тірліктің қайғы-қасіретін де сағындым» /3, 87 б./ деген жолдарда әйелдің адами жан сыры жатыр. Енді өлі тыныштықтан қажыған әйел жанына қара іздейді. Бірақ бұл дүниенің рахатын о дүниенің тыныштығына сыйлаған Үлкен-ананың аманатын аттап кете алмай, тағдырына қайтадан мойынұсынады.

Әйел жан дертіне адамдар ортасынан таба алмаған емді монастырьден, «Тазару» дұғасынан табады. Бәрінің де іздегені – жанның емі, тазару, тыныштық. Адам жаны – көкте, тәні – жерде тыныштық табады деген ойға жетелейді.

Сонымен, қазақ әдебиетінде М.Әуезов «Абай жолы» романында қазақ әйелдерінің керемет образдарының галереясын жасады. Қазіргі прозада орта буын өкілі Мұқанованың да сомдаған образдарының қатары қалың, шығармаларының дені әйелдер бейнесі. Жазушының шығармаларындағы образдар, оның күнде көріп, кездесіп, сөйлеп жүрген адамдарынан алынған. Қаламгердің жазу мәнеріндегі басты ерекшелік – адамның жан әлеміне үңіле отырып, оның болмысын ашуға ден қоюында. Адамның ішкі тұңғыық тереңін, адам психологиясының көзге көрінбес нәзік қалтарыстарын, адамға тән құштарлықтың жан түсінбес қиын құпиясын жарқ еткізіп ашып, қопара көрсетеді. Бұл – орасан қиын тәсіл. Бұл терең білім мен шынайы талантты талап етеді. Роза Мұқанова талантты жазушы.

**Пайдаланылған әдебиеттер:**

1. Жолдасбеков М., Смағұлұлы Қ., Сейдімбек А. Елтұтқа. – Астана, 2001.
2. Мәдібаева Қ. Мыңдардың жүрегіндегі мұң // Егемен Қазақстан. – 2004. – 20 қазан. – № 260. – 8 б.
3. Мұқанова Р. Муза. Әңгімелер мен драмалық хикаяттар. – Алматы: Жазушы, 2004.
4. Балтабаева Г. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ прозасының көркемдік әлемі (повестер мен әңгімелер). Филол. ғыл. д-ры. ...дисс. – Алматы, 2010.
5. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі / Құрастырушылар: З. Ахметов, Т.Шаңбаев. – Алматы, 1998.
6. Ордашева С., Әбеденова С. Біз білетін жазушы // Айқын. – 2009. – 15 қазан. – № 192. – 24 б.

## SUMMARY

The article is devoted to research of work of the known Kazakh writer of Rose Mukanova. The author comprehends a content of her works, opens features of her prose. The great attention is given to principles of female images' description in R. Mukanova's stories.

**Қ. Келдебеков**

*(Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қаласы, Қазақстан)*

## М.О.ӘУЕЗОВТІҢ «АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАН-ЭПОПЕЯСЫНДАҒЫ КЕҢІСТІК КОНЦЕПЦИЯСЫ

Айналадағы адамзат тіршілігі мен әлем қозғалысы адам баласының өмірі екі тұрақты координат – уақыт пен кеңістік аясында өтіп жатады. Көп жылдар бойы кеңістік концепциясы географиялық, топонимикалық тұрғыда қабылданып, ұғынылып келді. Уақыт пен кеңістікті түйсіну мен қабылдау, түсіну тұрғысынан әр ілімнің өзінше айқын мақсат – міндеттері бар. Психология, дінтану, пәлсапа мен физика, геология, биология аталмыш категорияларды өз мақсат мүддесіне сәйкес зерттеп, ғылыми мақсатта пайдалануда. Өнертану саласы уақыт пен кеңістікті бейнелеудегі амал-тәсілдерді өзінше қарастырады. Қазіргі уақытта әдебиеттану мен аударматануда уақыт пен кеңістік түйсікпен сезілген, санамен өрілген, автор қиялы мен интуициясымен, білім-білігімен, суреттелген, жүйеленген көркемдік негіздер деп қабылдайды. Жалпы кез-келген ғылым саласында әсіресе, пәлсапа ғылымында уақыт пен кеңістік ұғымдарын философиялық тұрғыда қарастырады. Жазушы танымы, бүкіл болмысқа деген көзқарасы мен айналадағы құбылысқа деген адамдық, қаламгерлік дүниетанымы, пәлсапасы уақыт пен кеңістікті игеруіне орасан зор ықпал етеді.

Әдебиеттануда мәтіндегі кеңістіктің алуан түрлері мен сипаттарын қарастырады. Мәселен кеңістікті жоғары, орта және төмен деп дәстүрлі танымда қарастырады. Сондай-ақ горизонталь, вертикаль, алыс және жақын, шексіз немесе тұйықталған, динамикалық (жол, өзен), статистикалық (тау, көл, мола), фантастикалық, онерикалық кеңістіктер деп бірнеше түрге бөлініп, мәтінде әрқайсысы жеке-жеке қарастырылады. Сонымен қатар әр кеңістіктің өзіндік орны мен атқаратын қызметтері де әр алуан. Белгілі әдебиеттанушы ғалым Ш.Ыбыраев «Эпос әлемі» атты зерттеу еңбегінде: «1/ реалды /физикалық/ уақыт пен кеңістік; 2/ концептуалды уақыт пен кеңістік; 3/ перцептуалды уақыт пен кеңістік», – деп уақыт пен кеңістікті 3 түрге бөліп қарастырады.

М.О.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясында кеңістік автор қаламының құдіретімен анық және нақты көрініс тауып, шығармада өзіндік міндетін айқын атқарып тұр. Мұндағы кеңістік барынша айқын және ашық кеңістік. «Абай жолы» роман-эпопеясын қамтыған кеңістігі бастауы – ұлы ақын, кемеңгер Абайдың туып-өскен аймағы Көкүйірім, Тақырбұлақ, Шыңғыс тауы, Көлқайнар қонысының айналасы. Осынау көлемді географиялық аумақта басталып, осыдан ары қарай дамып, осы өңірде өтетін оқиғалар барысында шығарманың сюжеттік қаңқасында қым-қиғаш мекендер түзілісі жоққа тән. Барлығы да автор танымы мен шеберлігі арқасында өз орнында тиісті міндет атқарып тұр. Беймәлім ғарыштық, жабық та тұйық немесе мифтік кеңістіктердің шығарма талабына орай көрініс беруі де қажет деп есептелмеген. М.О.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясының «Қайтқанда» бөлімінде бала шәкірт Абайдың туған жеріне сағынышпен оралып, атамекенге жеткенше асығып келе жатқан жолында жазушы М.О.Әуезов кейіпкерінің туып-өскен жерінің географиялық сызбасын жасап, жолаушылар бағытын айқындап береді. Сөзімізге дәлел ретінде үзінді келтіре кетейік: «Баланың китығына тиетіні осы жері.

– Әйтеуір, сендерден дәрмен жоқ екен. Ендеше бірге жүрдім не, жеке жүрдім не? Ал кеттім! – деп соқтырта жөнелді. Бұл – Тақырбұлақтан өте бергенде бастағаны еді.

Содан жаңағы қауіпті деген Есембайға жеткенше, артына бірде – бір қараған жоқ. Көз ұшына кетіп ұзап алып, ылғи жапа-жалғыз шауып отырған.

Жолдың бұл тұстары ылғи белес-белес болатын. Осы қазіргідей боп жұрт Шыңғысқа, жайлауға қарай көшкенде елсіз боп қалатын жер. Алыстан жолды бағып тұрғылары бар. Тақ иек артпадан, өкпе тұстан жүргіншіге жауды қоян-қолтық, құшақтастыра түсіретін ұры сай, жасырын жырлары да бар» – деген шағын үзіндіден ұғатынымыз жазушының жер жағдайын өте жақсы білетін, құпия сырларына қанықтығы шығармадағы ашық кеңістікті өте дәлдікпен нақты, кейіпкерлер автор бағанасынан баян етеді. Сондай-ақ бала шәкірт Абайдың ауылға оралып, отбасы, туған-туыскандарымен көрісу сәтіндегі кеңістік те нақты, ешқандай қым-қуыт шалғай жатқан кеңістіктер жоқ. Мәселен, шәкірт Абайдың жоғарыда аталып өткен отбасымен көрісу сәтін алып қарайық. Мұндағы Шыңғыс тауынан асуы, Көлқайнар қонысы, Құнанбай ауылы, бұлақ айналасы, көп үйлі ауыл, бес ақ үй, батыс жақтағы кешкі жайылым т.б. барлығы кеңістіктің дәл межелерін анық көрсетіп тұр. Осынау кеңістіктегі көріністер арқылы жазушы М.О.Әуезов қазақ халқына тән алыстан келген жолаушымен көрісу салтын, әсіресе болашақ ұлы ақын кейіпкердің ішкі психологиялық ахуалын, өзгерісін көрсету арқылы кейіпкер болмысын алдағы ұлы істерге оқырманның көз алдында дайындайды.

Сондай-ақ шығармадағы тұтастай эпикалық уақыт ұлы ақын Абайдың өсу, жетілу, өмірден өту барысын сюжеттік уақыт пен кеңістік шебер қолдана білген жазушы М.Әуезов тарихи уақыт пен кеңістіктегі оқиға, құбылыстарды аталмыш шығармада көркемдік уақыт пен кеңістікке әкеліп, көркемдік уақыт арқылы кеңістікте суреттейді. Эпопеяда ұлттық дүниетаным, қазақ халқының рухани құндылықтары мен салт-дәстүрін, елдің этникалық ерекшеліктері мен бітім-болмысын ұлы ақын Абай айналасына жинау арқылы автор айтар ойы мен алға қойған мақсат-мүддесін уақыт пен кеңістік аясына сыйдырып жеткізген.

#### ***Пайдаланылған әдебиеттер:***

1. Әуезов М. Абай жолы: Роман-эпопея. 1 кітап. – Алматы, 1997.
2. Есембеков Т.У. Көркем мәтінді талдау негіздері: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2009.
3. Қазақ әдебиеті энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы, 2005.
4. Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. – Алматы, 1993.
5. Сапаралы Б. Құнанбай қажы. – Алматы, 1995.
6. Темирболат А.Б. Проблема хронотопа в современной прозе. – Алматы, 2003.

#### **SUMMARY**

The article is devoted to work of Kazakh literature's classics Mukhtar Auezov. The author analyzes the novel-epopee «Way of Abai». The Object of research becomes a category of space in work of the writer.

#### ***Н. Бейсеева***

*(Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қаласы, Қазақстан)*

#### **МҰХТАР ӘУЕЗОВ - БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІН ЗЕРТТЕУШІ**

Мұхтар Әуезов – ұлы жазушы, шебер аудармашы, дарынды драматург қана емес, тамаша педагог, асқан ғалым-зерттеуші екені де әркімге мәлім. Ол – қазақ әдебиеттану ғылымының негізін салушы.

Ауыз әдебиетін және ондағы балалар фольклорын жинау, бастыру ісі өткен ғасырдан басталады. Бұл салада Ы.Алтынсарин, Г.Н.Потанин, С.Көбеев, Т.Жомартбаев тағы басқа жазушылар мен ғалымдар еңбек етті.

Мұхтар 1920 жылдардың алғашқы кезінде Жетісу бойына келіп Ә.Диваев, І.Жансүгіровтермен бірлесе, қазақ-қырғыз елдерін аралай жүріп 1916 жылғы көтеріліс туралы халық поэзиясын, қырғыздың «Манас» эпосын, басқа да ауыз әдебиеті үлгілерін көптеп жинап, зерттеп қайтады. 20-жылдардың аяғына таман қазақ зерттеуші-ғалымдары С.Сейфуллин, І.Жансүгіров, М.Ғабдуллин, Ө.Тұрманжанов т.б. ауыз әдебиетін сала-салаға бөліп зерттей бастаған еді. Осы игілікті істі бастаушылардың бірі Мұхтар Әуезов болды.

Фольклор қай халықтың мәдениетінде болмасын балалар әдебиетінің бастауы. Балалар әдебиетін зерттегенде халық ауыз әдебиетін аттап өту мүмкін емес. Өйткені халық ауыз әдебиеті - балалар әдебиетінің алтын бесігі. Ауыз әдебиетінде балаларға арналған небір ғажайып көркем дүниелер бар. Олар – аңыз-ертегілер, батырлар жыры, төрт-түлік жырлары, ойын өлеңдері, өтірік өлеңдер, жұмбақтар мен жаңылтпаштар т.б.

М.Әуезов өзінің «Әр жылдар ойлары», «Ертегілер» деген ғылыми еңбектерінде: «Балалар әдебиетінің арғы төркіні халықтық шығармалардан туады», – дей отырып, ауыз әдебиетінің ішінде

балалар әдебиеті мұрасына қандай топтар жататынын анықтап көрсетіп береді. Ертегілерге арнайы талдау жасай келе М.Әуезов былай дейді: «Балаларға арналған ертегілер қиял-ғажайып ертегілерінің, тұрмыс-салт ертегілерінің және хайуанаттар жайындағы ертегілердің аралас-құралас жиынтығы сияқты. Олар қызғылықты әрі күлкілі болып келеді. Кейде оларды «өтірік» ертегілер деп те атайды. Мұндай ертегілер адамды кедімгі ақиқат ортадан құстар мен жәндіктер дүниесіне немесе қиял-ғажайып нәрселердің әлеміне әкетеді» десе, қиял-ғажайып ертегілері тобына жасаған талдауында: «Хайуанаттар жайында балалар үшін айтылатын қазақ ертегілерінің бір алуаны «Кұйыршық», «Күшік пен мысық», «Қотыр торғай» сияқты кішкене жануарлар жайындағы ертегілер. Ақылсыз күшік, айлакер мысық балаға жәндікті әрі кейіпті танытумен бірге баланың өз мінезіндей ойнақы, кейде күлкілі көңілді әңгімеленді», – дейді /1, 214 б./.

М.Әуезов тек қана хайуанаттар жайындағы ертегілерді ғана емес, кеңес дәуіріндегі ертегілер қатарындағы күлдіргі ертегілердің де балалар әдебиеті мұрасынан кіретінін айтады: «Салт ертегілер қатарындағы алуаны бөлек бір топ – ортақ, тапқыр, күлкіге, қызықты жеңіл түйіндерге құрылған әңгімелер болды. Алдымен, мұндай ертегілердің оқиға ортасында жүретін бас геройларының өзі ерекше. Оның бар іс-мінезінен бұрын аты-қалпы, кескін ұқсыны да күлкілі әрі оқыс келеді. «Шибұт», «Қағанақ бас, Қылтымақ», «Ұр тоқпақ», «Қаңбақ шал», «Тазшаның қырық өтірігі» деген ертегілердің аты мен адамынан әңгімелерінің ойнақы, күлдіргі жаққа бейім тұрғаны мәлім болады» /1, 225 б./ дей отырып, бұлардың әрқайсысына жан-жақты талдаулар жасайды.

Ертегімен бірге халықтық шығармалардың ішіндегі балалар фольклорында жұмбақтар да үлкен орын алады. Жұмбақтар баланың ақыл-ойын дамытып, жасырған нәрсенің шешімін табуға үйретумен бірге, тіл байлығын жетілдіруде де пайдасы зор. Сондай-ақ, тереңірек ойлауға, ақыл-есін дамытуға үлкен көмегін тигізеді. М.Әуезов қазақтың әдет-ғұрпы салтында жұмбақтың орны ерекше екенін айтып келіп: «Кейде бүкіл бір ертеке жұмбақтан туады. Әңгіме әсем жыр, дастан атаулының талайының жұмбаққа соғып кететіні болады. Ертеде ердің даналығын, жүйрігін жұмбақпен сынау машық болған... Біздің уақытымызда жұмбақ өз бағасын жойған жоқ. Жұмбақты мектеп балалары тілге ұста болу үшін оқиды, жаттайды. Жастар ойын-сауық кештерде әлі де ермек етеді. Ата-аналардың жас балаларға беретін тәрбиесінде де баланың ойын тапқырлыққа баулу үшін де жұмбақтың көп пайдасы бар» /2, 145-146 б./, – дейді.

«Бұл жөнінде М.Әуезов – қазақ балалар әдебиетінің бірінші зерттеушісі деуге болады» /3, 225 б./.

Мұхтар өзінің балалар әдебиетіне байланысты ойын Абай шығармаларын зерттеп талдауда жалғастыра түседі. Абайдың балаларға арналған «Интернатта оқып жүр», «Ғылым таппай мақтанба» деген өлеңдерін талдай келе былай дейді: «Абайдың жас буынға арнап айтқан көптеген өлеңдерінің бәрі де біз айтқан жайға үлкен куәлік береді. Сол үміт ұдайы өз халқының жас ұрпағы, жаңа буындарына байланысты. Оларға айтатын сөзге келгенде Абай тіпті де түңілуші болмайды. Әрбір ұстаздың сөзінің үлкен адамгершілік негіз, қасиеттерін терең түрдегі мораль философиясымен байланыстыра айтады» /4, 139 б./.

Академик М.Әуезов балаларға арнап айтылған ұстаздық сөздерді Абайдың өлеңдерінен ғана іздемейді, ол сонымен қатар Абайдың қара сөздерінен де жас буынға арналған көптеген ойлы пікірлер табуға болатынын атап көрсетеді: «Енді бір бөлек тақырып боп жетінші сөз оқшаулау көрінеді. Ол жас балалардың психологиясын еске алып талдаған сөз. Баладағыны білуге ұмтылу жақсы қасиет екенін атаумен бірге, үлкеннің надандығы сол, жақсы баланың жанын жаман тәрбиелеп, қорлап бұзғанын білдіреді» /4/.

Мұхтар Әуезовтің әдебиетші-ғалым әрі педагог ретіндегі келелі еңбектерінің бірі – оқу құралдарын даярлау. Қазақ балалар әдебиетінің ғылыми зерттеулеріне зор көңіл бөлген М.Әуезов – 1930 жылы шыққан тұңғыш оқулықтардың авторы. Қазақ Оқу комиссариаты білім кеңесінің шешімі бойынша 1930 жылы Қызылорда қаласында «Қазақстан шаруа мектебіне арналған программа және түсінік хаттар» деп басылып шыққан. Программада шаруа жастар мектебінде қоғамтану сабағынан, химиядан, математикадан, әдебиеттен нені оқыту, қалай оқыту туралы түсініктер берілген. Осы бағдарламаның қазақ әдебиеті пәніне арналған «Суретті әдебиет туралы» деп аталатын бөлімін жазған авторлардың бірі – М.Әуезов. Жазушы бағдарламада қазақ шаруа жастарының үш жыл ішінде қазақ әдебиеті саласынан нені біліп, нені үйрену қажет екенін көрсете отырып, қазақ әдебиетін дәуірлеу мәселесін ұсынады. Бұл бағдарламаның бір ерекшелігі бұл салада оқылатын шығармалардың да нақтылы тізімін береді. Бағдарламаның оқуға жаттығу, сөйлеуге жаттығу, тіл үйрету, жазуға жаттығу сияқты да бөлімдері бар. Оқуға жаттығу деген бөлімінде автор: «Оқуға жаттығу, оқи білу дегеннің өзі де өнер, ол да тәрбиені, баулуды керек қылады. Оқығанда жазушы берген жалпы суретті ғана, жалпы мағынаны ғана ұғынарлық қылып оқу емес, сөздің барлық нәзік ырғақтарына шейін айқындатып елестетіп оқи білу керек десе», десе, «Сөйлеуге жаттығу» деген

бөлімінде: «Бірінші жылда сөйлеуге жаттықтыру: қойған сұраққа анық, толық жауап бергізіп үйретуден басталады...

...Баланың өзін де сол жолда ойландыру керек. Онымен қатар байқаған жоспарды байланыстырып, әңгіме қылып айта білу керек, – дейді.

М.Әуезовтің 1930 жылы шыққан тағы бір оқулық «Жеткіншек» (Ересек жастар мектебіне арналған) /5/ деп аталады. Бұл оқулық әліппеден кейінгі екінші оқу жылына арналған. «Жеткіншек» – жаңа үлгіде жазылған қызықты оқу құралы. Бұл оқу құралы жаңа заманға қадам басқан қазақ қоғамы өміріндегі саяси құбылыстарды бейнелейтін, сондай-ақ жазушының қоғамға деген көзқарасын анық танытатын тамаша құжат.

Мұхтар Әуезовтің келесі бір оқулығы 1929 жылы Қызылордада шыққан «Жаңа ауыл» /5/ деп аталатын еңбегі. Бұл Мұхтардың қазақ балаларына орыс тілін оқыту үшін хрестоматия негізінде жазған оқулығы еді. Бұл оқулықтардағы әңгімелер баланың қабылдау мүмкіндіктеріне сай қарапайым оқиғалы болып келеді. Түсінуге жеңіл әрі көркем, қысқа да мейлінше түсінікті.

Бұл оқулықтар Қазақстанда ағарту ісінің алғаш қалыптаса бастаған шағында көрінген тұңғыш бастама екендігімен де құнды.

«Ел болам десен, бесігіңді түзе», – деген Мұхтар Әуезовтің балалар әдебиеті жайында айтылған өрелі ойлары мен құнды пікірлері – бізге қалдырған баға жетпес мұра.

#### ***Пайдаланылған әдебиеттер:***

1. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 18 т. Зерттеулер, мақалалар. – Алматы, 1985.
2. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 17 т. Мақалалар, зерттеулер. – Алматы, 1985.
3. Ахметов Ш. Қазақ балалар әдебиеті тарихының очеркі. – Алматы, 1965.
4. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 15 т. Мақалалар, зерттеулер. – Алматы, 1985.
5. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 16 т. Қазақ балаларына арналған оқулық. – Алматы, 1985.

#### **SUMMARY**

The article is devoted to work of Kazakh literature's classics Mukhtar Auezov. The author analyzes his literary works for children.

***Г. Рустенбекова***

*(Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қаласы, Қазақстан)*

***Ғылыми жетекші – профессор А.Б. Темірболат***

#### **«ҚАР ҚЫЗЫ» ПОВЕСІНІҢ ТІЛ КӨРКЕМДІГІ МЕН СТИЛЬДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Әдебиетте танымал таланттардың әрқайсысының өзіндік жазу мәнері, характер жасау шеберлігі, өмір шындығын қамту ерекшеліктері қалыптасқан. Әрбір көркем шығармадан суреткердің ой-өрісі, тіл шеберлігі, өзіндік стиль ерекшелігі танылады.

Стиль жөнінде Е. Ысмайылов, М. Қаратаев, З. Қабдолов, Р. Нұрғалиев, Ә. Кекілбаевтың еңбектерінде жүйелі пікірлер айтылған.

Жазушы стилі туралы М. Қаратаев: "Бұрын көп заман әдіс атаулы ұғымның орнына стиль дегенді қолданып келген болатын. Қазір стиль басқа ұғымға ие болды. Ол әрбір көркем шығарманың өзінше қиысып пішінделген ерекше белгі, сипаттары деседі болады" /1/, – деген болатын. "Стиль жазушы шығармасының әрі идеялық, әрі көркемдік ерекшелігі болуға тиіс" /2/, – деп қорытады зерттеуші А. Нарымбетов. "Әрбір әдеби шығарма оқырманға оны жазған автордың творчестволық ерекшелігін танытады. Оны тілден де, тақырып пен идеядан да, образды жасау тәсілінен де аңғаруға болады" /3/, – дейді академик З. Қабдолов. Осы стиль жайында ғалымдар пікірін жинақтай келіп, қорытып айтарымыз, стиль әр қаламгердің өзіне тән жазу ерекшелігі.

"Алайда стиль – шын талант, ұлы ақын-жазушылардың қаламдарына тән сипат. Кез келген ақын, жазушыдан стиль іздеу бекершілік. Өйткені барлық өлең қиыстырушыларды ақын, жаза білушілердің жазушы десек қателескен болар едік. Дарын жоқта – стиль жоқ... Демек, стильді нақтылы талант, ұлы жазушылардың туындыларынан іздеген жөн" /4/, – дейді Қ. Жұмалиев.

Әр жазушының өз стилі болуы керек. Егер шын жазушы болса, стильді жасайтын тек тіл. Стиль тілді меңгеру мен қалай беруге байланысты. Тілге шорқақ жазушыда ешқандай стиль болмайды. Нағыз стиль тілді өзінше, өзгеше меңгергендіктен туады /5/.

Олай болса, көзі тірісінде оншақты жинақ шығарып, тіл көркемдігімен, ой көркемдігімен оқырманын тамсандырған О. Бөкейдің қалыптасқан стилі бар дегенге ешкім дау айта қоймас. "Мені әдебиетке әкелген журналистика" /6/, – дейді өз сөзінде О. Бөкей.

Оралхан Бөкей өзінше жазатын жазушы. Қаламгердің алғашқы әңгіме жырларынан жастық жалын, жігер лебі сезіледі. Көңілге қозғау салатын жеңіллизм бар. Оралханның алғашқы шығармалары сюжетке құрылмайды. Мұнда өмір құбылыстары жазушының өз көзқарасы бойынша танылады. Шығармадағы айтылар ой кейіпкер монологумен басталады. Оралхан Бөкейдің шығармаларына тән ерекшелік – онда автордың мені айқын сезіледі. Әр жазушының өзіне тән тақырыбы болады. Ол – адам мен табиғат арасындағы байланыс, жақындық. Қаламгердің табиғатты суреттеуі өзгеше.

Р. Сыздықова: "Әрине, табиғатты суреттеу, оны шығармада шертілер қос ішектің бірі етіп алу – көптеген жазушыларда бар тәсіл, бірақ әңгіме сол табиғат суретін шығарма өзегіне қай жолмен, қай әдіспен жымдастыруда: бір қаламгер оны әсем, қою бояулармен қыл қалам шеберінің полотенға салған картинасындай етіп береді, екіншісі аз сөзбен штрих түрінде келтіреді, үшіншісі, Оралханша, табиғатқа "жан береді", табиғат-адам, адам-табиғат бір-бірінің қимыл-әрекетін, сын-сапасын, белгілі қасиетін иемденіп жатады" /7/, – деп Бөкеевтің табиғатты суреттеуіне ерекше баға береді.

Расында Бөкей шығармашылығы, оның лирикалық қаһармандары күрделі ойдың жемісі. Оның кейіпкерлері нақты өмірден жырақ романтик жандар ғана емес, заманның ойлы адамы. Мәселен, "Өліарадағы" қойшының ойларына қалай келіспейсіз.

Тозып бара жатқан туған жер келбеті уақыт өткен сайын асқынған Жер-ананың қасіреті қойшы жүрегін тілгілейді. Мұндағы кейіпкердің ерекшелігі - туған жеріне ойлы көзбен қарай білетіндігі.

"Құм мінезі" повесінің негізгі кейіпкері Бархан – өз ісіне адал, алдамшы бақытқа ұмтылмайтын қарапайым қойшы. Оның момындығын пайдаланған Әліқұл, Сейітқұлдар атак, абырой жинап жалғанды жалпағынан басты. Ал Бархан қанша момын болғанымен, рухани бойкүйез емес. Олай ойлап сезінбесе, құмның деміккенін, жылағанын, сыбырлағанын ести алмас еді. Жазушы табиғатты долдандыру арқылы, құмды көшіру арқылы Барханның сілкінуін көрсетіп қана қоймайды, оның санасындағы өзгерісті де аңғартады. Шыдамы таусылған Бархан Сейітқұлдың жағасын алып: "Міне мына медаль, мына орден де бәрі-бәрі менікі. Мына маған тиесілі сый-құрмет! Сен ұрлап алдың, саған тартып әперді Упр ағаң. Енді мен сенен тартып аламын оны. Бар, баратын жеріңе" деп ашуға булығы сол қоғамдағы әділетсіздікке қарсы мінез көрсетуі еді.

Жалпы, Оралхан шығармалары – сөз қолдану тәсілі, тіл құнарлығы, образ жасау жүйесі жағынан биік тұрған туындылар.

Қаламгер шығармаларындағы сюжет, оқиғаның даму динамикасы тек сыртқы жамылғы сияқты, ал негізгі мәйек – идеалға деген құштарлық. Сондықтан болар жазушы шығармаларында жұмбақты да құпия қыз бейнесі жиі кездеседі. Ол "Жасын" әңгімесіндегі Қиялханның түсіне ене беретін, "жарық дүниедегі ең таза, ең адал, ең сұлу" қызыл көйлекті қыздың бейнесі, "Нұржанның түсінде жарқ етіп жоғалған арман-адамы", "Жетім бота" повесіндегі су бетіндегі алтын жолмен аяндаған Ақбота, "Атау кере" шығармасындағы қол жетпес асыл армандай болған салт атты, ақ жаулықты қыздың бейнесі. Бұл туралы қаламгердің өзі: "Мен үшін жалпы қыз бейнесі – үміттің ұшқынындай, асқақ арман мен қуаныштың сәулесіндей. Бұл образдар менің қиялым емес, менің түстерім (мои сновидения) және олар әрқашан өзіммен бірге" /8/, – дейді.

Ж. Дәдебаев "Бүгінгі күнгі әдеби процесте ерекше көкейкесті деген мәселелердің бірсыпырасы осымен, адамның өзін-өзі танып, білуге деген талпынысының терең сипат алуымен тығыз байланысты. Адамның өз ішіне бойлауы, өз жанының иірімді, бұрылыс, бұлтарыстағы құпиясын ашуға, оны тануға, көркейтуге деген саналы құштарлығы неғұрлым күшейе түскен сайын, оның бойындағы түрлі құлықтық қасиеттердің белсенділігі де соғұрлым ұштала түсуде" /8/.

Осы тұрғыдан келсек, "Сайтан көпір" повесіндегі Аспанның өткенін еске алып, сан тарам оқиғаларды ой елегінен өткізуі - жазушының образ табиғатын ашудағы, күрделі бейнені танытудағы ұмтылысы. Жазушы адам және уақыт, адам және қоғам секілді бүкіл адамзаттық проблемаларды ой елегінен өткізіп, өзіміз күнде көріп жүрген қарапайым адамдардың бейнесін сомдайды.

Т. Токбергенов: "Оралхан шығармаларынан белгілі сюжетке құрылған тұтастықты, оқиғаның сан сапырылған қиынын іздеп жатудың қажеті жоқ. Қайта оның орнына кейіпкердің өзімен-өзі болып онашаланып, ішкі тебіреніске беріліп, толғаныс-толғау шерткенін көбірек көреміз. Диалогтан гөрі монологы басым болып келеді де, автордың осы кейіпкер ойымен тұтасып, ұласып жатады" /6/, - дейді. Бұл жағдай, әсіресе аталып отырған "Сайтан көпір" повесінде ерекше орын алып, шығарманың көркемдік табиғатына елеулі әсер еткен.

Қашан да қаламгер шеберлігі адам образын, кейіпкер характерін қаншалықты дәрежеде нанымды ашып, көрсетете білгеніне қарай танылмақ. Шеберліктің ауқымы кең, ол бір ғана көркемдік құралды жете меңгеріп, тиімді пайдалана алумен шындалмайды, көркемдік құрал әдіс-тәсіл атаулының бәрін табиғи тұтастыра білгенде ғана шығармадағы адам характері, яғни бүгінгі күрделі замандастың жан-дүниесі жан-жақты, барынша терең ашыла түспек.

Суретке шығармаларындағы образдар жүйесі романтикалық контраст арқылы жасалған. Жазушы нысанасын ескерсек, қарама-қарсы екі образдың, екі түрлі рухани әлемнің қақтығысын суреттеу авторға өмір құбылыстарындағы қайшылықтарды, нақтырақ, көрнектірек суреттеуге мүмкіндік берген. Контраст тәсілінің ұтымды тұсы бас кейіпкердің қадір-қасиеті, рухы, ішкі жан дүниесі оған қарама-қарсы кейіпкердің жан дүниесімен айқындала түседі. Мұндай кейіпкерлер өзара кереғар болғанымен, бірге жүреді, бірге тұрады. Бұл ерекшелік қаламгердің жалпы шығармашылығына тән, әсіресе "Мұзтаудан" бастап айқын көрінеді. "Өліара" повесінде Зарлыққа Бөстекбаев, Қадылбектер қарсы алынған. Нұржан мен Аманжан дос. Қоңқай бар жерде әрқашан Шал да бар. Әрбір адам сайтан көпірден өтерде де оның басындағы сайтаны мен періштесі тайталасқа түседі. Тіпті, "Қар қызындағы" Шалдың: Монтанақтай жердің бетін бір жақсылық, бір жамандық жайлаған. Ал енді мен осы Айыртаудан көшіп кетсем, Қоңқай зәлімнің жеңгені ғой. Ол адастырады, мен тауып аламын. Осылайша өмір жалғасады" деген сөзінде үлкен мән бар. Қаламгердің "Ел мен жер" эссесіндегі мына ойы сөзімізді нақтылай түседі: "Әр адамның бойында екі "мен" бар. Өмір бойы бірі жақсылыққа, бірі жамандыққа бастайды. Қайсысы жеңеді сол үстемдік құрады. Тартыс жеке адамның өз басында туып, бір пиғылы сыртқа тебеді" /9, с. 164/.

Оралханның шығармаларында драматизм де кең орын алады.

"Қар қызы" повесіндегі трагедия – шығарма кейіпкерлері дүниеге қалай келді, яғни олардың әлі күнге әкелерін білмей жүруі.

"Нұржан: ...Өттерің жарылып кетсе де айтайын, үшеумізде де бір шикілік бар. Бұл шикілік соғыс жылы, соғыстан кейін туғандардың бірсыпырасында бар... Айтыңдаршы, – деді ана екеуіне кезек қарап. - Айтыңдаршы, әкеміз соғысқа қай жылы кетті?

Екеуі бірдей жарыса: – 1942 жылдың күзінде, – деді.

Нұржан: – Өте жақсы, ал қара қағаз қашан келді?

Екеуі бірдей жарыса: – 1943 жылдың қысында... Сталинград түбінде ерлікпен қаза тауыпты.

Нұржан: – Өте жақсы. Ал енді біздер дүниеге қашан келдік?

- Аманжан шалдың нарын сықырлата қозғап, маңдайын ұқалады.

Бақытжан өп-өтірік жөтелді. Бәлкім ұялғандары болар. Неменеге ұялады екен?..

Нұржан: - Ал енді осыған, осы трагедияға айыптымыз ба, жоқ болмаса қандай да бір жолмен бізді жарық дүниеге әкелген анамызды кінәлар ма едік... Соғыс кезінде немесе соғыстан соң туғандар бір-біріне ұқсап жатса, оған балалар әсте кінәлі емес. Ендеше оған қорланудың да, ұялудың да ешбір қажеті жоқ.

- Ұрлықтан тапқан ұрпақтармыз, - деді Аманжан күрсініп" /10/.

Міне, бұл жерде соғыстан кейінгі ұрпақ соғысты көрмесе де, соның зардабын тартатыны, сезетіні айқын танылып отыр. О. Бөкей өзінің табиғат туралы концепциясын адамның іс-әрекетімен аша түседі. Оның шығармаларындағы «Адам – табиғаттағы артық нәрсе». Адам кей жағдайда жалпы тіршіліктегі біріншілікке ұмтыла отырып, өзіне де, өзгелерге де зиянын тигізеді. Ол өзіне дейінгі қалыптасқан дүниені өзгертуге тырысады, бірақ ол оңай шаруа емес. Адам өзін дүниеге бағынып отырғандай сезініп, сол себепті осы қиындықты айналып өтетін жол іздей бастайды. Бірақ бұл жол көзге бірден көріне қоймайды. О.Бөкей табиғатты ақылды, әділетті, бірақ адаммен қарама-қайшылықты дамыған деп суреттейді. Табиғат адамсыз өмір сүре алады, ал адамның табиғатсыз өмір сүруі мүмкін емес. Автор адамды табиғаттың өгей баласындай суреттейді: «Адамнан өткен қаскөй не бар екен бұл жалғанда: ендеше табиғатқа біздерден өгей ештеңе де жоқ, ештеңе де, тек екі аяқтылар ғана артық, сол керексіздігімізді жасқана жасырамыз, жанталаса қорғаймыз. Өгейлігімізді білдірмес үшін арпалысып, мұқым жер-жаһан, ұшқан құс, жүгірген аңға өктемдігімізді жүргіземіз. Адам баласы жаратылыстан бәрін алып, тауысуға айналады, ал өзіміз не бердік сол табиғатқа. Түк те берген жоқпыз. Адам баласы жаратылыстың астын тыңдап, үстін шыңдап зерделеп, танып білді, тек қана өздерін өзі зерттеп, дөп басып, тани алмай жүр» /11/.

Табиғатта бар нәрсенің бәрі гармониялық даму үшін жаратылғандығын: «Аспан жер үшін, жер су үшін, су жан-жануар, құрт-құмырсқа үшін, тіпті тоғай екеш тоғай да бармақтай торғай үшін жаратылған. Бірінсіз екіншісінің тіршілігі тоқталады» /11/, – деп айта келіп, «Табиғат адамсыз тіршілік құра алады, ал адам табиғаттан тысқары өмір сүре алмайтыны рас болса, неге ғана мына қар астындағы қара жер, анау жұлдызды аспан адам баласына табыну керек?» /11/ – дейді .

Автор адамды тәубеге келтірер бірден бір нәрсе табиғат қаталдығы деп түсінеді. Табиғат қаталдығы О. Бөкей шығармаларында сюжеттік маңызға ие. Табиғат оқиға желісіне ұдайы араласып отырады. «Сайтан көпір», «Қар қызы» повестерінде кейіпкерлерді дедектетіп оқиғадан оқиғаға қуып отыратын күш – табиғат қаталдығы, табиғаттың алай-дүлей мінезімен бетпе-бет келу. Мәселен, «Қар қызы» повесінде шөп әкелуге шығып, жолдан адасқан, суыққа тоңған үшеуінің де адамгершілік бет-бейнесі осы сипатта айқындала түседі. Бақытжанның жолдастарынан тығылып құрт жеуі, ал Аманжанның еліре бастауы осыған нақты мысал. Жазушы ойынша, табиғат қаталдығы – қажет нәрсе. Сондықтан да ол Алтай жайлауына барар жолға бетоннан құйылып жасалатын көпірге қарсы. Себебі, ол енді «Сайтан көпір» бола алмайды, адамдар қорықпай, қарқ-қарқ күліп өте шығады да, Алтай жайлауынан қадір-қасиет кетеді. Адамдар бойынан қатерден сескену сезімі жоғалып, мүлдем құрып бітіп, есінетер ессіздік үстемдік алады.

Табиғат пен адам қарым-қатынасына арналған шығармалардағы кейіпкерлерді табиғатқа деген позициясына қарай «ойлампаздар», «жасампаздар», «жыртқыштар» деп топтар болсақ, О.Бөкей повестеріндегі кейіпкерлерді типтік жағынан «ойлампаздар» қатарына жатқызуға болар еді. Олар табиғатты қорғауға белсене араласып жүрген адамдар емес, Ақтан, Дархан сияқты кейіпкерлер табиғат – Ананың тәй-тәй баспаған нәрестелері сияқты. Қоғамдық қарама-қайшылықтан тыс өмір сүруге ұмтылған олар үшін ең бастысы – табиғатпен бірге болу.

О.Бөкей шығармаларында өмір сүру мәселесіне байланысты екі тенденция бар. Бірі – табиғатпен біте қайнасып кету, адамдар қоғамынан тыс өмір сүру. Екіншісі – табиғатқа қамқор бола отырып, адамдар қоғамында өмір сүру.

Жазушы шығармаларындағы басты кейіпкерлер (Ақтан, Ерік, Қоңқай, аңшы шал) адамдар ортасынан шалғай, табиғат аясында өмір сүруді мақсат тұтқандарымен, олардың өзі бір-біріне ұқсамайтын, әр түрлі мінез-құлықтағы бейнелер. Ақтан («Мұзтау») туған ауылынан көшкісі келмей, жалғыз өмір сүрсе, Ерік («Атау-кере») пен Қоңқай («Қар қызы») қара бастарының пайдасы үшін жүрген адамдар. Автор табиғатпен біте қайнасып өмір сүруді бірден-бір дұрыс жол деп тапқанымен, адамдар ортасынан бөлек тіршілік ету де өз ізін қалдыратынын айқын сезінеді. Бұл – жазушы пейзаждарынан аңғарылатын жағдай. Оны төмендегі мысалдан көруге болады: «Айнала аппақ қар, ақ түтек боран, сендей сірестіріп, қасаттап тастаған ақсіреу кіреуке, қарасаң көз қарықтыратын шаңқай бел-белестер әлде қайда алысқа бірін-бірі қуа жарысады; ербең етер тіршіліксіз, салқын бедірейген қарлы адырлар ұлы өмір шуылынан бейхабар, айқара жамылған ақшағи көрпесін бұйыға бүркенеді; құлазыған осынау бір түске, бір мінезге қарап тұрып көңілді аяныштың аязы буып, ботадай боздап жылағың келеді, ботадай боздап жылап тұрып, жаратылыстың осыншалық қатыгездігіне налығандай, әлемдегі бүкіл жақсылық пен жамандық атаулыдан безінесің; ақша қардың ортасында меңдей қарайып тұрған жалғыз трактор – аппақ дастарханның үстінде жорғалаған қоңыздай-ақ, қауқарсыз бейшара» /11/.

Адамзаттың табиғат алдындағы әлсіздігін айғақтайтын осы бір пейзаждан философиялық ойдың арта түскенін, сонымен бірге көркемдік бейнелеу құралдарының өзгергенін көреміз. Жазушы шарттылықты пайдалана отырып, философиялық мазмұны терең образ-символдар жасайды. О. Бөкей үшін символдың мәні ерекше және көп қырлы. Келтірілген мысалда ғылыми-техникалық прогрестің символы ретінде трактор алынып отыр. Бірақ оның өзі табиғат алдында дәрменсіз.

Алтайдың мінезі – адамның мінезі іспетті. Алтайдың кербез табиғатын Оралханнан асыра жырлаған ешкім жоқ. «Сайтан көпір» повесіндегі өзенді алайықшы. Әкесін де, баласын да құшағына алып, қақпақыл жасаған тау өзенінің суретінен жалпы өмір ағымын аңдауға болады. Өмір ағымы тоқтамайды, өмір сынағынан ата да, бала да, немере де өтуі керек.

Жазушы әрбір табиғат құбылысын суреттегенде қызықты ерекшеліктер тауып отырады. Оның пейзаждары эстетикалық жағынан көзге бірден түседі. Оларда өмір процесі шексіз құбылыстар, қозғалыстағы табиғатпен байланысы шебер суреттелген. Табиғат әлемі жазушы кейіпкерлерімен үнемі сырласып отырады. Оны: «Құм дауылы оны, тіпті дүр сілкінтіп ұйқысынан оятқандай», - деген мысалдан көруге негіз бар.

Жазушы, әсіресе қыс пейзажын өте шеберлікпен дәл суреттейді. Аппақ, таза қар барлық таза нәрсенің – өмірдің, қуаныштың, бақыттың символы іспеттес. Табиғаттың әрбір құбылысына деталь тауып, сол арқылы есте қаларлық, динамизм мен сұлулыққа толы образдар жасайды. О. Бөкей дәстүрлі эстетикалық пейзажды да шебер қолданады. Табиғат қаталдығын, сұлулығын суреттей отырып, оның адам өміріне тигізер әсерін тек шаруашылық жағынан ғана емес, биологиялық жағынан да қарастырады. Жалпы, О.Бөкейдің көркемдік әлемін мейлінше танып-білу үшін оның табиғат пен адам тұғырнамасы төңірегіндегі ұстанымын айқындап алу қай кезде де пайдалы болып табылары анық. Антиутопиялық ой – сарындарында ел тағдырын терең пайымдауды, ой елегінен

өткізуді белгілі қаламгер – Оралхан Бөкей шығармашылығынан көптеп ұшыратамыз. Мысалға «Қар қызы» повесіндегі Қоңқайдың жер асты шағын мемлекетін алуға болады.

Д.Исабековтің «Ертегі елінде немесе қоштасу вальсі» повесі сияқты Оралхан Бөкейдің де бұл шығармасы Маканиннің «Лаз» повесімен рухани жағынан туыстасады. Маканиннің кейіпкері де қаладан шығып, қала шетіндегі тар жол арқылы төменге түседі. Төменде музыка, таң-тамаша өмір көз қарықтырып, жарқырап тұрған шамдар, көңілді әңгімелер, керек заттар толы дүкендер. Бұл повесте де антиутопия жанрына тән вертикалды кеңістік – бағдар – жоғары – төмен позициясы қылаң береді.

Оралхан Бөкейдің «Қар қызы» повесіндегі үш жігіттің табан тіреген «Қоңқай мемлекетімен», Дулат Исабековтің «Ертегі елінде немесе қоштасу вальсі» шығармасындағы Ермектің «Ертегі еліне» барған сәті антиутопиялық әлем кеңістігімен біріге түскен. Екі жазушының да кейіпкерлері өзгеше бір ортаға тап болады. Ол ортаның өмір сүру заңдылығы да әр түрлі. Кейіпкерлері де бір бөлек. Өмірдегі адамдарға ұқсамайтын, мифтік ертегіде ғана кездесетін бейнелерді ұшыратамыз. Оралхан Бөкейдің Қоңқайы – жырақта өмір сүріп жатқан, ортасынан жатсынған, оңаша, оқшау тірлікті қалайтын қызық адам. Бір қарағанда ойлауы да қызық, өмір сүру қағидасы да оқшау осы бір Қоңқай образының астарында авторлық танымнан туған сыр жатқан сияқты.

Жазушы елу жыл бойы осы Айыртауда арыстандай айбат шегіп, ошағының отын сөндірмей отырған Қоңқай бейнесіне әр қырынан талдау жасап, соны ой түйіп, саралайды. «Қоңқай жалғыз емес, – дейді автор, – Қоңқай дегеніміз өз қара басының амандығын тілеген әр қазақтың жүрегінде» деп, ой түйеді. Қоңқай жаққан от – бір кездегі найзаның ұшымен, білектің күшімен, талай қазақтың қанының құнымен келген, бабалар жағып, аманат қып кеткен қазақтың қара шаңырағының мәңгі өшпес киелі оты.

«Мынау қараша үй – менің кішкентай ғана, қарлығаштың ұясындай мемлекетім, қара басымның жалғыз еркіндігі. Бұл – Кіші Қоңқай мемлекеті, түсіндіңдер ме! Сол қарлығаштың ұясындай мекенімнің қауіпсіздігін көзімнің қарашығындай күзетіп, суверенитетін сақтау үшін алысқанмен алыстым, атысқанмен атыстым. Бұл – менің жанымның, рухымның, жүрегімнің, тіпті бүкіл бостандығымның Отаны» /11, с. 312/.

Заманы бір қос жазушының шығармаларына арқау болған ортақ тақырыпты ашу үшін жасалған қос кейіпкерге өзіндік сонылық тән. О.Бөкейдің «Қоңқайы» қарт адам бейнесінде болса, Дулат Исабековтің «Ертегі елінде немесе қоштасу вальсі» повесіндегі Ермек уыздай жас, балдырған. Оралхан Бөкейдің кейіпкері Қоңқай бейнесі өз тәуелсіздігін қолдан жасап алып, сақтап қалуға ұмтылған жанталасқан қазақ бейнесін символдық тәсіл арқылы, ал, Дулат Исабековтің повесіндегі Ермек жас бала болса да, қазақтың намысын қолдан бергісі келмей, ерте есейген ерке Ермекті көреміз.

Оралхан Бөкейдің Қоңқайы: «Мен деген – өзіммін, басқа емеспін» деп, өзінше өмір сүріп, өз мемлекетін құрғысы келеді. Қоңқай сол өзінің титімдей мемлекеті мен от жаққан Отанының шекарасын бұзып, табалдырығын аттағандарға қасық қаны қалғанша аянбай күресіп келеді және әлі де күресіп өтпекші. Суреткердің шығармасының өң-бойында желідей тартылып отыратын – МЕН; ӨЗІМ қолданыстарының өзі экзистенциализм ұғымының антиутопиялық жанр көрінісін айғақтайды. Өз қара басының амандығын тілеген Қоңқай үшін «Біріміз – бәріміз үшін, бәріміз – біріміз үшін» деген жалған ұранның мәні шамалы. «Қоңқай Қоңқай болғалы өздігінен ешкімді іздемеген, қажетсінбеген, өмірі – қоғамды жатсынуынан туындап отыр», деген ой түйдіреді авторлық тұжырым. Ал «суверенитет» деген сөздің өзінде үлкен мән жатқан сияқты. Бұл шығарманы авторлық таным тұрғысынан бажайласақ, мұның астарынан елінің тәуелсіздігін көксеп өткен біртуар азамат, ұлтын сүйген ұлы жүректің арман-тілегін сезінгендейміз. Қазір, тәуелсіз ел болғаннан бері осы «суверенитет» деген сөзді өз қолданысымызға енгіздік қой. Өзіндік МЕНІ көкірегің жара іштей менмұңдалап тұрса да, кеңес үкіметінің жүктеген, партиясының міндеттеген БІЗІНІң жетегінен шыға алмай, дегендеріне үнсіз көндіккен қазақ халқының бейнесін көреміз. Сонымен қатар шығарма кейіпкерлерінің – үш тағандай болған үш жігіттің есімдерінің атауында да біраз сыр жатқан тәрізді. Қар қызы боп мұнартқан Тәуелсіздікке Нұр мен Бақытқа оранып, Аман жетер күн де туар деген асқақ арманды сезінгендей боламыз.

Қорыта айтқанда, қос суреткердің асыл мұраты тәуелсіздік екені олар сомдаған образдар арқылы астарлы түрде меңзелген. Екі суреткер де авторлық танымын оқырманмен бөлісу мақсатын асыру жолында жатсыну мәселесі мен антиутопиялық сарынға жүгінген.

#### ***Пайдаланылған әдебиеттер:***

1. Қаратаев М. Стиль зерттеу принциптері / Стиль сыры. – Алматы, 1974.

2. Нарымбетов А. «Күйші» поэмасының көркемдік және стильдік сыр-сипаты // Стиль сыры. – Алматы, 1974. – 27 б.
3. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы, 1982.
4. Жұмалиев Қ. Стиль – өнер ерекшелігі. – Алматы, 1966.
5. Ақтанов Т. Тіл өнері. Уақыт және қаламгер. – Алматы, 1984.
6. Бөкеев О. Өз тақырыбың болсын // Лениншіл жас. –1975, 19 ақпан.
7. Сыздықова Р. Уақыт және қаламгер. – Алма-Ата, 1984.
8. Дәдебаев Ж. Шымырлап бойға жайылған. – Алматы, 1988.
9. Бөкеев О. Мой учитель Алтай // Вечерняя Алма-Ата. – 1981, 14 желтоқсан.
10. Бөкей О. Екі томдық таңдамалы шығармалар. – Алматы, 1994. – Т. 1.
11. Бөкеев О. Біздің жақта қыс ұзақ. – Алматы, 2000.

## SUMMARY

The article is devoted to work of known Kazakh writer Oralhan Bokej. The author analyzes his story the «Snow girl». In the article stylistic and language features of this work reveal.

### А. Ерқасым

*(Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қаласы, Қазақстан)*

**Ғылыми жетекші – профессор А.Б. Темірболат**

## Д. ИСАБЕКОВТІҢ ӘҢГІМЕЛЕРІНДЕГІ УАҚЫТ ПЕН КЕҢІСТІК

Әдебиетте жазушы еңбегі деген үлкен ұғым бар. Яғни, жазушының өз туындысын жарыққа шығарғанша басынан кешкені, азабы, көңіл-күйі, типтендіруі т.б толып жатқан кедергілер мен ойлардың шиеленісуі. Міне осындай ұзақ уақытты қамти отырып, үлкен еңбекпен дүниеге келетін шығарманың өмірі ұзақ, оқырманы көп болары сөзсіз. Кез-келген шығарма бірден ойға келіп жазыла салатын іс емес. Ол – көптеген жылдар бойы жазушының санасында жетіліп, пісіп барып бұрқ ете қалатын күш.

Әңгіме де дәл осылай өмірге келеді.

Аталмыш әңгіме, яғни, «Шойынқұлақ» әңгімесінің сюжеті қызық адамды бірден баурап алады. Ең алғаш тақырыбын оқыған кезде жан –жануарға қатысты ма деп те ойлайсың, бірақ ол адамның лақап аты болып шығады. Міне, бұл да болса жазушының шеберлігі болып саналады, яғни, бұл да бір әдіске жатады.

Кез-келген туынды өмірде болған шынайы өмірден алынатынын ескерсек (әрине, авторлық қиял өз алдына), бұл әңгімені оқи отырып өмірде болатын көптеген ситуацияларды шынайы, көркем, шебер жеткізген. Мәселен, адамды бір көргеннен тани алмау; кейде өз пікіріннің қателігін түсіну; қатал адамның да мейірімді, жомарт, жүрегі нәзік болатындығы.

Басты кейіпкерлер «тыңдағы бір совхоздың» жұмысшылары туралы, тракторшылардың бастан кешкен, қызығы мен шыжығы мол оқиғалары суреттелген. Осы кезде есіңе Бақытжан Қанапияновтың: «Дулат Исабекұлының кейіпкерлері жарық дүниеге іңгәләп келіп көзін ашқаннан бастап солармен бірге күліп, бірге жылап ғұмыр бойы бірге күн кешетін бірегей шығармашылық авансценасы- көз жеткізсіз көкжиегін Қаратаудың қарт жоталары көмкеріп жатқан кең дала. Ең кереметі сол, Исабеков шығармаларын оқып отырған оқырман осы кейіпкерлермен өзі де бірге ғұмыр өткеріп жүргендей күй кешіп отырады».

Әңгіме «Аласапыран көктемнің кезі еді», – деп басталады. Тіпті осы бірінші сөйлемнен-ақ уақытты көруімізге болады. «Көктемнің кезі еді», – деген сөз экологиялық уақыт болып (және концептуалды уақыт та бола алады).

Бұл әңгімеде экологиялық уақыт тек бұл ғана емес:

«Қыс бойы қар астында тұншыққан жер беті енді емін-еркін рақаттана тыныс алғандай», «Өзі кешкі кезекте жұмыс істейтін болғандықтан, бүгін тынығып жатыр екен», «Түс ауа бригадир мені атқа мінгестіріп алды да, жұмыс жаққа қарай алып жүрді», «О, сорлы басым, ертең ол маған не дер екен!», «Таң қылаңдап ата бастады», «Біз кешке дейін бір-бірімізге тілқатқанымыз жоқ», «Түс ауа, оған тамақ алып қайта оралдым», «жаз болды», «егін орылып бітіп, күз де келді», – деген сөйлемдерден де кездеседі.

«Мен үш айлық механизаторлар курсы бітіріп, тыңдағы бір совхозға дәл осы кезеңде келіп едім», «алыстан қарағанда кішігірім қала сияқты болып көрінген совхоз, ішіне енгенімде үйлері

бытыраңқы, берекесі қашып, сиреп сала бергендей болды» - осы сөйлемдердегі «совхоз»сөзі мен «ішіне енгенімде үйлері бытыраңқы, берекесі қашып, сиреп сала бергендей болды» сөйлеміне логикалық тұрғыдан мән берсек тарихи, реалды уақыт пен кеңістікті аңғаруымызға болады. Себебі, «совхоз» деген сөз кеңестік дәуірдегі атау болса, екінші сөйлем сол уақыттағы қазақ ауылдарының жай күйін жазушы шебер қолдана көрсеткен.

Аталмыш көркем шығармада жоғарыда атап кеткеніміздей перцептуалды уақыт та кездеседі. Совхозға жанадан келген, әлі ешкімді жарытып танымайтын Сұлтанның өзінің кезектесі Шойынқұлақты алғаш көргенде дөрекі, қатал адам ретінде қабылдап, оның мінезі туралы басқа жұмысшылардың айтқан пікірі өзінікімен сәйкес келуі. Бірақ, жұмыс барысында кезектесінің қамқор, жаны нәзік, жомарт адам болып шығады. Кейін махаббаттан күдер үзіп кеткен кезектесінің: «Сұлтан, мүмкін тағы бір жерде кездесіп қалармыз. Мен кеттім, қош бол», – деп жазған хатын оқығанда *«Ішін от жалап өткендей болып»* етпетімен түсіп жылап жібереді... Жаз кезінде тосыннан досы келіп қуантады. Сол кезде *«шынын айту керек, анада «ауылға жүрсеңші» деп келіп кеткен ағамды мен мұншалықты сағынышпен құшақтамаған едім»* деп еске алады. Міне осы жергі сөздерден адамның көңіл– күйінің өзгерісін, ол үшін де көптеген уақыт керек екендігін көріп отырмыз. Тіпті мұндай сезім әр қайсымыздың басымыздан өтті деп ойлаймын. Және де әңгіме ішінде «сағыныш», «сағындым » деген сөздер кездеседі, бұл сөздерге де үңіле қарайтын болсақ, көріспегендеріне көп уақыт болғандығын білдіреді.

Сонымен қатар, бұл әңгіме баяндау ретінде жазылғандықтан, кейіпкердің бастан кешкен оқиғаларды бірінен кейін бірін тізіп, өткен шақтың көріністерін көз алдына елестете отырып көркем әңгімелеуіне назар аударсақ, бұл уақыт категориясының мол көрініс тапқан шығарма ретінде де қарауға болады.

Көркем шығармада уақыт пен кеңістік категориясы үнемі үздіксіз бір сызықтың бойымен суреттеле бермейді. Жан-дүниенің талап-тілектеріне қарай, өзінің қатаң ерекшелігі тұрғысынан да рухани кеңістік пен уақыт кері бағытта, яғни осы шақтан өткен шаққа өзгеріп отырады. Сонымен бірге көркем әдебиеттегі бір бағыттық тәсіл бүгінгі интеллектуалды оқырман дүниетанымына сай емес. Көркем шығарма неғұрлым ширығып, үнемі тартыс үстінде және уақыт пен кеңістік аясында шектеліп қалмай, оқырманды тың тақырыппен әрдайым бірде өткенге, бірде бүгінге жетелеп, уақыт үзілмелілігін жасап әрі біртұтас композициялық құрылым негізінде жазылуы тиіс. Көркем шығарманың басталу межесі мен аяқталуы, түрлі көркемдік тәсілмен өріліп кеп, түйінделуі де оқиғадағы сюжеттік біртұтас желі болып табылады.

Дархан Мыңбай бір сөзінде: «Бізді қуантатыны тек жазумен шектелмей қоғамдық ойдың бел ортасында, көкейде жүрген көптің ойын, ауылдың аңсарын, халықтың сөзін көкке көтеруде нағыз асаршыға, хас шабандозға ұқсайды» - деген.

Расымен де, әрқашан халықтың қамын ойлап, жанын түсіне білген Дулат ағамыздың еңбегі зор. Тарих, шындық жүрген жер де уақыт пен кеңістіктің жүрмеуі мүмкін емес. Және ол дәлелденген де.

### **«Шалдар»**

Ата ананың балаға деген махаббатын сөзбен айтып жеткізу мүмкін емес шығар. Тіпті кемеліне жетіп, әр бірі өз алдына отау болса да өзегін жарып шыққан баласы өзіне әлі сәби көрінетін, балаларын қарт пен қария болғанша алаңдап жүретін балажандылық қасиет әсіресе біздің халыққа ғана тән шығар. Осы тақырыпты мол қырынан ашып көрсеткен Дулат Исабековтың «Шалдар» әңгімесін айтсақ болады.

Бастапқыда айтқандай әр жазушының жазу стилі, еңбегі әр түрлі болып келеді дедік. Дулат Исабековтың де өзіндік ерекшеліктері де толып жатыр. Солардың бірі «Айқын» газетіне берген бір сұхбатында:

«Дулат Исабеков үшін жазудан да, сол жазуды «әу» деп бастау қиын. Жатқан азап. Бастапқы сөйлемді айтып отырмыз. «Дермене» повесін дәл солай екі апта бастай алмай жүрген. «Қара қарғаның миы қайнайтын шаңқай түс» деген сөйлемді тапқанша қанша күн бойы азаптандым десейші. Күннің апатап ыстығын суреттеу үшін «Күн шыжып тұр», «Күн жердің апшысын қуырып тұр», «Жыланның бауырын күйдіретін ыстық», – деп жаза салсам да болар еді, ол үшін мені ешкім ұрысып, сөкпес еді. Бірақ «Дермене» повесімнің рухына, шығарманың бас-аяғы түгел баста тұр ғой, соның бәріне, ондағы оқиғаларға дәл жауап беретіндей, архитектурасына сәйкес келетіндей бір сөйлем керек болды. Бірақ оның бәрі қанағаттандырмады, лақтыра бердім. Кетіп те қалдым. Бастай алмай әлек болдым. «Тіршілік», «Сүйекші», «Ай- Петри ақиқаты», «Өкпек жолаушы» – бәрінде де осылай. Ең қинайтыны – бірінші сөйлем. Бірінші сөйлемнен аман өтсем, көңілім толса, сонан кейін жазбай, демаламын. Ал таппасам, шығарманы бастамауым да мүмкін», – дейді

Әңгіменің бастапқы сөйлемін бастаудан қиналатын жазушы ағамыз «Шалдар» әңгімесін : Ақымақтар-ай, тентектер-ай түге! О, жарым естер-ай десеңші! – деп бастапты. Расымен де ең алғашқы сөйлемнен – ақ алда болатын оқиғада өкініш пен күйініш болатынын алдын – ала оқырманына сездіреді. Балаларының ажырап кеткеніне жүрегі ауырып, неге олай істегендерін түсіне алмай өзіне – өзі сұрақ қойып, жауабын таппай жатқан әке.

«Қарекен ұзақ түнге кірпік ілмей, жиі- жиі күрсінуге болды. Түн ортасы әлдеқашан ауып қалған. Жанындағы кемпірі де көпке дейін көз ілмей, өзімен бірге күрсініп, аһ ұрып жатыр еді, енді маужырап кетіпті. «Қайтсін, шаршаған шығар байғұс. Танның атысынан күннің батысы қыбыр-қыбыр бір тыным көрмейді», – деді Қарекен кемпіріне аяушылықпен қарап қойып». Адамзат баласы бұл бес күндік дүниеде күнделікті ісі таң мен түн аралығында тынымсыз өтетіні белгілі. «Таң» және «кеш» сөздері жиі қолданатын сөзіміздің бірі болып кеткен. Бұл тәуліктік уақыттың бой көрсеткенін көруімізге болады. Кәрілік келгенде әсіресе ер адамдар кемпірін ойлап көп қамықтырғысы келмейтін әдеті емес пе. Кішкене нәрсе болса да соны ойлап, уайымдайды. Әсіресе балаларына келгенде. Осыған байланысты қазақта: «Ата-ананың қадірін балалы болғанда білерсің » -деген керемет мақалы да осының айғағы.

Қарекен есіне өткенді түсіре отырып, «Онда Ерғабыл әлі үйленбеген кезі. Ауылда он бір жылдықты бітірген соң, араға бір – екі жыл салып Шымкенттегі мұғалімдік институтқа документ тапсырды да, пизика дей ме, қимия дей ме әйтеуір бірдеңесінен құладым деп қайтып келген. Сонан соң бес – алты күн бос жүріп, қыз –келіншектермен бірге мақта теруге араласты.» Әңгімені оқи отырып шынымен ауылдағы атамызбен әжеміз есіне түседі. Сөз саптаулары, сөйлеуі, кейбір нәрсе ұнамаса тез ашуланып бала құсап ренжуі барлығы айқын нақ ауыз екі сөйлеу жүйесін қолданған. Осы бір ретте Дулат Исабеков ағамыздың өміріне, өнеріне арналған ҚАЗАҚСТАН телеарнасының «Ғибратты ғұмыр» атты бағдарламасында ағамыз: «Мен ауылды жақсы көрем. Ол жерде »

Кейіннен бір- екі ай өтіп, жиын – теріні біткен шақта жиған ақшасын баласы қоймай жүріп мотоцикл алады. Алғаны сол екен таң атпай тұрып, шәй іш дегенде селқос қарап түске дейін майлап сылай береді. Осы қылығына: «Ойбай –ау, алғаныңа шөміш кебетін уақыт болған жоқ сенің матасекіліңнің бір бәлесі бар ма?» - деп әкесі ұнатпайды. Осындағы «шөміш кебетін уақыт болған жоқ » дегенде «алғаныңа көп уақыт болған жоқ» деген ойды астарлы теңеу (-дей жұрнағы жоқ «кебетіндей») арқылы берген. Уақытты шебер қолданған. Алған темірінің арқасында тіпті бір-екі күн үйге қонбауды шығарады. «Үйдегі ата- анасы түнемеге кірпік қақпай, таң атқанша дыр еткен дыбысқа құлақ түріп жатқаны сол. «Ойпырм-ай, мына баласы түспегір аман боса болғаны. Ана ку темірді қайдан сатып ала қойып еді. Бір пәлеге ұшырады –ау сол!» -деп Қарекен мен Бибінұр шешей қарап жатып қайғы жұтады.» Осы түні бойы көз ілмей баласын ойлау, ата-аналық мейірім, қуаныш, көңіл-күйдің сан жаққа кетуі тек бұл жерде емес, шығарма аяқталғанша дейін жалғасады.

Мысалы: «Мұндағы ата- аналар өзінен жарқын бір сөз естуге ынтық болып, онсыз өткен екі-үш күндері жылға теңеліп кеткенін, ай тентек- ай, бір түсінсейші, ой жіберсейші соған бір », «Ау, айтсаңшы күмілжімей, қайда болдың, не істедің? Біз бөтенбізбе осы саған », «Екі күн екі жыл болып кеткен ата- ана жүрегіндегі сағыныш бәсеңсу былай тұрсын, баласына көз тоқтатып қарай да алмай өкініп қала береді ». Осы аралықтағы көңіл күйдің барлығы перцептуалды уақыттың тізбегінде жүреді.

«Қоңыр күз келіп, жауын – шашынды сіліңгір күн басталды. Ерғабыл жерге көң себетін жұмысшылардың бригадирі болып бекіді. Соңғы кезде ол жұмыстан келген соң бұрынғыдай тасыр-тұсыр ете бермей жақсылап жуынып, шашын майлап, галстугін тағып, мотоциклімен күнде бір жаққа ғайып болады». Бастапқы Ерғабылдың мінезінің өзгергендігін көруімізге болады.

Қыс түсіп, Қарекен қорадағы малға шөп салып жүрген кезде Ерғабыл, Токтарбай мен Ергешбай есік алдына мотоциклдерімен тоқтай қалып, амандық сұрасқан соң, үйге кіріп шәй ішіледі. Достарының түрінде бір маңызды іспен келгендерін сезген қария жөнін сұрайды. Сөздерінің түйіні аяқ-асты баласының үйленбек ойы бар екен. Әрбір ата – ананың арманы баласын аман-есен ер жеткізген соң солардың қызығын, дендері сау болып жүргенін қалайды. Соның ең бастысы, жақсы жермен құда болып, құдалармен алыс-беріс, қарым-қатынастың арқасында достық сезімнің жоғарылауы, қимастық және көңілінің құрышын қандыратын тәтті немере сүю. Бұның барлығы Қарекеннің өмірінде сәтті рет-ретімен өтіп жатты. Тек соңғысы уақыттың еншісінде еді.

«Осылайша көрікті өмірдің тағы бір айы артта қалып, қар енді ери бастаған шақта Қарекен құдаларын шақыртты». Осындағы «қар ери бастаған шақта» сөзі қыстың бітіп көктемнің келгенін аңғартады. Бұл, әрине, экологиялық уақыт.

Баласы бригадир, ал келіні пионер вожатый. Жатса-тұрсада балаларының бақытын тілеген ата-аналар осы күндеріне әр дайым шүкіршілік айтып, жаратқанға алғыстарын айтумен болады. Осылай

арада бір жыл өтіп, құдасының үйінен келгенде Қарекен күтпеген жайды естиді. Ол, келіні үйден кетіп қалыпты. Осы оқиға екі жаққа кірбін салғандай болып, қарым- қатынас бірден тоқтайды.

Не үшін ажырасқанын білу үшін ауыл жастарынан сұрастырса, мектеп жиналысында баланы тәрбиелеу жайында ойлары бір арнадан шықпай қалыпты, тек жиналыста ғана емес күнделікті өмірде де солай екен депті. Өз құоағына өзі сенбеген қария не айтарын білмей, ашуланды. «Күн батып ымырт үйіріліп» қалыпты. Ол үйіне ақырын аяндады. Үйіне келіп, бір-екі кесе көк шай ұрттаған соң пияланы төңкеріп тастай салып, жантай кетті». Кештің түсіп қалғанын тәуліктік уақыт арқылы білсек, Қарекеннің тұйық кеңістікте отырғанын аңғаруымызға болады.

«...Ай арқалыққа ауып бара жатыр. Үй іші күнгірт тартқан », бұл жолы да кешкілік уақыттың келіп, уақыт пен кеңістіктің бір- бірімен жымдасып келіп бір сөйлемнің бойынан табылған. Кешкі мезгілдің өзі осы үйдің ішіндегі көңілсіздікпен үндескендей.

«Қарекен атты ерттеп мініп, далаға шықты. Ауыл түгел ұйқыда. Үп еткен жел жоқ. Тек арықтың ар жағында шашақ атқан жүгерілердің ғана сыбыр - сыбыр еткендері естіледі. Ол арықтағы жайпауыттан кешіп өтті де, жүгері арасындағы жалғыз аяқ жол арқылы жапырақтарды сатырлата құдасының ауылына бет түзеді.» Жол жөнекей құдасы екеуінің достығы, алдағы жоспарларын еске алды. Соның бәріне дәнекер болатын ол балалардың арқасы екен ғой деп ойланып келе жатып, өзіне –өзі күн жетпегендей түнделетіп жүрегінме жол болсын деп өзіне де сұрақ қойып та қояды. Ойға шырмауынан шыға алмай келе жатып құдасының ауылына қалай келіп қалғанын білмей қалды. Бағына қарай құдасы ояу жүр екен. Екі құда ай астында қатарласа үнсіз жүріп келеді. «Олар ауыл маңындағы бір төбенің басына кеп отырды»

Үнсіз тыныштықты бұзып Қарекен сөз бастады: «Ауыл арасы таяқ тастам жер» болса да, мына тентектердің тентектігі тұсау болып келе алмай жатырмыз, құде- еке. Екі ай бойы ат ізін салмай кетті деп маған ренжіп жүрген де шығарсыз» деп ары қарай амандық сұрауға дәті бармады. Қарекен ішінен өз сұрақтарына өзі жауап берді. Оңай дейсің бе оған? Бір кезде алақанына аялап өсірген қызы бүгінде айы – күніне жетіп үйіне қайтып келді. Кезінде салиқалы жерден де келіп құда түскенде қызымөзі біледі деп жылы шыраймен шығарып салған. Енді таңдап жіберген жерінен қайтып келген қызы туралы ел жұрты не демей жүр – деп ойлап іштей ойлары арпалысқа түсті. Сол уақытта Молдабай бір күрсінді. «Батып бара жатқан айға» қарап тұрып:

- Балаңмен сөйлестің бе? – деді нығара сөйлеп.

- Жоқ, - деді Қарекен ақырын ғана». Осы түн ауған уақыттан үйінен шығып таң атқанға дейінгі аралықтағы Қарекеннің жан күйзелісі, ойы сезімдік уақытқа, яғни, перцептуалдық уақытқа жатады.

Бірде үйден бір келіншек шығып «-қайнаға! Сүйінші, сүйінші деп » - өмірге ұл баланың келгенін айтады. Қаражан шал бұл жаңалықты естігенде орнынан қозғала алмай қатып қалады. Үйдің ішіндегілердің дауысын естіп тұр, бәрі қуанышты. Бір кезде баланың шыр етіп жылаған дауысын естіп, қақпаның кедір – бұдыр тақтайларын сипалай : «Айналдым- ау, айналдым – ау үніңнен! Немере! Менің немерем, Қаражанның немересі! О, құдай!!... Айналдым – ау үніңнен! » – деп баласы мен келінінің ісіне налып «Ақымақтар, ездіндер – ау, жаншыдыңдар –ау мына кеудені » деумен ауылға қарай шаба жөнелді. Не болса да тез жетуге асықты.

Сонымен қатар, «үй», «үй іші», «қора» және «сарай» деген сияқты тұйық кеңістік түрі жиі кездеседі.

#### **«Кемпірлер»**

«Біздің ауылдың шет жағында еңсесімен көз тарта қоймайтын, кішкентай ғана елеусіз бір үй бар»

«Осы үйдің құрым киізбен қапталған қара есігінен бірі үлкен, бірікіші екі адам– әжесі мен әлі мектепке бара қоймаған немересі ғана кіріп – шығып жүреді »

«Әжесінің асқар таудай тілегі жұдырықтай немересі, жұдырықтай немересінің асқар таудай арқа сүйері – қушиған кәрі әжесі»

«Құлағы салпиған қара күшік түнемеге там айналып шәуілдеп үріп шығады. Әліне қарамай ол да осы үйді қориды. Оған да осы үй қымбат»

«Балам өліп келінім кетсе де жалғызымның көзіндей боп немерем қалды»

«Таң атқан соң бұлар да өзгелер сияқты өз тіршілігіне кіріседі. Екеуі сөйлеп жүріп қорадағы үш малды өріске айдайды, итке быламық қайнатады. Сөйтіп жүргенде иығы бүлкілдеп сары самауыр да қайнап, әжесі дастархан жаяды. Күнде осы кезде дастархан басында екі адам отырады.»

«Сәлден кейін көрші кемпірлердің бірі кеп әңгіме құрады, не «шай іш» деп ертіп кетеді».

«Шаңырағының астында қонақсыз, кісісіз отыра алмайтын қазақ емес пе, біраз кемпір бір үйге жиналып, шөлдемесе де қоңыр әңгіме үшін күрең шайды жайлап тартып отырады».

«Кейде бір –біріне өкпе айтады, «Тәшкеннен балаң келгенде бір мейіз де татырмадың ғой сен, ку кемпір» деп өздерінше бұртиған болады. «Біздің қолға да қарға тышар, тұра тұр, Түркістандағы қызым төркіндеп келсін...» деп қайсібірі алда тұрған қуанышын айтып, өзінің де қыз беріп, қыз алған шаңырақ екенін әзілдеп болса да байқатып өтеді».

«Көрге кіргенше күлді көмеш боп көміліп үйде отыра бер демекпісің, о несі – ей түге!»

«Бір емес, бес баланы қабақ шытпай жүріп мен де өсіргем, енді рәтін көрмеймін бе? – деп есікті тарс жауып шықтым да кеттім».

«Алғашқы сәтте жүрегінің терең түкпірінен белгісіз бір мұң мен жапа бас көтергендей бойын көңілсіздік билейді. Бұл сезім үйлеріне келіп, құлыптаулы есік алдында иелерін күтіп жатқан қара күшікті көргенде бұрынғысынан үдей түсетін сияқты. Әсіресе, түн ортасы әлдеқашан ауып, маңайды өлі тыныштық басқанда кәрі сүйектен ұйқы қашып қай-қайдағыны ойлайды».

«Көзі ілініп кеткен екен. Әлдекімнің терезені асығыс тақылдатқанынан оянды».

«Ол немересін ұйқылы– ояу көтеріп алды да, есігін де жаппастан сүріне –қабына ауыл ортасындағы келіні босанған үйге қарай асығыс жүріп кетті ».

«Үйленгеніне он төрт жыл болса да келіншегі құрсақ көтермеген. Енесінің келінін апармаған тәуібі, түнетпеген мазары жоқ. Арыстанбап пен Түркістанға талай барып, талай келді. Қаратпаған білгір дәрігер де қалмады. Алладан да, адамнан да үміт үзіп отырған шақта келіні жерік болды. Содан бастап шағын ауылдың аузында Жайбасардың әйелі. «Құдай тілеуін беріп, өшкен үмітін қайта жаққан екен бейшараның. Бір атадан қалған жалғыз тұяқ еді, көп әулие –әнбиелердің бір шапағаты тиген ғой» деп әркім әрқалай қуаныш білдіруде».

«Қалампыр Жайбасардың үйіне келгенде жиналған жұрт нәрестеге ит көйлек кигізіп те қойыпты. Ол немересін оңаша үйге жатқызып кеп, шаршыға түйген бір уыс күміс ақшасын абыр – сабыр боп жатқан жұрттың үстіне шашып жіберді де :

Әй, Қатира, сүйіншің мынау болсын. Аяқ астында бұдан өзгенің реті келмеді »

«Екі–үш күн өткен соң Сырғакүл үйінің қуанышы да саябырсып, кемпірлер өмірі қайтадын қалпына келе бастады».

«Шынымен ұйықтап жатқан шығар деп ұясын көрді, мал қораны қарады.Ізім –қайым жоқ. Ол там айналып, үйге қайта кіргелі бұрыла бергенде қара көлеңке бұрышта күшігінің серейіп өліп жатқанын көрді де «әже» депайғайлап жіберді». Сөйтсе үйінің бір мүшесіндей болып кеткен қара күшігі өліп қалыпты. Әжесін құшақтап енді ешқайда кетпейікші, неге біздің үйге ешкім келмейді деген немересін Қалампыр әжей әрең жұбатты.

«Қалампыр таң аппақ атқанша көз ілмеді.

Осы бір түннен бастап Қалампыр әжейдің көңілі шындап қамықты». Дегенмен, қонақ шақырмаса тұра алмайтын қазақ емеспіз бе, бірде Зеркүлдің Түркістаннан есік ашып келген қызының қоржынының аузын сөуге қатысты Осындағы «Түркістаннан есік ашып келген қызының қоржынының» дегендегі елді мекеннің атауы, кез– келген оқып отырған адам бірден танитын кеңістік.

«Бір күні кешкілік есік алдындағы жаңа асыраған сары күшік шәуілдеп қоя берді.» Кім болды екен деп тандана орнынан түре келгенше ішке бір әйелмен еркек кеш жарық деп кіріп келді.

«Жасаған – ау, Дәметкенбісің! Сені де көретін күн болады екен ғой, шырағым –ау ! – деп Қалампыр оны құшақтай алды ». Қарт әженің көңілін орнына түсіру үшін Дәметкен «жылағаныңыз не?», жыламаңыз деп жұбатты. «–Қайтейін... қайтейін енді, қарағым, – деді ол кемседеп. – Ат іздерінді салмай кеткендерің не? Тым – тырыссыңдар бәрің. Өзім барып келе қояйын десем, әуселем мынау, ошақтың үш бұты алты айшылық жол» – деп те өз ренішінде айта кетті.

«Ат ізін салмау» – қатынаспады, хабарсыз кетті деген мағынаны білдіреді.

«Ошақтың үш бұты алты айшылық жер» – екі фразеологиялық мағына қосылып бір мағынада қолданылып тұр, яғни алыс.

**«Қаблан»**

«Көктем шығуы-ақ мұң екен, Қабланның да барлық мінезі, жүріс – тұрысы, күнделікті әдеті, төңірекке көз –қарасы, бәріде өзгеріп сала берді ».

«Оның біздің есіктің алдына келгеніне міне төрт ай болды».

«Қаблан көз алдымызда жүрсе де бәрімізден ұрланып ер жеткен сияқты»

«Осы көктем шығып, наурыз торғай келгенге дейін ол көзі шыныдай жылт–жылт етіп, алдындағы адамға тек балалық қызығушылықпен, танданушылықпен басын қалт– қалт еткізіп қарап отыратын кіп– кішкене сүйкімді күшік еді».

«Осыдан бастап Қаблан табалдырықтан бері аттап үйге кірмейтін болды».

«Әйтсе де, өз иесінің өзіне мүлде түсініксіз жат қылық көрсеткені оны бірнеше күн бойы тандандырып жүрді, бірақ ренжіткен жоқ, оның бәрімізге деген, тіпті жұмбақ қаталдық көрсеткен әкеме деген бейкүнә сезімі мен сүйіспеншілігі ешқандай өзгеріссіз сол күйінде қалды» – перцептуалды уақыт

«Егер мен үйде екі –үш күн болмай, кенет оралсам, алдымнан арсалақтап шығып келе жатқан оның жанарынан қуанышты күлкіні анық көретін едім »

«..төңірекке жайбарақат қарап жататын»

«Әкемнің ет құдасы біздің кәрі төбетіміз былтырғы жылы боранда қасқырға жем болған соң қолындағы асыл тұқымды қаншығы жақсы күшік туса, жекжат пен жекжаттың ит пен мысық, пышақ пен тауық алмаспайтын қазақтың қараңғы ырымын біле тұрса да дәл осы жолы оны аттап өтіп, ең жақсы арлан болады – ау деген күшігін әкеп бермек болған ».

«Итсіз қой бағу, әсіресе, қасқыры жиі кездесетін Қаратау өңірінде мүмкін емес » – реалды, нақты кеңістік

«Бір күні әкемнің құдасы қаншығының туғаны туралы қуанышты хабарды айтып келді»

«Сауранбай (әкемнің құдасы) ол қаншықты осыдан жеті – сегіз жыл бұрын темір жол жағасынан аштан бұратылып, бауырын енді көтеріп келе жатқан кішкене күшік кезінде тауып алса керек»

«Өзге қаншықтарсекілді үш ай сайын жеті –сегізден шұбырта бермей жылына бір– ақ рет екеу, біреу, ары кетсе үшеу туады»

«Қаблан қыс бойы үй ішіміздің бір мүшесі сияқты бізбен бірге тұрады»

«Көктем өтіп жаз келгенде Қаблан кәдімгідей төбет боп қалды»

«Енді ол бізбен бірге өріске шығып, қой бақты, кең даланың жайқалған ойы мен қырында балалық шағына ауық – ауық бой ұрып, кей сәтте көбелек куды»

«Он шақты күн өткен соң Қабыланмен уақытша ажырасуға тура келді. Он бір жылдан бері қой бағып келе жатқан, ит асырауда тәуір-ақ тәжірибесі бар әкем: «Қанша ақылды болғанмен ересек, өткір азу төбеттермен бірге жортпай жас күшіктің беті ашылмайды» деп Қабланды Беріш дегентаныс қойшысының үйіне апарып тастады»

«Қаблан өзіміздің жайлауға жаз ішінде қайта оралды»

«Қаблан бойындағы балалығын бізден жеті шақырым жердегі жайлауда қалдырып кеткен секілді.Алайда мен үшін бұрынғы Қаблан, балаң Қаблан қымбат еді. Дегенмен, амал жоқ, өзгеру, есею – өмірдің басты заңы», «Сәби өзінің жүз жылдық ерекшелігі мен басты – басты қасиеттерін осы бесікте жатқан шағында алады, бәлкім, Қаблан да өзінің айрықша мінездерін қайратты бойының бір түкпірінде жасырын сақтап қалған шығар»

Бірде әлгі танысы келіп : «– Досым, мына итің ит емес, арыстан болады. Екі айдың ішінде менің төбетім де бата алмайтын боп шықты ғой. Қасқырға қалай шабатынын көре алмадым әттең, қазір жайлауда қасқыр жоқ, қыста болады. Сондықтан, қасқырға осы бастан өшіктіріп, үйінде терісі болса сабан тық та, Қабланға ауық – ауық талатып қой. Иісін сезе берсін »

«Ал тамақ ішіліп, дастарқан жиылар шақта ол : Қабыланды қаладым, не сұрасаңда берейін. Ат керек пе, атан керек пе, тартынбаймын. Басына бас демей– ақ екі төбетімді қоса ұсындым » – деген досына : «Шын досыңның қимасын сұрама» деген емес пе, Беріш. Басқа қалауыңа қой демес ем, мынауың қиын тиіп отыр деді.Бұл сөзді естіген Беріш бар ашуын шығарып қатты ренжіп, қош бол деді де кетті. Достың да досы бар емес пе. Міне, пендешіліктің бір белгісі. Жақсының барлығы өзінде болуын қалап, өз басын ғана олайтындық. Осы жердегі ең маңыздысы ол жеті қазынаның бірі болып саналатын ит туралы.

Досының ренжігені жанына батса да : «Жақсы ит оған қымбат болғанда маған неге қымбат емес. Ит деген аты болмаса иттің де иті бар, әйтпесе, атаң түйесін атына қосақтап, оның үстіне екі бірдей төбетімді ал деп Беріш қабының аузын босқа қайырып отыр дейсің бе? Сенің атың тұра тұрсын, менің атым жүре тұрсынның кері де бұл». Үлкен зіл жатыр, ашудың, досының мінезіне көңіл толмаушылық, көрсеқызарлық мінездің жанына жат болғандықтан досының осы мінезін жек көретіндігі. Баласы өз әңгімесін ары қарай жалғайды, әрине, бұл жерде баяндаушы бала болғанымен, салт – дәстүр, қазақилықтың, адам жанын түсіну, жат мінездерді жатсыну автордың мінезі. Автордың ойы осында бала мен әке образдары арқылы көрініп тұр. Екі өмірді де бастан кешірген авторға бұл, әрине, қиын емес. Осында, автордың уақыты иллюзияға ұшырау арқылы бірде әке, бірде бала болып өтіп жатады. Автор оқырманға, оқырманның уақытына әсер ете алған. Себебі, жаз жайлауды білмейтін қазақ жоқ шығар. Жаз, қыс мезгілдеріндегі қасқырдың кеңістігі мен уақытын шопан адамның жақсы аңғаруы және соған қарай әрекет жасауының барлығы нақты көшпенділер уақыты мен кеңістігі.

Осы көрсеқызарлығы бірінші рет емес екендігін дәлелдеу үшін өткен шақтағы оқиғаны еске алады. «Былыр қыста ол әкемнің Арқа жақтан бір сиырдың құнына сатып әкелген ер-тұрманын көре салып қалау сала келген. Әкем бермеді. Жалпы иісі қазақ ат иесінің көзі тұрған кезінде ет-тұрманын сұрамайды, ол жаман ырым. Ер-тұрман әке өлсе балаға, аға өлсе ініге мұра болып қалады, мұрагер жоқ болса марқұмның үзенгі досы мен көңілі жақын адамына аманат ретінде тапсырылады».

Міне, келесі бір дәстүрдің, жеті қазынаның көрінісі. (Ер-тұрман – атқа салт мініп жүруге қажетті жабдықтардың жиынтық аты. Ер-тұрманға ерден басқа тоқым, желдік, тебінгі, үзенгі, үзенгі бау, таралғы, тартпа, айыл (төс айыл, шап айыл), өмілдірік, құйысқан, жүген, шылбыр, тізгін, ат көрпе, көпшік, пыстан, кежім, қамшы, шідер, тұсамыс, кісен, қанжыға жатады. Әйелдерге арналған ер-тұрман (тоқым, үзенгі, үзенгі бау, таралғы, ноқта, жүген, сулық, айыл, өмілдірік, құйысқан, пыстан, шеттік, сауырлық, салпыншақ) әшекейленеді. Ерлерге арналған ер-тұрман жеңіл, ықшам, көбінесе мүйіз, сүйекпен, әшекейленеді. Ер-тұрман «ер-тоқым» деп те аталады.)

Осындағы, «ер-тұрман», «ырым» сөзері қазірде қолданыста болғанымен пассивті түрде ғана. Және бір айта кететін жәйт жаһандану заманында өмір сүріп жатқан қазақ жастарының көбі дерлік дәстүрден тіпті мақұрымдары да бар. Ал, білетіндер саны қаншалықты көп болса да, бұл сөздер арқылы осыдан кішігірім сонау уақыттардың активті қолданылған сөзі ретінде бірден қабылдайды. Сонымен қатар, «әке», «бала», «іні», «аға» сөздері бұл замана (уақыттың бір ғана орында тұрмай, зымырап сырғи беруін осы адамдардың жас мөлшеріне қарай аталуынан да көруге болады) уақытына жатады.

Уақыт емші деген бар емес пе. Арада біраз уақыт өткенде Қабланның да өзі екі ай болып келген балалық шағын байқатпай сыпырып алған жайлауы мен ондағы достары мен уақытша иесін ұмытып, өзінің шын жақсы көретін нағыз иесіне де үйреніп, арагидік ойнайтынды да шығарды.

Иттің, әсіресе, асыл тұқымды иттің қазақ халқының өмірінде қаншалықты маңызы бар екенің көруімізге болады. Тазы біздің халқымыздың маңдайына біткен сый. Адам баласы қай кезде асыранды еткені белгісіз болса да, үй хайуандары ішінде адамға иттен жақыны жоқ. Иттің естілігі мен адамға қолқанат болуына байланысты жақын тартқан шығар. Халқымызда «Ит – жеті әулиенің бірі» делінген, иесіне адалдық танытқаннан болар, қазақ итті жеті қазынаның біріне қосқан, сондықтан да ит қазақша саналатын жыл атауына енген. Өлкеміздегі қазақтың кең таралған асыл тұқымды иттің бірі – құмай тазы туралы зерттеу, оның шығу тегін анықтап көрсету және туған жеріндегі өз ұлтының салт-дәстүрінің бірі – қазақтың «ең жақсысы тазы» деген жағдайын көрсету, тазыны қазақтың аңшы иті ретінде әлемге таныту, өзінің иесіне адал екенін, өмір бойы адаммен бірге - соғысты, шапқыншылықты, Ұлы ашаршылықты бірге өткізген осындай құнды текті тазы иттің мүлдем жоғалып, қорғаусыз қалмауын, қазақ халқының салт-дәстүрінің ұлттық мәдени мұрасын сақтауға байланысты көптеген іс шаралар ұйымдастырылуда. Бірақ, әлі керемет нәтиже жоқ. Қазақтар тазыларды аң қаушылық сипатына қарай бірнеше топқа бөледі екен: Қасқыр алатын, қоян алатын, түлкі алатын. Олар жүйрік, таза, батыл, ақылды, сүйкімді болып келеді.

Тазының құнына тоқталатын болсақ: 1917 жылдары қара базарда 1 тазыға 47 жылқы берген екен, 1937 жылдары 37 жылқы, 1947 жылдары 1 тазыға 27 жылқы берген екен. Тағы бір қызығы тұрмысқа шыққалы қыздың қалың мал орнына 1 тазы ит берген екен. Ал қазіргі кезде қара базарда тазының құны 300 доллар тұрады екен.

Тазының саны жылдан жылға азайып келе жатыр, кинологтар есебі бойынша: 1939 ж – 7000 тазы болса, 1990 ж. – 3000 тазы, 2005 ж.-700 тазы, 2012 ж. -300 тазы ғана қалды.

Қазіргі кезде тазы иттердің ұлттық құндылықтары жойылып, қазақы тазы «Қызыл кітапқа» енудің алдында тұр, сондықтанда текті иттерді атуға тыйым салыну керек.

Өкінішке орай осы мәселеге қазақ қоғамының атқарушы органдары еңжарлық танытып жүрген жайы бар. Мәселен, көзі ашық жұртшылық көкпарымызды – қырғыздардың ұлттық ойыны десе, қымызымызды – немістер ұлттық тағамы десе, қазыны – жапондар ұлттық тағамы деп халықаралық ұйымдардан құжат алып алған.

Олай болса, біздің ел көңіл аудармаса, ұлтымыздың ата-бабадан үзілмей келе жатқан тектігіне сай, даланың сері көңілін түсіне білетін өр-намысты, салтанатты, білімді-білікті биік жандар ғана ұстай алатын жеті қазынаның бірі боп саналатын қазақ тазыларының ертеңі не болмақ?

Осы әңгіменің де арқауы да, түпкі мақсаты да осы болып тұр емес пе?!

«Бір күні әкем үйдегі қасқыр терісінің ішіне шүберек тығып, айнымаған тірі қасқыр етті де, үй сыртындағы қыр астына апарып тұрғызып қойды. Содан соң екеуіміз Қабланды ертіп келдік. Еңістен түсе бере әкем «Қаблан, айт- айт » деп қалды. Төбет әкем нұсқаған жаққа қарап, «қасқырды көрген бетте күдірейіп тұра қалды. Көзді ашып – жұмғанша болған жоқ, Қаблан оқтай атылып «қасқырға » жетіп барды да, арс етіп желке тұсынан ала түсті ». Уақыт нақты емес, бірақ, кейіпкердің өткен

шақты еске ала отырып баяндауы болғандықтан уақыты белгісіз. Күңгірт, ең бастысы оқиғаның болғандығы.

Осы бір детальда нағыз төбетті баптау, асырау, қасқырға шабуылға шығуы үшін түрлі әрекеттер мен амалдардың кішкене көрінісі. Немесе, ағамыздың өзі айтқандай «ешбір бояусыз қағазға түсіру керек, әйтпесе ол шынайылықтан айырылады» дегендей, өзінің көзімен көргені, яғни туып өскен жердің нағыз төбет баптаудың жолы осы болар.

Бірақ, қазақта төбетті баптаудың тағы да басқа жолдары бар. Мәселен, ертеде қазақ малшылары Төбеттерді тамақтандыратын ағаш итаяқтарды жасатқанда, ішкі өңіріне қасқыр терісін қаптатады екен. Бұл, Төбет иттің тағам иісі мен қасқырдың иісін де қатар алып, өз қасиетін ұштай түсуіне баулиды.

Күздің салқын күндерімен бірге аңшылық пен саятшылық өнерге құмар адамдардың да арқасы қоза түсетіні белгілі. Мұндайда олардың бірден-бір сенімді серігі таза тұқымды құмай тазы немесе қазақы ит екені де рас. Сондай-ақ енді біраз күнде ит төбелесі де басталғалы тұр. Ал ондай сайыс небір азулы төбеттерсіз өте қоймас, сірә.

«Колхоз орталығында бүгін он бір жылдықты бірге бітірген достарымның біреуі үйленеді. Тойына мені де шақырған. Шопан жаны қашан да сауық-сайранға құмар –ақ емес пе? Жайлауда үй-іші адамдары мен шексіз даладан өзге еш нәрсе жоқ қой. Алғашқы кезде бұл бір қалыпты жансыз өмір адамға жат көрінеді, содан соң оған да үйренеді. Енді саған елді жердегі шулы өмір жат бола бастайды. Даламен, қырмен, құлқайырмен, көкшіл аспанмен тілдескің келеді де тұрады. Ал мен, бір жылдан асып барады, әкем сияқты алаңсыз үйрене алмай-ақ келемін. Ойымнан орталық шықпайды. Қолым бос болса, әлденені сылтауратып солай қарай тартып кеткім келеді де тұрады. Міне сондай сылтау табылды. Тойға бармақ болдым.»

«Қуанышым кеудеме сыймай, сандықтағы көк костюмді алып «самауыр» өтекпен түні бойы өтектедім, қырым етігімді жалтырата майлап, шашымды жудым. Сосын қолға былтыр ғана үйретілген шолақ тайдың жалын тарап, ер-тұрманымды сайлап, қысқасы, нағыз жігіт қалпыма келіп, таңға жуық қана көз шырымын алуға жантайдым. Күн шығып, аяз сынған соң жүріп кетпекпін.»

«Бірақ, таң атқан соң тәтті ойымның бәрі әдіре қалды. Орнымнан тұрып, апыл-құпыл киініп жатқанымда әкем кіріп «бармайсың» деді. »

«Үстімдегі киімімді шешіп лақтырып-лақтырып жібердім де, тамақ ішпестен қайта киініп, әлі ерте болса да қойды қорадан дүркірете шығарып өріске айдап кеттім. Кеудемде ыза қайнап, қақпағы жабық қазандай жарылғалы келемін. Ат та мінен жоқпын, қолыма түсе кеткен бір жыңғылтаяқты алып қарды гүрт-гүрт кешіп қой соңынан келемін».

«Арада жарым сағаттай өткен соң ол қойдың келесі жақ шетінде жүрді де алды, қасыма жақындауды ойламайтын сияқты. Өстіп келе жатқанда қойдың тап құлқайыр жақтағы бөлігі дүр етіп лап қойды. «Қаблан, Қаблан, қой деймін, жындандың ба! » дедім айқайлап. Осы сәтте құлқайыр шетінде деңкиіп- деңкиіп жатқан екі саулықты көрдім. »

«Алғашқы қарқынмен едәуір алысқа ұзап кеткен қаншық қасқыр айқасып жатқан арланын көріп бері жүгіре берді де, далбақтап келе жатқан менен жасқанса керек, кішкене төбенің басына шоқиып отыра кетті.»

«Қабланның жаралы болғанын мен арбадан түсіп жатқанда ғана байқадым. Оның жатқан орнындағы орта кесенің аумағындай алаша үстіне қан сіңіпті.»

«Оның жарақаты бір айда әрең жазылды. Егер Қаблан тыныш жатса, жеті- сегіз күнде-ақ бітіп кетер еді, бәріне өзі кінәлі.»

«Қабланның өткен жолғы ерлігі бүкіл аймаққа тарады. Енді кейбір ауыл адамдары оған елігіп, күшік асыраса атын «Қаблан» деп қоя бастады. Ал әкемнің былтырғы ренжіп кеткен досы қыс ішінде қайта келді. Тағы сол тілегін көлденең тартты. Бірақ, әкем ол жөнінде тыңдағысы да келмей, үзілді – кесілді бас тартты. Екеуі біржола араздасып айрылысты».

«Көктем шығып, жер жібіген шақта, екі жылдан бері қоныс аудармай отырған біз осы жерден алты- жеті шақырымдай келетін Бақанас ойпаңынан барып орын тептік. Бақанас көлдің аты. Суы мол да емес, аз да емес. Қыс жауған қар суы, жаз жауған жаңбыр, бәрі-бәрі осы жерге келіп, үймелейді. Қырына алса аспанынан бір тамбайтын Қаратаудың аптапты шілдесінде бұл орын қойшылар үшін алтынға айырбастамайтындай еді. »

«Майысқан сәуір мен зауза айының аралығында бұл маңайға өскең раң, боз шөп пен сасырдың арасынан ат тұсауға отырған кісі көрінбей кетеді. Көл жағасы адамға да, малға да жайлы. Міне, сондықтан бұл араға колхоздың кез келген малшысы ынтық. Бірақ бәрі бірдей келгенімен өріс тарлық етеді.»

«...Ол орнынан күншығысқа қарай тай шаптырым ысырылып қоныстануға кеңес берді. Сонымен Беріш Бақанастың үй иесі таңдаған ең бір тамаша орнын көрер көзге күлді көмеш көкірекпен жала қылып алды »

«Қаблан кей күндері зым–зия жоқ боп кететінді шығарды. Түні бойы алаң боп шығамыз.Қаблан кейде түн жарым ауа, кейде таңға жуық келеді.Бір күні ерте далаға шықсам, есік алдында Қаблан тұр екен. Ұзақ жолдан оралғаны осы болса керек, сауырына шейін шыққа малынып су-су болыпты.»

«Менің жұртқа тастап кеткен ескі малақайым. »

«Мен орнымнан тұрған кезде әкесіне үлкен бір көмек көрсетіп тастаған бала секілді масаттанып, жаңа өріп бара жатқан қойларға қарай шаба жөнелді.Қой бағуға әбден үйреніп алған. Кей уақыттарда түске қарай артынан барамыз»

«– Сонда, оның ескі жұртты сағынғаны ма?

– Солай болған ғой.

– Апырмай, итте де ондай қасиет болады екен-ау!

– Болады. «Тойған жеріне» деп жұрт көп итке теліп айтқан, ал Қаблан жүзден, мыңнан кездесетін қасиетті жалқы ғой».

«Арада бір ай өткен соң, жаңа қонысқа үйреніп жадырап қалған Қабланның мінезі тағы жабырқанқы тартты. Айналасы екі–үш күннің ішінде жүні жығылып, көз жанары солып шыға келді».

«Ол мені көрген сәтте мұңын шақпақ болғандай қыңсылап қоя берді. Оның жанарында: «Ием-ау, айтсаңшы, не болды, не болды маған бұл, сендер менен гөрі ақылды едіңдер ғой, не болды маған ? Шынымен өлмекпін бе енді?» – деген жалынышты да үрейлі сұрақ үймелеп тұр еді. Байғұс төбет өзінің адамдар арасындағы қызғаныш пен алакөздіктің құрбаны боп бара жатқанын қайдан білсін».

«Мен аяқ жетер жердің бәрін шарлап шықтым».

«Үйге таңға жуық оралдым. Ештеңе таба алмадым. Күн көтеріле бергенде әкем келді. Далаға шыққанымда оның Қабланды ат үстінен сирағынан ұстап шартық жанына қойып жатқанын көрдім».

«Жақсы ит өлігін көрсетпейді» деген осы ма, әлде, ерекше туған Қаблан ақтық демін өскен жердің ауасымен алғысы келді ме екен, әкем оның денесін көшкен жұрттан тауып әкеліпті. Бұл бәрімізді, әсіресе, жаңа көрші Жаңабайдың үй-ішін де қатты таңдандырды.»

«Күн сәскеге таянғанда Қабланды Бақанастың түстік жағындағы бір төбешікке жерледік».

## SUMMARY

The article is devoted to work of known Kazakh writer Dulat Isabekov. In the article features of the existential organization of its stories reveal.

## 1.2. Фольклористика

О. Тұржан

(Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қаласы, Қазақстан)

### МИФ – БҮГІНГІ ТАҢДАҒЫ ЕҢ БЕЛСЕНДІ PR-ТЕХНОЛОГИЯ

*Мифтанушы Серікбол Қондыбай зерттеулері негізінде*

Миф – бүгінгі таңдағы ең белсенді PR-технология. Кез келген PR-объектіні тез арада танымал ету үшін PR -танушылар ол туралы қандай да бір қызықты немесе айрықша назар аударуға тұрарлық оқиғаны ұйымдастырады немесе сондайдың болғандығы туралы миф ойлап табады. Тіпті сол мифтен кейде жаңа идеялар туындап кетеді. Сондықтан да болар қазіргі таңда жаңа замандық мифке деген қызығушылық арта түсуде. Ал мифтің PR-технология болғаны тек бүгін ғана ма? Мифке Серікбол Қондыбай былайша анықтама береді: «Миф – ертегі адамдардың адамтану, дүниетану көзқарасы... Миф – бүгінгі ғылымның, өнердің, мәдениеттің бастапқы, бір-бірінен ажыратылмаған сатысы. Миф туралы қысқа да, көркем сөзбен әспеттеп айтар болсақ, Дж.Ф.Бирлайнның анықтамасын келтіруге болады: Миф – адам баласы үшін барлық уақытта да бейне бір өзгермейтін, тұрақты нәрсе. Мифте бар жалпы модельдер, сюжеттер, тіпті ұсақ детальдар барлық жерде, затта кездеседі. Бұл былайша түсіндіріледі: Миф – ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқан біздің ата- бабаларымыздың естелік мұраларының жиынтығы. Миф тіпті біздің түйсігіміздің құрылымына кіреді. Ол тіпті, сірә, біздің қанымызда, генімізде таңбаланған (закодирован) болуы керек» /1, 5 б./. Міне, С.Қондыбай мен Дж.Ф.Бирлайнның деген бұл тұжырымдарын мифтің бүгін де жалғасып жатқандығына және жалғаса беретіндігіне сілтеме деп қабылдаймыз. *Мифтанушы* Ролан Барт өзінің «Миф сегодня» деген еңбегінде мифті ұлттық тілмен және ақпаратпен тығыз байланыстыра қарайды. Р.Барттың түсіндіруінше миф «маңызға ие болу тәсілі. Миф – коммуникативтік жүйе, хабарлама» /2, 18 б./. *Мифтің Р.Барт айтып отырған осы коммуникативтік қызметі – оны күні бүгінге дейін белсенді етіп тұрған негізгі қыры болып табылады. Сол коммуникативтік қызметінің арқасында біз өзіміздің өткен шағымызбен байланысымызды үзбей келе жатырмыз. Мифтің бұқарамен байланыс, яғни public relations қызметін атқаратындығы осыдан көрінеді.*

Ауыз әдебиетіне зер салып қарасақ, ол есте жоқ ескі замандардан бері осы бұқарамен байланыс-PR қызметінде келе жатыр. Одан әрі зерттей түссек, ол тек қана бұл қызметте емес екендігін аңғарамыз. Миф – қоғамды жетілдіруші рухани-интеллектуалдық энергия. Мифті біздің практикамыздан алып тастаңызшы, тіршілік тоқырап, иіріліп қалған су сияқты ескіріп, құрғап, тіршілік қартая бастар еді. Өйткені миф дегеніміз тек өткен шақ емес, ол дәл осы шақ және келер шақ. Бұлай болатын себебі кез келген идея миф формасында өмірге келеді. Яғни, кез келген жаңа идея қиял-ғажайып болып өмірге келеді. Содан кейін барып жүзеге асырылады. Бүгінгі Интернет те миф түрінде өмірге келген. Астананы Ақмолаға көшіру идеясы да қазіргі заманның мифі, яғни, қиял-ғажайып ертегісі ретінде өмірге келді, содан кейін барып жүзеге асты. Мифтің табиғаты осындай.

Осы тұрғыдан қарап мифтің түбі – ақиқат деуге де, ақиқаттың түбі – миф деуге де болады. Мифтің негізгі энергетикалық базасы – адамның санасы. Ұлттық әдебиеттегі мифтің орнын анықтау дегеніміз тек мифтің орнын анықтау ғана емес, ол біздің қазақ деген ұлттың ойлау қабілетінің, ақыл-сана жүйесінің траекториясын анықтау әдісі болып шығады.

Осы бағыта жан-жақты мифтік-археологиялық жұмыс жүргізген Серікбол Қондыбайдың еңбегінің зор екендігін дәлелдеу үшін одан да зор зерттеу еңбектерін жүргізу керек екендігін енді түсініп отырмыз. Түсіне отырып, оның атқарған жұмыстарының сырттай ғана бағасын бере алу деңгейіне жеткеніміздің өзін үлкен еңбек деуге келеді дер едік. Өйткені мифтану ғылымы да математика ғылымы тәрізді. Бір күрделі есептің шешуін табу үшін көптеген амалдар қолданып, көптеген теорияларды игеру қажет болатындығы сияқты, бір ғана мифтік кейіпкердің іс-қимылынан немесе оның есімінен өзімізге қатысты бір болжамды дәлелдеу үшін талай ғасырдың астында көміліп, көрініп те, көрінбей де жатқан деректерді қазып, сынықтарын жиыстырып, құрастырып, желімдеп, жалғап көріп, соны таныту арқылы негізгі шешімге жол ашатын дерекке жақындай аламыз.

Серікбол Қондыбай мифтанудың ескірген немесе өз қызметін атқарып, жаңа зерттеулер үшін жарамсыз болып қалған доктриналарынан арылған идеялар ұсынды. Бұл идеялардың мифтануға жаңа импульс бергені анық.

Ол мифтану ғылымына жаңа технология енгізді, яғни, мифтік элементтерді салыстыруда жан-жақтылық және ұқсастық категорияларын кеңінен қолданды. Бұл әдістің шексіздікке дейін кете беру мүмкіндігі бар екендігін ашты. Бірақ ол үшін шексіз білім керек екендігін де дәлелдеді.

Оның зерттеулерінің ең басты ерекшелігі және тарихи маңызы – рухани құндылықтарды еуроцентристік және моножелілік тұрғыдан қарау ұстанымына қарсы шығып, оған өз дәлелдерін келтіргендігінде.

Дәлелдер келтіру – кең көлемдегі ізденісті қажет ететін, ізденістің теориялық тұжырымдарын жасақтаумен ұштастырылуын талап ететін қиыр-шиыры көп жұмыс. Бұл бағытта Серікбол Қондыбай ментальдық технологияны қолданды. Ментальдық технология гуманитарлық ғылымда тарихи өлшемдерге анализ жасаудың ең маңызды әдістерінің бірі болып табылатындығы белгілі. Өзінің мән-мағынасы жағынан интерсубъективті болып келетін ментальдылық әлемі ақтаңдақтарды анықтауда сананың жоғары рационалданған формасын, яғни, философияны, саяси идеологияны, дінді және т.б. ұлттың бейсаналық (санадан тыс, яғни гендік) кодтарымен байланыстыра зерттейді.

Белгілі бір ұлттың ойлау машығы, ұстанымы өзінен бұрынғы ата-бабалардың қанымен бірге берілетіндігін білеміз, бірақ оның неге берілетіндігін айтып түсіндіріп бере алмайтындығымыз да шындық. Мұны ғалымдар биологиялық тұрғыдан емес, адамның ойлау машығында, мінез-құлқында, өзіндік құндылықтары мен қимыл-қозғалыстарында тарихи қалыптасқан құрылым деп түсіндіреді. Ғылымның тілінде бұл – ментальдықтың тарихи құрылымы деп қарастырылып жүр. Ментальдық мәселесін зерттеген философ М.Б.Туровский ментальдық кеңістік туралы «тарихи жасақталу үдерісі барысында адамның толыққанды адамға айналуының ресурсы және кепілі» деп көрсетеді /3, 133 б./. Демек Серікбол Қондыбайдың арғықазақтық ізкесулерінде оған ментальдық тұрғыдан келуінің мәнісі осында деп пайымдай аламыз.

Еуроцентристік көзқарасқа, яғни, ғылымының күллі бастауы Еуропадан басталды деген қағидаға келетін болсақ, еуропалық дәстүрдің шеңбері күллі ғаламдық ғылымның бастауы болуға тым тарлық ететіндігіне талай зерттеушілердің көзі жетті. Оның тарлық ететіндігін мифологияның шексіз әлеміне сырттай көз салып та байқауға болады. Өйткені мифология күллі жершарын қапсыра құшақтап жатыр. Мифологияны ғаламдық тіршіліктің қандай идеялармен өмір сүргендігіне сілтеме жасайтын адамзаттық құжаттар кешені дей аламыз. Сол құжаттар кешенінің қиырларында шашылып жатқан деректердің арғы жағындағы тұтастыққа жету үшін Серікбол Альберт Эйнштейннің «қатыстылық теориясына» ұқсас мифтанудағы қатыстылық теориясын жасақтап берді. Олай дейтініміз – себепсіз салдар болмайды деген қағида тұрғысынан қарасақ, мифтегі қандай да бір кейіпкердің немесе оқиғаның пайда болуына екінші бір кейіпкер немесе екінші бір оқиға себеп болады. Сөйтіп екі кейіпкер немесе екі оқиға бір-біріне қатысты іс-қимыл жасап, нақты бір нәтижеге жетіп, идея құрайды, сөйтіп өзіндік мифтік қатыстылық теориясын түзеді. Яғни, бірін бірі қозғалысқа келтіреді. Мифтегі осы қатыстылық теориясы күллі қоғамдық дамуды қозғалысқа келтіретін идеялардың туындап, уақыт өте келе сол идеялардың іс-қимылға айналып, жүзеге асуына ықпал етуші механизмге айналады. Мысалы, баратын жеріне тез жетуді армандаған халық ұшқыр кілем жайында идея тастады. Кілем деп алған себебі әлгі тез жеткізетін заттың адамға жайлы болуын да ескерді. Сондықтан да ұшқыр тас емес, ұшқыр темір емес, ұшқыр кілем деп алды.

Мифтік қатыстылық теориясының мәнін Серікбол Қондыбайдың өз зерттеулерінің методикасын түсіндіре келіп айтқан мына тұжырымдарын келтірсек түсініктірек болады: «... бұлар (автор деректерді күрделі салыстыру-сараптау процесінен өткізгеннен кейінгі жасаған тұжырымдары жайлы айтып отыр. *О.Т.*) «анау мен мынау ұқсас, олай болса былай» деген қарапайым да қарабайыр, арифметикалық қисап сияқты әдіспен алып отырған сөздер емес. Бұлар – кез келген бір жырды тұтас космос ретінде қарастырып, сол жырдағы есімдер мен жер-су аттарының өзара сан түрлі сапада байланысу паркын анықтау арқылы және осындай эмпирикалық жолмен алынған мәліметтерді тарихи, географиялық-топонимикалық, этнографиялық, мифолингвистикалық сәйкестендіру арқылы алынып отырған күрделі «алгебралық» әдістің нәтижесі» дейді ол /4, 25 б./. Мифтік кейіпкерлердің іс-қимылы арқылы пайда болатын өзіндік мифтік «формулалар» әлемнің талай ойшылдарының басын қатырды. Бас қатырып жүрген себебі әркім өзінің ұлтының тілдік-мәдени тарихының қай кезеңдерден бастау алып, кімдерге өнеге болғандығын, қандай аймақтарды қамтығанын білгісі келеді.

Сол білгісі келгендердің бірі ретінде Серікбол Қондыбай әлемдік мифтанушылардың айналып өткен тұстарын тауып, ол тұстардағы арғықазаққа тиесілі идеялар кешенін көрсетті, дей-түркінің бұған дейінгі зерттеулерде байқалмаған ізін айқындады. Мысалы, Алып Қарақұс – Бүркіт тақырыбына әлемдік мифтанушылардың зерттеуін негізге ала отырып былай дейді: «К.Леви-Строс өзінің Солтүстік Америка үндістерінің мифологиясына арнаған зерттеуінде сол халықтардағы негізгі миф ретінде «Бүркіттің ұясын ойрандаушы жөніндегі мифті» атайды. Осы мифтің бастапқы нұсқа екендігіне күмәнім бар» дей келіп, мифтің мазмұнын баяндайды. Осы мазмұндас мифтің «орталық америкалық ацтектерде де, Батыс және Оңтүстік Сібір халықтарында да, кавказдық, славяндық ертегілік мысалдарда да кездесетіндігін зерттеушілердің тәптіштеп жазғандығын» баяндай келіп, сол

зерттеушілердің жоғарыда аталған «нүктелердің ортасында жатқан дей-түркілік мысалдарды ең болмаса атай да кетпепті» деп келтіреді. Осылай дейді де дей-түркілік мысалдарды атап-атап көрсетіп, олардың кемінде 2-3 мың жылдық мерзімді қамтып тұрғандығына болжам жасайды. Орыс аңыздарындағы Волх деген кейіпкердің образында түркілік сипаттар бар екендігіне ой жүгірте отырып «оған орыс ойшылдарының мән бермегендігін» де көрсетеді. Сол Волх кейіпкердің «жыланнан тууы» оны түркілік етеді, өйткені бүкіл үндіеуропалық делінетін мифологияда жыланнан туған адамға жағымды, геройлық, өзінікілік сипат беру дәстүрі жоқ. Оның есесіне жылан тотемі, өздерін жыланнан тарату, жылан культі прототүркілерге тән» деген сөздерінен бір кейіпкердің арғы тегін тану үшін автордың күллі үндіеуропа мифтерінің негізгі сипатын танып шыққан зерделілігін көре аламыз /4, 51 б./.

Мұрын жырау мұраларын зерттеген еңбегінде парсының «Авестасындағы» Ардвисура Анахита деген кейіпкердің түп тамыры «Алатайлы Аңшыбай» жырындағы пері қыздары екендігін де дәлелдейді. «Ардвисура Анахита «арийлық мифтік кейіпкер» дегенімізбен, оның бастаулары қазақ даласының кеңістігінде жатыр, сондықтан осындай «су перісінің сұлу қыздары» бейнесі көшпелілерге, оның ішінде қазақтың ата-бабаларына арийлар мен парсысыз-ақ о бастан белгілі болған. Тек жазба ескерткіштерге түркілердің ие болмай, тарихты парсы-иран жазбалары арқылы білгендіктен, үнемі сол жаққа қарай еңкеюге тура келеді» деген өкінішін білдіреді. Автордың қатып қалған қағидаларды осылайша бұзып-жарып шығатын дәлелді ойларын зерттеудің өзі ендігі ізденушілердің талай еңбегіне жүк боларлық мәселе. Ғажайып кейіпкерлері мен оқиғалары арқылы қозғалысқа келетін мифтің ішкі механизмдері дәуірлердің анықтауыштарындай қызмет атқаратындығын Серікбол зерттеулері айқындай түсті. «Ақиқатқа адам баласы ешқашан да меншік жасап көрген емес» дей келіп, ол көптеген мифологиялық айтылымдардың түп қазығы түркі жерінде жатқандығын дәлелдеу арқылы арғықазақтың адамзаттық рухани құндылықтарды жасақтауға қосқан өлшеусіз үлесін көрсетіп берді. Оған ғалымның мифтік бірліктердің массаны құрайтынына ерекше назар аудара жүріп көз жеткізгенін байқаймыз. Мифтік бірлік деп отырғанымыз – сол ертегілердегі кісі аттары мен жер-су аттары, қиял-ғажайып оқиғалар мен сол оқиғалардың шешім-нүктелері және көтеріп тұрған идеясы.

Мысалы, ғалым «Қырымның қырық батыры» жырын тереңдеп зерттеген еңбегінде осы жыр циклінде «100 қаралы жер-су атауы мен 127 адам есімі, жырдағы басты кейіпкерлер – ноғайлы батырларының есімін қоса есептегенде ...174 есім бар екендігін» көрсетеді /4, 9 б./ «Осыларды сараптаудың өзі бір кітапқа жүк боларлық екендігін» де айта келіп, «жыр ономастиканың аса маңызды дереккөзі бола алатындығына көзімізді жеткіздік» дейді. «Мұрын мен Абылдың «Қырымның қырық батыры» жырлары – қазақтың соңғы мың, мың жарым жылдық тарихындағы жыр жасау өнерінің әр кезеңдік талпыныстарын көрсете алатын туынды, «энциклопедиялық анықтамалық жинақ» деуге болады» деген тұжырымын айтады.

Мақаламыздың басында мифтің ең белсенді PR -технология екендігін айтып өткенбіз. Сол оймызға қайтып оралып, тарихи-дәуірлік тұрғыдан алып қарағанда миф кез келген ұлттың өзінің ежелгі ұлт екендігін таныту үшін қолданатын PR-әдісі екендігін айтайық. Мұны біз мифтанушылардың еңбегі арқылы ұғына аламыз. Серікбол Қондыбайдың арғықазақ мифлогиясын зерттеп, қазақты қайта таныту мәселесіне арнаған көлемі 300 баспа табақтан астам зерттеулері шын мәнісіндегі тарихи-дәуірлік PR-еңбегі деп те бағалай аламыз. Көне түркінің төл туындыларының өзімізді емес, басқа ұлттарды таныту технологиясы болып жүрген тұстарына С.Қондыбай еңбектері арқылы назар аудару мәселесі әлі де кеңінен талқылануы тиіс.

Мифология әлемі Серікбол үшін ашық жатқан алып кітап сияқты еді. Ол мифтану әлеміне дәстүрлі дәлізбен емес, Бекет ата әулиемнің шыңды тесіп мешіт салғанындай әдіспен, өкпе тұсынан кіріп, оның тынысына, деміне құлақ түрді және олардың нені мензеп тұрғанын ести білді. Сөйтіп мифтану шыңын игерудің өзіндік жолымен кетті. Оның мифтану технологиясының мәнері де басқаша еді. Дәл Серікболша осындай ғаламдық із кесу процесін жүргізген ғалымдар саусақпен санарлық. Сондықтан да Серікбол Қондыбай – дәуірлер туғызған ойшылдардың қатарында тұра алатын тұлға.

#### ***Пайдаланылған әдебиеттер:***

1. Қондыбай С. Толық шығармалар жинағы. 1 том. Алматы: «Арыс» баспасы, 2010.
2. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика / Пер. с фр. М.: Прогресс, 1989.
3. Методологический семинар “Философские обоснования истории культурологии. 1992-1993 гг. – М., 1993.

## SUMMARY

The article is devoted to research of a myth. The author opens its role, the nature and features of functioning.

**И.Ж. Диханбаева**

*(Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қаласы, Қазақстан)*

## БАЛАЛАР ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ ТАБУ

Қазақтың тыйым сөзі – ұлттық тәрбие көзі, яғни қазақ кішкентай кезінен жақсылыққа үйір, жаман әдеттерден аулақ болсын деп тыйым арқылы баласын тәрбиелеп отырған. Халқымыздың қанына сіңген тектілігі, адамгершілігінің жоғары болуы, әртүрлі келеңсіз көріністерден, әбес қылықтардан аулақ болғаны осы қазақтың тыйымының арқасы, яғни бала бойына ертеден сіңіргеннен. Құдайға шүкір, біз сол ата-әжелеріміздің тыйымымен өстік. Үлкендер бізге обал-сауапты кішкентайымыздан құлағымызға сіңірді.

Санғасырлық адамзат тарихында халықты әрдайым толғандырып келген, толғандыра да беретін мәселе – бала тәрбиесі. Ертең кез келген елдің, әр мемлекеттің болашағы сол жас ұрпақтың қолына өтері сөзсіз. Сол себептен, «Ата көрген – оқ жонар, ана көрген – тон пішер» деп бабаларымыз ұрпақ тәрбиесінде әке-шеше маңызды рөл атқаратынын дөп басып айтқан. Ертеде Стамбул шаһарында Уафа хазіреті деген кедейге де, байға да бірдей мейірбан әділдігімен халықтың қошеметіне бөленген кісі болыпты. Сүт сатып күнелтіп жүрген бейбақ әйелдің сүт сататын шелегін бір бала қайта-қайта тесіп кете береді екен. Осыған камыққан әйел баланың әкесіне, Уафа хазіретке келіп, өзінің кембағал жан екенін, баланың алтыншы шелектің түбін тесіп кеткенін айтып, енді не істерін білмей камығып отырғанын айтады. Хазірет әйелге азын-аулақ ақша беріп, баласының тентектігі үшін кешірім сұрап, мән-жайды анықтауға сөз береді. Үйіне жеткенше «Балам неге мұндай бұзақы іске барды екен? Оған не себеп болды?» деп ойлаумен болды. Үйіне келісімен әйелін шақырып алып болған жайды айтып береді. «Үйге азық-түлік әкелетін сіз, егер біреудің ақысын жеп, арам напақа әкелсеңіз онда бұл жағдайға сіз кінәлісіз», – дейді әйелі. Хазірет көп ойланып ондай жағдай болмағанын, ешбір жерден қателік жібермегенін айтады. Сөйтсе, анасы балаға аяғы ауыр кезде жеріктігі ұстап, көршісінің үйінен рұқсатсыз шырынды алып түйреуішпен түйреп жіберіп шырынын сорып ішкен екен. «Бес-алты жыл өтпей жатып әйелдің түйреуіші бала қолындағы шегеге, ал жеміс шелекке айналса бұдан ары не болмақ», – деп әйеліне мәнді түсіндіріп хазірет көршісінен кешірім сұрауды тапсырған екен. Демек, бала тәрбиесі ана құрсағынан бастау алып, ананың ақ сүтімен дарып, әкенің үлгі-өнегесімен өріс таппақ. Әбу Һурайрадан (р.а.) жеткен хадисте Пайғамбарымыз (с.ғ.с.): «Әкенің баласы үшін жақсы тәрбие беруден артық сыйы жоқ», – деген (Бұхари мен Мұслим). Оны Аллаһ жаратқанда жаман болсын деген жоқ. Сол себепті келер ұрпақ алдындағы жауапкершілік әрдайым қатал сын саналған. Баланы өсіру, оны азамат етіп тәрбиелеу – елдік мәселе.

Сәби өмірге келгенге дейінгі қамқорлықтың өзі үлкен сын, ауыр сынақ боларын бәріміз білеміз. Ұрпақ өсіру жолында қазақ халқында қалыптасқан небір тамаша салт-дәстүрі бары да сондықтан. Құрсақ тойынан басталған рәсімнің, отау тігіп, шаңырақ көтергенге дейін сан алуан ғұрыппен астасуында да мән бар. Қазақ халқы белгілі бір заттың сиқырлы, яғни магиялық күшіне сенген. Бұл шамандық дәуірден қалған нышан болып табылады. Осы негізде көптеген ғұрыптар жасап шығарды. Бала тәрбиесі жөнінде жай сөз болған жоқ. Ендігі кезек сол балалар фольклорындағы ырым-тыйымдар жайында болмақ.

Халқымыз шаңырақты, бесікті, табалдырықты қасиетті деп білген. Отыңның басы босағадан, яғни табалдырықтан бастау алса, шаңырақпен еңсең биіктеп, түтінің шығады, ал бесік ұрпағыңның жалғасы, келешегіңнің кепілі. Табалдырықты баспа дегенді жиі естиміз. Шаңырағы шайқалды деп те жатады. Магиялық наным бойынша бос бесікті тербетуге болмайды. Бұл тыйым бұзылса, ол үйде бала болмайды, болған жағдайда шетінеп кетеді деп ырымдаған. Қазақ бесікті жын-шайтан, албасты, пері т.б. мифологиялық қауіп иелерінен қорғайтын киелі орын деп ұққан. Бесікке үкі, қасқырдың азуы сияқты заттарды іліп қою, баланың басына пышақ, қанжар т.б. заттар жастап қою Орта Азия халықтарының көпшілігіне ортақ. Бесікті бейуақта далаға шығармаған. Өйткені, жарық пен қараңғы жер бетінде таласып тұрған кезде, пері, жын мен шайтандар да соғысып жатады деген сенім болған. Осы бейуақта ұйықтамайды, баланы жалғаз қалдырмайды, жалғыз қалса бала шошынады, жындар

келіп баланы алып орнына басқа есі дұрыс емес бала қалдырып кетеді деген наным болған екен. Бесікке қолданып жүрген түбекті, шүмекті төңкермейді. Олай етсе баланың қуығы тұтылып ауырады деп ырымдайды.

Әйел құрсақ көтергеннен бастап оған ерекше көңіл бөліп, мейлінше күтіп, бала мен ананың дені сау болу үшін қажеттінің бәрін жасаған. Себебі баланың мінез-құлқы, болашақта қандай адам болары ананың аяғы ауыр кезінде жасаған іс-әрекеттерімен байланысты деп білген. Балалардың кемтарлығын немесе туа біткен ауруға шалдығуын олардың аналарының белгілі бір тыйымдарды бұзғандығынан болады деген сенім болды. Күні бүгінге дейін сақталып келген магиялық наныммен байланысты әрекеттердің бір тобы босанып жатқан әйелдің толғағын жеңілдетуге бағытталған. Әйел толғатқанда үй ішінде ілулі тұрған заттың бәрі алынып тасталады, есік пен сандықтың аузында құлып болса ашылады, оқтаулы мылтық болса оғын алып тастайды, әйелдің өрілген шашын таркатады. Баланың әкесі аяқ киімінің бауын босатып, сырт киімдердің түймелерін ағытады, тоспа су болса ағызып жібереді. Осылай етсе толғақ жеңілдеп, тез босанады деп ырымдайды. Ескі ырым-тыйымдармен байланысты аяғы ауыр кезде әйелдерге мынадай тыйымдар салынады:

- жүкті әйел шашын кеспеген. Өйткені мұндай қылықтан бақ таяды, іштегі баланың бақыты сөнеді, кемтар болып туылады деп сенген.
- аяғы ауыр әйел киім-кешегін беталды қысқартпау керек, олай етсе бала кемтар болып туылады немесе ана түсік тастайды деп ырымдаған екен;
- екіқабат әйел түйе етін жемеуі керек, әйтпесе баланы он екі ай көтереді деп сенген;
- түйеге қарауға болмайды, бұл тыйым бұзылса, іштегі баланың ерні түйенікіне ұқсап қалың, жырық болып туылады;
- қоянның етін жеуге болмайды, бұлай етсе іштегі бала жырықауыз болып туылады;
- жаңа туған баланың кіндігі қатқанша, күн батқаннан кейін үйден күл шығармаған;
- жаңа босанған әйел үйге кірген итті қумайды, бұл әдет орындалса оның тістері түсіп қалады;
- екіқабат әйел керілген арқаннан өтуіне болмайды, өйткені туған кезде баланың кіндігі мойнына оралып, бала тұншығады деп ырымдаған;
- жаңа босанған әйел қырық күнге дейін қолын салқын суға салып, салқын нәрсе ұстамаған, олай етсе нәресте тас жүрек, тас бауыр болып өседі деп ырымдаған.

Жаңа босанған ана мен баланың қауіпсіздігі үшін жасалатын магиялық іс-әрекеттер өзбектерде де кездеседі. Өзбек халқында жаңа босанған ана мен сәбиге алғашқы қырық күн қауіпті деп саналады. Сондықтан ондай түндері ана мен баланы жын, перінің салқынынан сақтау мақсатында кіндік шеше орнындағы әйел баланың маңдайына, иегінің астына, самайына, табаны мен алақандарына күйе жағып қоятын болған. Осылай етсе зиянкестер жоламайды деп сенген /1, 174 б./.

Жас нәресте және оның анасына байланысты магиялық наным-сенімдердің негізінде қалыптасқан ырымдар мен тыйымдар Орта Азияны мекендейтін халықтардың көпшілігіне ортақ. Мәселен, өзбектерде жас нәрестенің дүниеге келгеннен кейінгі қырқыншы күні нәрестеге де, оның анасына да ең ауыр күн болып саналады. Сондықтан баланың анасына басқа әйелдермен кездесуге тыйым салынады. Бұл тыйым бұзылған жағдайда, екінші әйелдің бәле-жаласы болса, жаңа босанған анаға көшіп, баланың басына жазылмайтын жара шығады деген ырым бар. Аяғы ауыр әйел босанғаннан соң қырық күнге күн өткенше оған берілетін тамаққа да өте қатты мән беретін болған. Мәселен, қой немесе өгіз еті пісірілсе, сирақ немесе бақайлар басқаларға емес, тек жас босанған әйелге берілген. Ондағы мақсат, жас бала кейін тез жүгіріп кетеді, буындары мықты болады деген сияқты магиялық нанымдарға негізделген ырымдармен ұштасып жатыр.

Оңтүстік Хорезмде аяғы ауыр әйел босанғаннан соң қырық күн өткенше бала мен ананың бөлмесінен от үзбейді, жас нәрестені жалғыз қалдырмайды, тіл-көзден сақтау үшін сыртқа шығармайды. Ескі наным бойынша сонымен қатар жас баланың ең алғашқы қарын шашын тастауға және ұмыт қалдыруға болмайды. Ондай шаша шашылып қалса, құстар алып кетіп ұясына салады деседі. Мұндайда баланың басы өмір бойы ауыратын болады және ол таз болып қалады деген ырым бар. Осындай нанымдармен байланысты баланың сүндет тойы кезінде алынған шашын тастамай бөлек сақтайтын болған. Сүндеттің қиындысын да анасы шүберекке орап, сандыққа салып сақтаған және төсенішінің бір жеріне жасырып тігіп қоятын болған. Шашты жағып жіберуге де тыйым салынған. Жас баланы тіл-көзден сақтау үшін оның киімдеріне моншак, үкінің қауырсынын, қыран құстың тұяғын және тұмар қадайтын болған /2, 189-210 бб./.

Якуттар қаңтар қатерлі ай деп қатты сескенеді. Бұл айда семья құруды жаман ырымға санайды. Сондықтан қаңтарда жігіттер үйленбейді, қыздар тұрмысқа шықпайды. Әсіресе қаңтардың он алтысы

күні кешкісін жас балаларды аулаға шығармайды, аязға киім қарытпайды. Бұл ырымды бұзған дар бақытсыз болады деген сенім халық арасында кең тараған. «Қаңтарылып қаласың» деген сөзді де қазақ жиі айтып жатады. Бұл тыйым Орта Азия халықтарына ортақ. Сондықтан қаңтар айында балаларын үйлендіріп, қыздарын ұзатпаған. Сонымен қатар якуттар қыздарға малдың көзі мен құлағын жегізбейді. Бұл тыйым бұзылса, олардың ата-енелері қазымыр боп кездеседі деп сескенеді. Якуттар қараңғыда тамақ жеуге де тыйым салады. Өйткені бұл тыйым бұзылса, балалар ұры болады деген ырым бар. Әйелдерге сиырдың көзін жеуге де тыйым салынған, себебі бұл тыйымның негізінде ондай әйелдердің балалары бадырақ көз немесе алыстан нашар көретін болып туады деген ырым жатыр /3, 40-45 бб./.

Бірде мәдиналық бір кісі бакшасында өсіп тұрған құрмасына тас лақтырған баланы сүйреп отырып, Пайғамбарымызға әкелді. Бала, жас та болса Ислам дінін қабылдаған Рафиг ибн Амр еді. Келген кісі қатты кейіген сыңайда. Қабағы қатулы. Пайғамбарымыз болса, сол сабырлы қалпын сақтады. «Балапаным, құрма ағашына неге тас лақтырдың?» – деп сұрады. Бала: «Қарным қатты ашты. Құрма жегім келді», – дегеннен артық сөз айтпады. Мұхаммед (с.а.у.) балаға: «Жерге түскенін жесең же, бірақ ендігәрі құрмаларға тас лақтырма, жарай ма?», – деді. Содан соң баланың басынан сипап, оған «Уа, Алла Тағалам! Бұл баланың қарнын тойдыра гөр!» – деп дұға жасады: Біріншіден, алдына ашуден алып келген балаға, оның кінәлі екенін біле тұра неге Пайғамбарымыз салған жерден ұрыспады? Өйткені, балаға ұрысқаннан гөрі оған жақсы көретінін білдіру – аса маңызды. Ұдмұрт халқы да балаға аса мейірімділікпен, түсіністікпен қарайды. Фольклорлық дүниесінің өзі соны көрсетеді. «Ребенка розгой и криком не выучишь» (Пиналэз ньорын но черекьяса уд дышеты), «Земля любит навоз, а ребенок ласку» (Музьем яратэ кьедэз, пинал нуны вешамез) /4, 4 б./.

Жас нәрестенің ерте шетінеп кетпей, ұзақ ғұмыр жасауына бағытталатын магиялық іс-әрекеттер бар. Мысалы, түрік шаруалары әлгіндей мақсатпен жас нәрестенің бетіне ұн жағады және оны мақтамен ысады. Осылай істесе, жас бала да ұн мен мақтаның түсі секілді шашы ағарып ақсақал болғанша өмір сүреді, яғни ұзақ жасайды деп сенеді /1/. Бұл дерекке қарағанда, халық кез келген затта сикырлы күш бар деп нанған. Әлсіз болып туылған нәресте бәле-жаладан аман әрі мықты болып өсуі үшін қасқыр терісінің «магиялық қасиеті» бар деп қолданған. Мысалы, өзбектер ертеректе аңшы алған қасқырды тұмсығына дейін мес қылып сойып терісін кептіріп сақтап, жас нәресте дүниеге келісімен оны дереу жаңағы терінің бас жағындағы қуысынан өткізіп алатын болған. Осылай етсе жас нәрестенің дала тағысындай айбатты да қаһарлы болып ер жететініне ешбір күмәнданбаған. Тек мұнымен ғана шектелмей, әлсіз нәрестенің жын-шайтан тарапынан жасалатын қаскөйлік іс-әрекеттеріне төтеп бере алатын қуатын одан бетер күшейту үшін, яғни аман-есен болып өсуі үшін, оған әдейілеп Темір және Ямар деп ат қоятын болған /1/. Балалары өле беретін ата-аналардың аумаларын біреуге беріп, қайта «сатып алу» немесе көршісіне, жақын туысына теліп, соның баласы делініп, олардан отын беріп баланы сатып алу рәсімі және баласына түрлі жаман есімдер беру салты бар. Для сохранения ребенка от дурного глаза и для того, чтобы часто упоминая его имя, как нибудь ненакликать на него какие-нибудь болезни дают ребенку кроме имени еще и разные прозвища, как пример мальчишкам Джаман-бала, Тентек-бала, Джинды-бала, Уры-бала и т.п.; девочкам: Кара-шаш, Кой-коз, Узын-шаш и т.д. Употреблением этих прозвищ киргизы заменяют собственные имена своих детей /5, 125 б./.

Но никто себе не враг, и никто не стал бы портить своих детей, давая им худые имена. Между тем прозвище, подставное имя, как правило, не имеет силы воздействовать на природу или на судьбу своего носителя, и казахи, у которых вера в магическую силу настоящего имени сохранилась (частым, упоминанием его они боялись накликасть на носителя имени болезнь), в качестве прозвищ употребляли как раз худые имена вроде: вор-мальчик, дурное дитя /6, 136 б./.

Бала тәрбиесі жөнінде Абай: «Адамның жақсы болуы тегінде емес, тәрбиесінде, ақылында, өнер, білімінде. Адамға үш алуан адамнан мінез жұғады: ата-анадан, ұстазынан, құрбысынан. Әсіресе олардың қайсысын жақсы көрсе, содан көп жұғады», – деп, осы үшеуінен баланың болашағы шешілетінін ескерткен. Ал, шығыстың ұлы ойшылы Әл-Фарабидің: «Адамға ең алдымен білім емес, тәрбие беру керек. Тәрбиесіз берілген білім адамзаттың қас жауы» – деген сөзін біле жүрген жөн.

#### ***Пайдаланылған әдебиеттер:***

1. Серебрякова М.Н. Символика культов. – М., 1983.
2. Фирштейн Л.А. О некоторых обычаях и поверьях, связанных с рождением и воспитанием ребенка у узбеков Южного Хорезма. // Семья и семейные обряды народов Средней Азии и Казахстана. – М., 1978
3. Алексеев Н.А. Ранние формы религии тюркоязычных народов Сибири. – Новосибирск, 1980

4. Фольклор и этнография удмуртов: Обряды, обычаи, поверья. – Ижевск, 1989.
5. Ибрагимов И.И. Этнографические очерки киргизского народа // Русский Туркестан. – М., 1872. – Т.2
6. Зеленин Д.К. Табу слов у народов Восточной Европы и Северной Азии. Ч. 2. – Л., 1929.

#### **SUMMARY**

The article is devoted to research of children's folklore. The author considers tabu in oral national works. In the article the reasons for an interdiction of words and expressions in artistic work are considered.

### 1.3. Лингвистика и переводоведение

**Ғ.Қ. Қазыбек**

(Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қаласы, Қазақстан)

#### **ҚУАНДЫҚ ШАҢҒЫТБАЕВ ОМАР ҺАЙЯМ РУБАЙЛАРЫН ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ АУДАРУШЫ**

Қуандық Шаңғытбаевтың шығармашылығы арнайы ғылыми зерттеу нысаны болмағанымен, ақынның жеке шығармашылығы және шығармалары туралы М.Әуезов, З.Кабдолов, С.Мәуленов, Қ.Бекхожин, М.Әлімбаев, С.Жиенбаев, М.Базарбаев пен Ә.Нарымбетов, Т.Токбергенов, С.Оспанов, И.Сапарбаев, Е.Раушанов пен А.Әкімов, Д.Қанатбаев, А.Нысаналин, Қ.Нұралин т.б өз еңбектерінде зерттеген.

Қ.Шаңғытбаевтың аударма саласында да жемісті еңбек етті. Ол Хафиз, Омар Һайям рубайларын, А.С.Пушкиннің "Евгений Онегині", Горькийдің "Қыз бен ажал" поэмасы, Лермонтов, Гейне, Берне өлеңдерін аударған.

Фаиз Ахмад Фаиз, Надир Надирпур, Хо Ши Мин, Н.Кучак, Хизмет Абдуллин, Али сардар Джафри, Мұса Жәлил, Миртемирдің поэзиясын аударған.

«Қуандық Шаңғытбаев басқа тілдерден көп аударарды, біліп, танып, оқырманды тамсанып аударарды. Білімді, ойлы, сезімтал ақын өз қызыққанын өзгелер қызығарлықтай етіп жеткізе біледі. Көп тіл білу бір басқа да, сол көп тілде сөйлейтін әлем халықтарының дүлдүл ақындарын жүрек дірілімен ұғып, ұғып қана қоймай, соларды қазақша сөйлеткенде, жүйрікпен жүйрікше жарыса білген жампоздығын айтқымыз келеді. Бұл бірде Қуандықтың ақындық қуатын, көл көсір білімін аңғартса, бірде түйсік тереңіне бойлатады», – депті белгілі сыншы Төлеген Токбергенов Қ.Шаңғытбаевтың аудармашылығы жөнінде.

Суреткер көркем аударма жасау үшін кем дегенде екі ұлттың тілін білуі шарт. Онсыз аударма сәтті болмайды. Қуандық Шаңғытбаев орыс, татар тілдерін жетік біледі. Сондай-ақ түркі тілдерінің біршамасын оқып, танитын дәрежесі тағы бар. Міне, ақынның бұл қасиетін оның аударма саласында нәтижелі еңбек етуіме септігін молынан тигізуде. Сондықтан басқа тілде айтылған ойдың жалпы мағынасын жеткізуден гөрі сол әдебиетке тән көркемдік ойлау, бейнелеп сөйлеу, сөз қолдану ерекшелігін дәл келтіруге мүмкіншілігі мол. Көркем шығарманы аударып отырғанда, ұлттық сипат, менталитет сақталып отырылуы шарт. Әйтпесе сәтті аударма шықпайды. "Көркем аударма дегеніміз – өзінше өнер. творчество, әдебиеттің тең құқықтағы түрі дейтін ұғымды іс жүзінде жеткізіп, бұл іспен суреткерлік қабілеті бар адам ғана айналысу керек" - деп білу қажет. Жақсы аударма жасау көбіне-көп суреткерлік қабілеті бар шеберлерден шығатынын тәжірибеден көрініп-ақ жүр" – деп аға сыншы академик М.Қаратаев тамаша айтып кеткеніндей, Қуандық ақын көркем аударма өнер деп қарап, соны күнделікті аударма ісінде нақты түрде жүзеге асырып келеді.

Бұл принципті қолына қалам алғалы бұлжымас заң біліп, қағида деп ұстанған Шаңғытбаевтың аудармашылық мұраты – көркем аударма – шығарма түпнұсқасының көшірмесі емес, сол дәрежедегі екінші төл туынды екенін дәлелдеу, соған қалың оқырман қауымның көзін жеткізу екені ақиқат. Бұған Омар Һайям рубайларының аудармасы айрықша дәлел болмақ:

Сұм тағдыр! Сұмырайларға нан бересің,  
Су мен жер, үй, салтанат, сән бересің.  
Бір үзім нанға зар боп жүргендер көп,  
Алмаған адал жанда бар ма еді өшің?!  
Құдай-ау, балшығымды айдаған – сен,  
Өрмекке арқауымды байлаған – сен.  
Болсам да жаман-жақсы, жазығым не?  
О баста сыбағамды сыйлаған – сен.  
Пайда жоқ бұл заманда толы дастан,  
Жақсы ғой жұртпен сирек жолығысқан.  
Біреуге серігім деп сене қалсаң,  
Алдымен саған соның өзі дұшпан.

Тағы бір мысал:

Сап болды-ау, о дариға, жастық ісі,

Өмірдің көктемі өтіп, басты қысы.  
Қай кезде, сезбей қалдым гүл бағынан,  
Жайдары жастық шақтың қашты құсы.

Аударма екені сезілмейді, қазақ ақынының төл туындысы сияқты. Қуандық Омар Һайямды тәржімалауға ересен еңбек сіңіріп, бар қуатын аямай жұмсаған ақын.

Баяғы заманда ана тілімізге аударылып, жыр, қисса, аңыз, әңгіме, толғау т.б. түрінде фольклорымызға етене сіңісіп, төл туынды болып кеткен, ғасырлар бойы ауыздан ауызға таралып, сахара халқына эстетикалық тәрбие беруге көне кезеңнен қызмет етіп келе жатқан Шығыстың классикалық әдебиет нұсқалары (араб, парсы ертегі, жырлары), "Мың бір түн" сарындары, Рудаки, Фирдоуси, Хафиз, Низами, Жәми және т.б. ақындар дастандарының сан алуан сюжеттік желілері) қазақ даласында аударма өнерінің ертеден өркен жайған әдеби құбылыс екенін айғақтайды.

Бір халық екінші халықпен жақындасып араласа бастағанда, өзінде жоқты көрші елден алады. Осы ауысудың тиянақты тірегі аударма, өйткені "аудармашылар – мәдениетті бір елден екінші елге тасымалдап жеткізетін почта аттары", – деп А.С.Пушкин тегін айтпаса керек. Түпнұсқада ол былай берілген: "Переводчики – суть подставные лошади просвещения". Демек, Қуандық Шаңғытбаев – аударма мәдениетінің үлкен өкілі.

#### ***Пайдаланылған әдебиеттер:***

1. Тарихи тұлғалар. Танымдық-көпшілік басылым. Мектеп жасындағы оқушылар мен көпшілікке арналған / Құрастырушы: Тоғысбаев Б. Сужикова А. – Алматы, 2009
2. Қуандық Шаңғытбаев. Шайыр. 1 том / Құрастырған Гауһар Шаңғытбаева. – Алматы, 2010.
3. Шаңғытбаев Қ. Аққу әні. – Алматы, 1968.
4. Ысмақова А. Серенада: әдебиеттану терминдер сөздігі / Құрастырған З.Ахметов, Т.Шаңбаев). – Алматы, 1998.
5. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы, 1992.

#### **SUMMARY**

The article is devoted to problems of translation of artistic works. The author considers activity of Kuandyk Shangtybyev, brought the huge contribution to translation of works of east poets on Kazakh language. In the article his translations of Omar Khayyam's works are resulted.

***Е.В. Ослина***

*(Тувинский государственный университет, г. Кызыл, Россия)*

#### **ПЕРЕВОДЫ НА РУССКИЙ ЯЗЫК СТИХОТВОРЕНИЙ СЕРГЕЯ ПЮРБЮ**

Столетие со дня рождения Народного писателя Тувы Сергея Бакизовича Пюрбю (1913–1975) диктует необходимость объемного представления творческого наследия одного из ведущих классиков тувинской литературы. Читателям и исследователям нужно выверенное научное издание текстов произведений Пюрбю с содержательными комментариями. Монографическое изучение и, следовательно, разносторонний комплексный идейно-художественный анализ произведений писателя должен базироваться на наиболее полной публикации художественных текстов.

Обратимся к двум давним изданиям стихотворений и поэм Сергея Пюрбю в переводе на русский язык и уже неоднократно привлекавших внимание читателей и исследователей – «Напевы жизни» (1967) и «Когда улетают журавли» (1973). Произведения, опубликованные на их страницах, переведены советскими поэтами: М. Скуратовым, Г. Некрасовым, В. Казиным, С. Липкиным и другими. Количество переводчиков впечатляет: шестнадцать человек в сборнике 1967 г. и шестнадцать – 1973 г. У каждого своя поэтическая стилистика, но адекватна ли она для стихотворного воплощения на русском языке художественного мира лирики Пюрбю. М.А. Хадаханэ писала, что опытный редактор, каковым в первом сборнике был П. Железнов, а во втором – Ю. Кузнецов, «мог бы с полным правом ставить вопрос о единстве перевода», и приводила пример опыт других литератур, когда одного поэта представляет только один переводчик, «переводчик-друг» /1, с. 66/.

Переводы, представленные в сборниках наглядно показывают творческую работу переводчика. При сравнении можно отметить, что в публикациях одного и того же стихотворения 1960 г., в переводах, выполненных А. Ойслендером в разное время, присутствует принципиальная формальная

и содержательная разница. Например, в названии и в строфике – «Пусть не твердят» и три шестистишия в «Напевах жизни» и «Пусть говорят» и два шестистишия в сборнике «Когда улетают журавли».

Можно рассмотреть особенности содержания: образная структура третьей, отсутствующей во втором варианте перевода строфы стихотворения, и создаваемый с ее помощью эффект градации никак не заявлены в двух строфах не сокращенного, но как бы «урезанного» второго варианта.

| <i>«Пусть не твердят»</i>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                        | <i>«Пусть говорят»</i>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                               |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Пусть не твердят, что всех красивей ты, –<br>Но для меня милее нет на свете.<br>Я видел лица дивной красоты.<br>Но истины не утаить в секрете:<br>Полярный холод веял на меня<br>От красоты без жизни и огня.<br><br>Пусть не твердят, что всем ты хороша, –<br>Но для меня прелестней нет на свете.<br>Как первый снег чиста твоя душа,<br>И добротою нежный облик светит,<br>И в жизни не страшна тебе гроза.<br>И радостно блестят твои глаза.<br><br>Пусть не твердят, что бесподобна ты, –<br>Но для меня дороже нет на свете.<br>Чудесно светят звезды с высоты,<br>Но истины не утаить в секрете:<br>Где есть еще подобная звезда,<br>Чтобы, как ты, влекла мечты всегда? | Пусть говорят, что некрасива ты, –<br>Но для меня милее нет на свете.<br>Я видел лица дивной красоты.<br>Но быстро забывались лица эти:<br>Нездешний холод веял на меня<br>От красоты без жизни и огня.<br><br>Пусть говорят: собой не хороша, –<br>Нет для меня прекраснее на свете.<br>Как первый снег, чиста твоя душа,<br>И добротою тихий облик светит,<br>С тобой любая не страшна напасть.<br>Твоей любви несокрушима власть! |

Стихотворение «Ночью в степи» (1957), переведенное Г. Некрасовым в цитируемых изданиях, утратило в публикации 1973 г. яркий динамичный фрагмент с национальной метафорой в описании изменений природы вечером и картины ночи:

|                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                             |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Гнедыми были кони –<br>стали серыми,<br>Покрылись инеем<br>до кончиков ушей.<br>Слепя,<br>снега кругом искрятся перлами<br>И стонут,<br>взрезанные тяжестью саней.<br>Лютует ветер –<br>жжется<br>и кусается,<br>Метет снега<br>невидимой метлой.<br>Дорогу спрятать от меня<br>пытается<br>зима<br>коварной ведьмою седой.<br><i>И солнцу</i><br><i>недосуг,</i><br><i>за горы старые</i><br><i>Упало красное</i><br><i>и сразу –</i><br><i>ночь темна.</i><br><i>И надо мной</i><br><i>созвездия отарами</i> | Гнедыми были кони –<br>стали серыми,<br>Покрылись инеем<br>до кончиков ушей.<br>Слепя,<br>снега кругом искрятся перлами<br>И стонут,<br>взрезанные тяжестью саней.<br>Морозный ветер<br>жжется<br>и кусается,<br>Метет снега<br>невидимой метлой.<br>Дорогу спрятать от меня<br>пытается<br>зима<br>коварной ведьмой притворяется...<br>И солнце<br>закатилось за горой.<br>Но вот уже<br>и огонек<br>виднеется.<br>Спешу...<br>В бригаде,<br>время торопя, |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|

|                                                                                                                                                                                                            |                                                                           |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------|
| <p>Пасет<br/>на небе<br/>круглая луна.<br/>Но вот уже<br/>и огонек<br/>виднеется.<br/>Спешу...<br/>В бригаде,<br/>время торопя,<br/>Ждут чабаны<br/>и, слушая метелицу,<br/>Волнуется<br/>любимая моя.</p> | <p>Ждут чабаны<br/>и, слушая метелицу,<br/>Волнуется<br/>любимая моя.</p> |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------|

В стихотворной форме оригиналов и переводов отмечаются ритмометрические несоответствия, объясняющиеся особенностями принятой анафорической рифмовки и силлабической системы тувинского стихосложения. Но в переводах несоответствия не только в силлабике / силлабо-тонике или рифмовке. Например, текст оригинала хорошо известного стихотворения Пюрбю «Монгун-Тайга» (1944) состоит из восьми строф, а в переводе на русский язык В. Державина их количество сократилось до семи. Часто упоминаемая как особенность творческих поисков в области стихосложения введенная Пюрбю в практику тувинской лирики «лесенка» Маяковского не выдержана С. Липкиным при переводе им стихотворения «Кара-Суг» (1945).

В статьях литературоведа и критика М.А. Хадаханэ указано на проблему качества переводов: «неравномерность, разностильность, неравноценность», а в результате – на «потерю поэтического дыхания» /1, с. 66/. Все же, несмотря на справедливость приведенных замечаний, именно переводы позволяют представить всем, кто не владеет тувинским языком, разнообразие составляющих образно-мотивной системы и даже стихотворных ритмов поэтических произведений Пюрбю.

Новые переводы на русский язык уже известных читателю произведений Сергея Пюрбю очень немногочисленны, а «последние, новые переводы его стихов на русский язык были сделаны лет десять назад» /2, с. 46/. Юбилейные дни стимулируют появление новых публикаций текстов произведений и научных исследований. Интересно отметить варианты перевода несущего глубокие переживания и философские размышления о жизни стихотворения «Желанья» (1962) (переводчик Ф. Фоломин), опубликованного в книге стихов «Напевы жизни». Иной вариант перевода данного стихотворения приведен в письме от 14 ноября 1971 г. дочери Сергея Пюрбю Лилии Левиной. Выпускница филологического факультета МГУ, талантливая студентка знаменитого литературоведа А.И. Соколова, сетует на «ужасно небрежные переводы многих (стихотворений – Е.О.)» отца: «такой неряшливый язык, что смысл совершенно теряется» /3, с. 134/. Присутствует в письме резко негативная оценка: «безобразные переводы» /3, с. 135/. Л.С. Левина предлагает отцу познакомиться с ее вариантом перевода одного из стихотворений, присланных ей, а именно стихотворения «Желания». Оценивая собственную работу, она пишет, что «попыталась «отредактировать» перевод. Далее она продолжает, комментируя лирический сюжет: «Да несколько изменила композицию. Я полагаю так: в первой строфе ты выражаешь тревогу, что подступает старость. Дальше анализируешь свое отношение к миру. В конце стихотворения – результат анализа: тревога напрасна. Ты это хотел сказать?» /3, с. 134/. Представим оба варианта:

| <i>«Желанья» перевод Ф. Фоломина</i>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                 | <i>«Желания» перевод Л. Левиной</i>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                    |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <p>В тревоге стучит мое сердце заране, –<br/>Колышутся, движутся волны желаний;<br/>Сбываясь, приносят покой.<br/>Со временем жар молодой притихает;<br/>И возраст осенний лениво шагает,<br/>На лбу замирая строкой.</p> <p>А сердце стучит в беспокойстве глубоком:<br/>Желанья бурлят неумным потоком,<br/>И рано вискам индеветь.<br/>Росой бы мне стать, – просияй, луговая!<br/>К цветам бы припасть, красоту продлевая, –<br/>Душе ли, цветам помертветь!</p> | <p>В душе моей плещутся волны мечтаний,<br/>Как в юности, сердце волнует желания...<br/>Сбываясь, приносят порою покой.<br/>Тревожусь, что жар молодой затухает:<br/>Ведь возраст осенний лениво шагает<br/>На лбу замирая строкой.</p> <p>А жизнь так полна молодого порыва,<br/>Стремительна, яростна, нетерпелива...<br/>Нет, рано вискам индеветь!<br/>Росою умоюсь – и стану бодрее,<br/>К цветам припаду – от них буду сильнее.<br/>Хочу и работать, и петь.</p> |

|                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                   |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <p>Пока журавли голоса в небе звонко, –<br/> Мне перышком стать бы, догнать жаворонка;<br/> Окликнуть бы в песне поля!<br/> Словами прильнуть бы под вечер к младенцу:<br/> Прильнуть бы родимой к ребячьему сердцу,<br/> Покой в колыбельной суля!</p> <p>Стать лунным бы светом, землей изумленным;<br/> В листе бы пробиться к безмолвным<br/> влюбленным;<br/> Запеть о любви соловьем!<br/> В горах, у костра бы мне ветром проснуться,<br/> Да струн чадагана в раздумье коснуться,<br/> Да спеть чабанам о своем, –<br/> О счастье, что светится за облаками,<br/> Что пышет костром в темноте, над лугами, –<br/> Исчезни, холодная мгла!<br/> Любимую песню земле отдавая,<br/> Хочу, чтобы в ней наша кровь трудовая<br/> Могучим потоком текла!</p> | <p>Хочу в небе звонко кричать с журавлями,<br/> Стать птицей – взлететь над родными полями,<br/> Над лесом, над быстрой рекой...<br/> Присесть в тишине к колыбели ребенка,<br/> Напевом вечерним лаская тихонько,<br/> Не нарушая покой.</p> <p>Хочу стать луною, Землей покоренной,<br/> И ночью светить для счастливых влюбленных,<br/> И петь о любви соловьем.<br/> В горах у костра бы мне ветром проснуться.<br/> Да струн чадагана в раздумье коснуться,<br/> Да спеть чабанам о большом</p> <p>Том счастье, что светится за облаками,<br/> Что пышет костром над ночными лугами...<br/> Да здравствует молодость, свет!<br/> И если с годами виски побелеют,<br/> Не верю, что сердце заиндевет:<br/> Пока нет покоя – старости нет!</p> |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|

Приведенные тексты двух переводов на русский язык стихотворения «Желанья» позволяют увидеть отсутствие принципиальных разночтений в передаче идейного смысла стихотворения Пюрбю. Но чувства, эмоции, действия лирического героя образно представляются по-разному: более динамично, живо и молодо в переводе Л.С. Левиной. Ее вариант не снижает восприятия поэтическими несообразностями: например, как «луговая роса», цветы, продлевающие красоту, звонко «голосающие» журавли, желание «прильнуть словами» и некоторыми другими, присутствующими в варианте Ф. Фоломина.

В данной статье не ставится задача детального сопоставления вариантов, а также сравнения оригинала и переводов, тем более что каждый переводчик волен интерпретировать стихотворение по-своему, но возможности подобного анализа перспективны. Сравнительный анализ чрезвычайно продуктивен.

#### ***Использованная литература:***

1. Хадаханэ М.А. Литературная Тува: сб. статей. – Кызыл, 1986.
2. Хадаханэ М.А. Беседы о тувинской литературе и не только...: Учебное пособие. – Кызыл, 2006.
3. Архив писателя С. Пюрбю по тувинской литературе и культуре: реестр архивных материалов, хранящихся в научном архиве ТИГИ / Сост. В.С. Салчак. – Кызыл, 2013.

#### **SUMMARY**

The article analyzed the Russian translations of poems by Sergei Pyurbyu, Tuvan classic literature. Translation creates a more complete picture of the original text. Each option contains interesting shaped findings enrich perception and reveal multifaceted sense has its own dominant emotional, ideological and artistic concept. Interpretation of texts translation helps to realize more fully the poetic world of the author.

***Н.А. Грыня***

*(Львовский национальный университет имени Ивана Франко, г. Львов, Украина)*

#### **СТРУКТУРНЫЕ И СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АНТИТЕЗЫ И КОНТРАСТА**

Понятие контраста в лингвистике играет важную роль. Контраст – это "четко, остро определенное противопоставление между кем-либо или чем-то" /8, с. 263/.

Контраст в художественном тексте охватывает разные уровни его структуры – фонетический, морфологический, лексический, синтаксический, а также организует текст. Решающую роль в создании его структурно-смысловой организации играют противопоставления лексических

элементов, потому что именно лексический уровень « является тем основным горизонтом, на котором строится дом семантики текста» /9, с. 267/.

Четко определенных границ по организации лингвистического и стилистического контекста не существует, однако эти два вида контекста контраста находятся в тесном взаимодействии и композиционно соотносятся как часть с целым: если лингвистический контекст автономный, является двучленным сочетанием контактно или дистантно расположенных единиц с взаимопротивоположным значением и сужает значение того или иного языкового элемента, то стилистический контекст контраста охватывает несколько языковых уровней, создает иерархию форм и смыслов при доминирующей роли контрастной семантики, упорядочивает и организует текст /1, с. 270/.

Цель и задание статьи – проанализировать структурные и семантические особенности как контраста, так и антитезы, а также сравнить их использование в литературном тексте. Контраст является комплексным лингвокогнитивным образованием, которое выстраивается на конвергенции различных контрастных образных средств, а также в результате динамики и интеракции концептуальных единиц разного уровня в пределах текста, которым, прежде всего, является понятие антитезы.

Антитеза (от греч. *Antithesis* – противопоставление) – это стилистическая фигура, основанная на резком противопоставлении образов и понятий /7 с. 28/. Интересным является историческое развитие антитезы. Отметим, что еще античные ученые рассматривали антитезу как чрезвычайно эффективный ораторский прием, который помогает добиться сильного воздействия на слушателя /12, с. 13/. Античные риторы, рассматривая фигуры речи в эстетическом плане, говорили о связи фигуры и мысли, ее логического изложения. Так, в средние века антитеза сочеталась с дуализмом иерархического сознания, реализуясь в оппозиционных парах "добро" - "зло", "свет" - "тьма", "земное" - "небесное" /7, с. 428/.

В частности такая двойственность восприятия отражается в древнеанглийской лингвистической модели парных идиом, или "binomials" /11, с. 74/, которые часто образуются по принципу комбинации антонимичных слов и понятий (*Adam and Eve, brothers and sisters, boys and girls, give and take, ins and outs*) и т.д.

Добавим, что в поэзии классицизма антитеза использовалась как эстетический и философский принцип изображения полярности человеческой природы, а наибольшей выразительности приобрела в период романтизма. Так, в творчестве Д. Байрона, антитеза становится общим принципом поэтики и мышления /7, с. 428/. А для поэзии XIX-XX веков характерна смена стереотипов в использовании антитезы, а также замена одних типов антитезы другими /10, с. 94/.

Антитезу часто используют в рекламных текстах, так как она соответствует всем требованиям функционального статуса рекламы. Эта лексико-синтаксическая модель не только усиливает, но и кратко, ярко передает сообщение. Она выполняет стилистические функции, часто выступая неотъемлемой частью содержания информации. Например рекламный слоган известной американской фирмы Сара Ли: *"Everybody doesn't like something, but nobody doesn't like Sara Lee."* (Каждому что-то не нравится, но никому не может не понравиться продукция Сара Ли).

Таким образом, антитеза является частным случаем контраста, основным приемом, в котором резкое противопоставление понятий и образов создает контраст. Это фигура речи, основанная на сравнении двух противоположных явлений или признаков, присущих, как правило, разным денотатам.

Термин "антитеза" в терминологическом словаре П.С.Дудика описывается, как оборот, выражение, в котором резко противопоставляются мысли, явления, черты характера, поведение и т.п. с целью усиления впечатления от сказанного или написанного /6, с. 353/.

Заслуживает внимания толкование антитезы в энциклопедии "The New Encyclopedia Britannica", где она определена, как "стилистическая фигура, которая строится на противопоставлении понятий, которые сравниваются (предметов, явлений, признаков), которые реализуются на уровне словосочетания, предложения, фразы" /20, с. 588/. В трактовке отмечается, что лексическую основу антитезы составляет антонимия, а синтаксическую – параллелизм конструкций. Однако, как указано выше, антитеза представлена в виде ее основного лексического материала слов-антонимов. Бесспорно, что онтология антонимии, как отмечает И.Р.Гальперин, состоит в "выражении функции противоположности, поляризации слов в тождественных понятиях" /5, с. 222/ и используется в экспрессивно-образных, юмористических, иронических, оценочных и в других целях /5, с. 246/.

Аналогично, в «Словаре лингвистических терминов» О.С. Ахмановой антитеза (антитезисное противопоставление) также определяется как фигура речи, состоящая в антонимировании объединяемых слов /2, с. 49/.

Французский ученый А. Альбала относил антитезу к характерным приемам абстрактного или «интеллектуального» стиля /16/. Ш. Балли, уточняя и углубляя эту мысль, считает, что «антитеза в широком смысле этого слова есть не что иное, как продолжение и развитие свойственной человеческому разуму, тенденции к противопоставлению понятий, антитеза является убедительным примером того, что стилевые приемы воспроизводят и «эстетизируют» естественные тенденции языка» /4/.

В научных трудах ученых /Белова, Бабаханова, Вертаева/ классификацию антитез осуществлено по структурно-семантическим и композиционно-стилистическим принципам, по которым синтаксические конструкции, в которых реализуются антитезы противопоставление, внимание сосредоточено на ее структурной оформленности. То есть, исследователи признают антитезу структурно-семантическим принципом организации художественного текста, основанном на противопоставлении языковых элементов различных уровней текстовой организации. Анализ структуры антитезы свидетельствует о противоположности отдельных объектов, или о контрастных признаках одного объекта.

Основными структурно-семантическими характеристиками антитезы как логико-стилистического приема вслед за В.А. Мальцевым, А.Н. Мороховским, А.П. Воробьевой считаем следующие:

1) направленность на подчеркивание контраста, как проиллюстрировано на следующем примере:

*He **smiled**. And he **cried as relief** washed over him like a waterfall raining down. Because for the first time in a year, he felt like he could finally **stop**. And **start** living again.* /15, с.380/.

*That small inch, **insignificant** to most, **everything** to me, was the difference between a good day and a bad, between internal peace and outward loathing, denial and the realisation of an over whelming, albeit temporary, desire to be like everyone else. A few inches shorter, a few inches happier, richer, content, warmer* /15, с. 388/.

2) ритмически организованный полный или частичный параллелизм конструкций, как:

*Mrs. Papagay judged it might be better to end the séance with some perhaps uplifting written messages. It was always surprising how **the living, in the presence of the dead**, continued to be pre - occupied with their **living concerns, great and trivial**. No one but herself had been much shocked by Sophy's state. No one had feared for her* /18, с. 285/.

3) сочетание антитезы с другими стилистическими средствами (анафорой, эпифорой, хиазмом, аллитерацией, метафорой, парадоксом):

*There's a fine line between **love and** hate. Love frees a soul and in the same breath can sometimes **suffocate** it. I walked that tightrope with all the gracefulness of an elephant, my head weighing me to the side of hate, my heart hoisting me to the side of love. It was a wobbly journey and sometimes I fell. **Sometimes** I fell for long periods of time but **never** for too long* /15, с. 304/.

4) употребление языковой и контекстуальной антонимии, где антитезисное противопоставление осуществляется с помощью как языковых, так и окказиональных антонимов, антонимических фраз /11, с. 83; 13, с. 188/.

*'No, according to everybody else here, my name is Bobby Duke,' he said **defensively, accusingly, childishly**.* /15, с. 305/.

*He had been thinking, he said, about the peculiarly **material** nature of the Swedenborgian witness, and its relation to the **spiritualist** faith. He had been much struck, when he first read Swedenborg's accounts of his journeys to **Heaven and Hell**, by the sage's claims to have taught the angels in heaven many truths. But why should this not be so? A man who lived in two worlds at once would, by his very doubleness, **learn and teach** something that no single - world denizen could suspect. The angels did not know, until Swedenborg's visit, what matter was, or that it was distinct from spirit* /18, с. 277/.

В современной лингвистике антитезу трактуют как обозначение любого содержательно значимого контраста, хотя она всегда демонстрируется открыто (часто через слова-антонимы), тогда как контраст может быть и неявным, умышленно скрытым /7, с. 428/.

Гальперин И.Р. справедливо считает антитезу исключительно лингвистическим приемом, который имеет как стилистическую, так и логическую основу. Ученый разграничивает понятия контраста и антитезы и признает, что структурно и семантически они родственные /5, с. 223/.

По убеждению других исследователей, антитеза систематизирует взаимоотношения между идеями в высказывании ("*To err is human. To forgive, divine*" (А. Пон) /Oxford Dictionary of Quotation, с. 252/. Утверждается, что фигуры не только усиливают действенность, экспрессивность речи, но выражают, прежде всего, содержательные отношения между речевыми единицами /Солганик, с. 114/ – в данном случае – между референтами, которые имеют контрастные особенности /13, с.188/. Таким образом, направленность антитезы на создание контраста (как в микро -, так и в макроконтексте) можно считать онтологической по своей сути:

*The representative looked uncomfortable; she turned to look at her colleagues. **Some nodded, some shook their heads, others looked bored, some shrugged and left it up to her*** /15, с. 395/.

*Sometimes, people can go missing right before our very eyes. **Sometimes, people discover you, even though they've been looking at you the entire time. Sometimes, we lose sight of ourselves when we're not paying enough attention*** /15, с. 483/.

Исследуемый эмпирический материал показывает, что антитеза ритмически организованная в параллельную конструкцию. Как отмечает Н.М. Разинкина, параллелизм как конструктивный элемент проявляется в структуре любого художественного произведения в различных формах, несмотря на тот факт, что синтаксис художественной прозы (в отличие от научного текста) имеет низкую степень регулярности и регламентированности /14, с. 152/. Для художественного текста характерна высокая степень субъективной эмоциональной оценки. Сочетание параллелизма (полного или частичного) с антитезой способствует высокой экспрессивности высказывания и служит средством актуализации авторской субъективной модальности, например:

*It was but a card - party, it was but a mixture of those who had never met before, and those who met too often - a common - place business, too numerous for intimacy, too small for variety*" /17, с. 231/.

Таким образом, в пределах макроконтекста антитеза, как средство аргументации, способствует реализации концепта произведения, как видно в романе Ч. Диккенса "Повесть о двух городах", который с самого начала построен на противоречиях и контрастах (реально-исторических и языковых). Приведем классический пример из этого романа:

*"It was **the best of times**, it was **the worst of times**,*

*It was the age of **wisdom**, it was the age of **foolishness**,*

*It was the epoch of **belief**, it was the era of **incredulity**"* /19, с. 9/.

*On the counter, the creamy head of the Guinness began to separate from the dark body. **It was still foggy but was becoming clearer.** <... > **Jack sat up straight, focused his mind, didn't lose his head.** Thoughts began to rise to the top and he felt close to something* /15, с.404/.

Уже на протяжении долгого времени в языкознании идет дискуссия о соотношении контраста и антитезы /А.А. Потебня; Л.Т. Бабаханова; Я.И. Гельбл; Л.А. Матвиевская; Н.Л. Соколова и др./.

Признавая семантическую близость антитезы и контраста, исследователи пытаются ограничить их по количественному признаку (Бабаханова), другие по структурной организации (Соколова). Интересной считаем точку зрения Л.А. Матвиевской, которая соотносит антитезу и контраст как прием и композиционный принцип речи, где, как считает исследователь, антитеза входит в контраст как часть в общее. Считается, что антитеза и контраст находятся в родовидовых, т.е. гипергипонимических отношениях, где термин "антитеза" применяют для обозначения стилистического приема, а термин "контраст" является более широким понятием, что входит в сферу литературоведения, логики, философии /Бабаханова/.

В итоге отметим, что в нашем исследовании антитеза рассматривается как противопоставление контекстуальных и системных антонимов, принадлежащих к одной части речи. Кроме этого, антитеза реализуется на разных уровнях текста, большинство из которых отличается структурностью и в большинстве случаев достигается за счет симметричности противопоставления. Итак, в художественном тексте антитеза редко употребляется изолированно, т.е. характерной ее особенностью является способность сочетаться с другими стилистическими фигурами.

#### **Использованная литература:**

1. Арнольд И.В. Стилистика. Современный английский язык: Учебник для вузов. – 4-е изд., испр. и доп. – М., 2002.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1969. – С. 207.
3. Бабаханова Л.Т. Стилистическая категоризация и текст: Сб. науч. тр. МГЛУ М., 1996.
4. Балли, Ш. Французская стилистика Ш. Балли. – М., 1961.
5. Гальперин И.Р. Грамматические категории текста. (Опыт обобщения) // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – 1977. – Т. 36, № 6. – С. 522-533.

6. Дудик П.С. Стилистика укр. мови: Навч посібник. – Киев, 2005. – С. 353.
7. Зарецкая Е.Н. Риторика. Теория и практика речевой коммуникации. – М., 1999.
8. Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник. – М., 1975.
9. Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста // Лотман Ю.М. О поэтах и поэзии. – СПб., 1999.
10. Лотоцька К. «Наукові записки» Тернопільського держпедагогічного ун-ту імені Володимира Гнатюка. – Мововзнавство. – 2002. – №2 (8) – С. 93-99.
11. Мальцев В.А. Стилистика английского языка / Essays on English Stylistics. Учебное пособие для студентов институтов и факультетов иностранных языков. – Минск, 1984. Учебник по стилистике английского языка на английском языке.
12. Мартынова О.П. Контраст как семантико-функциональная основа художественного текста (на примере текста англоязычного короткого рассказа): Дис. ... канд. филол. наук. – М., 2006.
13. Мороховский А.Н., Воробьева О.П., Ликошерст Н.И. и др. Стилистика английского языка. – Киев, 1984.
14. Разинкина Н.М. Функциональная стилистика английского языка. – М., 1989.
15. Ahern Cecelia A Place Called Here. – Harper, 2006.
16. Albalat A. Commen il fout lire les auteurs classique (france de Villon a Victor. - Annan Collen. – Paris, 1923.
17. Austen J. Persuasion. – OUP, 1990.
18. Byatt A.S., Angels & Insects. – London, 1993.
19. Dickens Ch. A Tale of Two Cities. – М., 1974.
20. The New Encyclopedia Britannica. Vol.3 15th ed. – P. 588-589.

## SUMMARY

The article focuses on the contrast and antithesis the semantic categories of literary text. The author reveals structural and semantic peculiarities of these figures on the basis of literary texts. Also the author analyses the place of contrast and antithesis in the literary text, their realization on the different levels of the text and their combination with various stylistic figures of speech.

**Қ.Ә. Айсултанова**

(Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қаласы, Қазақстан)

## АУДАРМА – ІШКІ ТЕРМИНЖАСАМ ТӘСІЛІ

Терминологиядағы аударма мәселесінің өзекті болып отырғандығы мәлім. Бұл бағытта қазіргі таңда екі түрлі көзқарастағы адамдар да жоқ емес. Олардың бір тобы тіліміздегі терминдердің аударылуын қолдаса, екінші тобы терминдерді аударуға қарсылық білдіруде. Бұл жеке адамдардың емес, дұрыс аударылмаған терминдердің салдарынан туындаған қоғамдық көзқарас. Расын айтқанда, соңғы бағытты қолдаушылардың пікірі мен аударма теориясын байланыста қарастырып көрейік.

Аударма тіл-тілдің барлығында да тілдік тәсіл. Кез-келген тіл қажеттілігіне қарай аударма жасауға баратындығы даусыз. Ал аударма мазмұнды не мағынаны дәл беруді қажет етеді. Бұл ең бірінші кезекте аудармаға қойылатын тілдік талап. Аударма мәселелерін қарастыру барысында өз еңбегінде Ш.Білалов мағынаның дұрыс берілуіне баса назар аударады. Ол бұл мәселеге: "...Мағынаны ұғыну – оның адам санасында бейнеленуі немесе оның тиісті ой тетіктерін дөп басып, қоздыруы. Сондықтан да, мағынаның дұрыс бейнеленуі ой тетіктерінің, сезім талшықтарының сезімтал, нәзіктігінде. Екіншіден, мағына – бүтін де тұтас бейзаттық дүние. Бейзаттық шамасы абстракция болуы керек", – деп көрсетеді /1, 161 б./.

Расында, мағынаның, оның белгілерінің дәл берілуі – тілдегі ең басты мәселелердің бірі. Бұған қатысты ғалым өз ойын қорыта келіп, аударма дәлдігіне қажетті сатыларды *жаттау – пайымдау (тарқату – мәністеу – ширату) – жорамалмен мағынаны қабылдау* тиянақтау түрінде көрсетеді /1, 161-162 бб./.

Ал аударманың терминологияға қатысты ерекшеліктерін қарастыра келіп, ғалым А.Алдашева өз еңбегінде аударма мен кальканы бірін-бірі толықтыратын тәсілдер ретінде қарайды /2, 94 б./.

Бұл негізді деп санаған дұрыс. Өйткені терминдерді аудару барысында осы екі тәсілдің де қолданылатыны белгілі. Қалай болғанда да, аударманың терминологиядағы тиімділігі теориялық тұрғыдан да, практикалық тұрғыдан да дәлелденіп жүр.

Ал терминдерді аударуға қатысты ең басты мәселе – терминдерді аударып-аудармау жөнінде екені белгілі.

Терминдерді аударуға қарсы болушылар тілдердің арасындағы мәдени, ғылыми-техникалық байланыстың болуы үшін ортақ ғылыми ұғымдардың, атаулардың тілдерде өмір сүруі қажет болып табылады екен. Яғни ғылыми түсіністік үшін де осы бағыттағы терминдердің болғаны жөн сияқты.

Сондай-ақ, терминдерді аударуға қарсы болушылар қазақ тіліндегі термин сөздердің, әсіресе, соңғы уақыттарда аударылып жатқан терминдердің қолайсыз, қолдануға ыңғайсыз екендігін және оны ешкімнің түсіне бермейтіндігін алға тартады. Бұның да арғы жағында шындық бар шығар.

Терминдердің аударылмауын көздейтін көзқарастағылар бұдан басқа қазақ тіл біліміндегі терминология саласының алдына "халықаралық" термин ұғымын алға тартады. Ал бұл көзқарастың орыс, еуропа тілшілерінің еңбектерінде айтылып келе жатқаны мәлім. Алайда біз олардың пікірлеріне қосыла алмайтындығымыз анық. Ол тек біздің ғана пікіріміз емес екендігі жасырын емес. Халықаралық терминдердің осы сапаға жауап бере алмайтындығы жөнінде қазақ тілшілері (Б.Қалиұлы, Ш.Білалов, Ш.Құрманбайұлы) де жан-жақты өз пікірлерін білдіріп жүр. Бұл жөнінде орыс тілшілерінің де еңбектерінен қарсы дәлелді пікірді байқауға болады. Дегенмен бұл жөнінде терминнің аударылуын сөз етер тұста кеңінен сөз етсек ой жүйелі болар деп ойлаймыз.

Терминдердің аударылуына қарсы болушылар сонымен қатар аударма сөздер арқылы жаңа сөздер қалыптастыру, жаңа терминдер жасау тілді шұбарлайды, тілді бұлдірудің нағыз өнімді тәсілі деп атайды. Яғни олардың пікірінше тілде жаңа сөз жасау тіл заңдылықтарын бұза отырып, тілдегі бейберекет сөздердің қолданысын қалыптастырады деп көрсетеді.

Дегенмен өз ойымыз тұрғысынан осы пікірлердің негізді-негізсіздігін қарсы пікірлер тұрғысынан саралап көрейік.

Ең алдымен терминдердің арасындағы байланыстың болуы керектігін, барлық тілдердегі ғылыми атаулардың ортақтығы жөніндегі пікірлерді сараптай келсек, ғылым саласында түсіністіктің болуы міндетті, ортақ атаулар болу керек деген тіл заңдылығы еш жерде жоқ. Онымен бірге "ортақ" деп айдар тағып, термин деп қалыптастырып жүрген сөздердің барлығын дерлік термин жасаушы тілдер өз тілінің негізінде немесе өз тілдеріне жақын тілдердің сөзі негізінде жасайды. Біздіңше, ғылыми ұғымды ойлап тапқаннан кейін сол сөзді өз тілінің негізінде атау сол тілдің құқығы. Бірақ сол ұғым міндетті түрде барлық тілдерде қалыптасқан түрде, сол тұлғада қалсын деген заң жоқ. Олай болса, ол сөздерді аударып не басқа тұлғада атап термин жасауға болады деген сөз. Оған дәлел ретінде арыға бармай-ақ, қытай тілін, жапон тілдерін мысалға келтіруге болады.

Бұл тілдерге тән термин жасау саласындағы ерекшелікті бізге дейін де талай еңбектерде мысал ретінде айтып та жүр.

Ал осы үрдіске қоса қытай тілімен тығыз байланысты тағы бір тартымды да, дәлелді мәселеге тоқтала кеткен орынды. Ол қытай еліндегі қандас қазақ бауырларымыздың қазақ тіліндегі сөзжасам жүйесі жөнінде. Яғни, бізбен салыстырғандағы қытайдағы қазақтардың сөздік қолданысы туралы. Олармен ауызекі тілдесу барысында кейбір бізге тосындау болса да, байыппен қараған адамға ұғынықты, кәдімгі қазақтың тілі арқылы, оның сөздік қоры арқылы жасалған орынды да сәтті қолданыстары бар екендігін байқадық.

Мысалы, біздегі ұялы *телефон* (*сотовый телефон*) деген жаңа сөз қолданысы бар. Бұл сөзсіз шартты аударманың нәтижесінде пайда болған жасанды сөз. Аталған жаңа сөзді әрқайсымыз түрліше сынап жүріп, қазіргі кезде үлкен қиындықпен, уақыттың емшілік етуімен қалыптастырғанымыз, соның өзінде сирек қолданып жүргендігіміз жасырын емес. Ал қандас қытайлық қазақтар осы сөзді *қол телефон* деп қолданады екен. Әрине, *қол телефон* деген қолданыс *сотовый телефон* деген ұғымның толық мағынасын ашып көрсете алмайды. Тіпті тура аудармаға да жатпайды. Бірақ, тура аударма болмаса да, көпшілікке түсінікті, мағынасын жеткізе алатын ұғынықты аударма. *Қол телефон* деп айта салғанға да жеңіл, қалыптастыруға да қиындық туғызбайды, әрі термин сөзді қолданушылар үшін сөздің мағынасы мен ұғымы да түсінікті болған болар еді /3, 127 б./. Бұл сияқты қытайдағы қазақтар тілінде кездесетін терминдерге тілші Қ.Ғабитханұлы *базар заңы* (*нарық заңы*), *жарна* (*акция*), *жарнагер* (*акционер*), *бәсеке сауда* (*аукцион*), *танысқы* (*визитка*), *төрешілдік* (*бюрократия*), *үкіметсіздік* (*анархизм*), *өзімшілдік* (*эгоизм*) сияқты көптеген қисынды терминдерді қазақ тіліндегі баламаларымен салыстыра көрсетеді.

Бұл терминді Түркиялықтар түрік тілінде *сер телефон* – *қалта телефон* деп қолданады екен. Бұл да ыңғайлы қолданыстардың бірі деуге болады.

Бұл орайда, *сотовый телефонды* қолға ұстауға болады да, үйде, кеңседе тұратын телефонды қолға ұстауға келмейді ме? – деген сияқты сұрақтар туындауы мүмкін. Бірақ, егер әр сөздің тура баламасын беруге ұмтыла берсек, ешқашан өз тілімізде сөз немесе термин жасамайтындығымызды ұмытпағанымыз дұрыс. Оның үстіне, аталған сөздердің жасалуына үйде тұратын телефонға қарағанда

ұялы телефонның жиірек, көбірек қолға ұсталатындығы, үнемі дерлік қолда жүретіндігі негіз, басты мағыналық тірек болып тұр.

Ал түрік тілінде бұл заттың қалтаға салып жүруге ыңғайлылығы негізгі мағыналық белгі ретінде қалыптасқан. Сондықтан осындай ыңғайлы қолданыстарды қалыптастыруға болар еді.

Терминдердің осындай ұқсас белгілер, тірек белгілер арқылы басқа сөздерден де жасала беретін шарттылығы жөнінде орыс терминологтары тарапынан болсын, қазақ терминологтары тарапынан болсын айтылып жүр. Мұндай пікірді, әсіресе оған тән шарттылықтың бар екендігін Б.Н.Головин, Р.Ю.Кобрин сияқты ғалымдар да келтіре отырып, шарттылықтың терминдерді жай сөздерден ажырататын негізгі белгілерінің бірі ретінде көрсетеді /4, 33 б./. Ал терминдер үшін шарттылықтың болуы тіпті, заңды ерекшелік.

Осы сияқты *балкон* деген сөзді де біздің ауызекі тілімізде сол қалпында қолданып жүр. Ал қытай қазақтарының тілінде бұл ұғымды *самалдық* деп аударыпты. Жүйелі сөзжасам тәсіліне негізделіп жасалған сәтті қолданыс деп қабылдаған жөн болар. Бұл қазақ тілінің икемсіз тіл еместігіне тағы бір дәлел болып табылады.

Бұл тұрғыда тағы бір жайға тоқтала кетуге тура келеді. Мысалға келтіріп отырған *қол телефон, қалта телефон, самалдық* сияқты сөздеріміз термин сөздер емес. Бұл орайда қоғамдық қатынас тілінде, тұрмыстық лексикамыздағы жаңа пайда болатын, жасалатын сөздердің де табиғаты, олардың да жасалу тәсілі терминге ұқсас. Айырмашылығы – олардың қолданылу аясында, қалыптасқан өрісінде. Сондықтан аталған сөздерді қазақ тілінің сөзжасам жүйесіндегі мүмкіндікке мысал ретінде, дәлел ретінде келтіріп отырмыз.

Ең бастысы – қабылданған сөздің тілді қолданушылардың барлығына да түсініктілігінде. Міне, осы сияқты сәтті аударманың үлгісін жасауға қытайлық қазақтарға бәлкім, қытай мәдениеті мен психологиясының әсері, олардың тілдік механизмінің үлгісі болды ма деген де ойға келуге болады. Себебі мұндай сәтті аударманың үлгісін өз елімізде кейде көрсете алғанымызбен, көп жағдайда көрсете алмай жатамыз. Соның салдарынан аударма нәтижесінде туындаған терминдердің немесе жаңа сөздердің бірқатары сынға ұшырап қалып жатады.

Осыған байланысты ойымызды нақтылай түсу үшін аударманың теориясын зерттеуші ғалым А.Алдашеваның мына пікіріне жүгінуге тура келеді: "Ұлттық ұғымға бірдейлестіру, ұлттық бітімге сәйкес келтіру бағытынан, тенденциясынан туындайтын тағы бір ерекшелік – белгілі бір заттың, ұғымның, құбылыстың, қасиет-сапаның атауын беретін сөздің, лексеманың осы тілді иеленуші халыққа қатыстылығын, осы халықтың меншігі екендігін, сонымен қатар номинациялық атаудың ұлттық калоритін көрсету. Бұл тек қана терминдер жүйесінде, номинациялау деңгейінде қалып отырған құбылыс", – деген пікір айтады /2, 96 б./.

Жалпы аудармаға тән ерекшелік болса да, бұл ойдың негізінде жатқан аудармаға қойылатын талап терминдерді аудару мәселесіне де қатысты деп білген дұрыс. Тіпті терминге қатысты бұл талаптың жүгі ауырлай түседі. Өйткені әрі ұлттың табиғатына сәйкестендіріп, әрі ғылым жүйесінің ішкі жүйесіне сәйкестендіріп аудару екі жақты талапты орындауды қажет етеді. Бірақ ең бастысы, оны тілдің мүмкіндіктері арқылы жүзеге асыруға болатындығында.

Ендігі бір уәж терминдердің қолдануға ыңғайсыздығы жөнінде. Біздіңше, кейбір терминдердің аудармасы сәтсіз жасалып жатқандығы жасырын емес. Расында да қолайсыздау терминдердің қолданыс тауып жататындығы шындық. Алайда тіл заңдылығы бойынша кез-келген жаңадан жасалған сөз не термин қалыптасу үрдісінен өтуі керек. Екінші жағынан, сұрыпталуы қажет. Бұл сатыларға терминжасам шығармашылығының механизміне тоқталған тұста да айтып кеттік. Сондықтан тілдердегі мұндай қолайсыздықтың бастапқы сатыда болатыны анық. Бірақ сондай кемшіліктері мен қалыптасуды қажет ететін уақыт өлшемін күтпестен, тілді бірден термин жасауға қолайсыз тіл деп айыптауға болмайтындығын ескеру қажет.

#### ***Пайдаланылған әдебиеттер.***

1. Біләлов Ш. Ұлттық ғылым тілін қалыптастырудың өзекті мәселелері. – Алматы, 1996.
2. Алдашева А.М. Аударматану: лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер. – Алматы, 1998.
3. Жаңа атау сөздер сөздігі. – Құлжа, 2000.
4. Головин Б.Н., Кобрин Р.Ю. Лингвистические основы учение о терминах. – М., 1987.

#### **SUMMARY**

This article is dealt with the translation as a method of internal term formation and therefore the identification of links between terminological and lexical fields.

**А.П. Баимбетова**

(Казахский государственный университет международных отношений и мировых языков  
имени Абылай хана, г. Алматы, Казахстан);

**А.У. Мукаева**

(Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан)

## **ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЛИТОТЫ**

Рассматривая функциональный аспект интересующего нас явления, мы будем исходить из понимания функции как роли, которую выполняет элемент в деятельности той структуры, часть которой он составляет. В нашем случае речь идет об основной коммуникативной функции языка, обеспечивающей процесс общения между людьми, предполагающий репрезентацию фактов действительности. Общение предполагает различную репрезентацию одних и тех же фактов действительности, что связано с множеством факторов, имеющих социальный, психологический, конкретно-ситуативный характер, которые оказывают влияние на содержание, на формальную сторону высказывания. Условно, как отмечает З.И.Хованская, выделяют два способа репрезентации действительности – безлично-объективный и субъективный – и, соответственно, две функции речевых единиц: нейтрально-информативную и стилистическую. /1, с. 210/. При реализации стилистической функции содержательный аспект высказывания под влиянием перечисленных факторов обогащается эмоционально-оценочными, образными и понятийно-логическими компонентами – по сравнению с нейтральным эквивалентом высказывания. Именно в этом направлении мы и рассмотрим явление стилистической фигуры литоты, ее функциональную характеристику в обогащении содержания высказывания.

Изучение функционирования образных средств языка связано с понятиями коммуникативной обусловленности и/или коммуникативного намерения. Изучение коммуникативной обусловленности появления и функционирования образных средств языка в разговорной речи способствует более глубокому пониманию особенностей межкультурной коммуникации.

Коммуникативное намерение (интенция) обозначает конкретную цель высказывания говорящего, т.е. спрашивает ли он, или утверждает, или призывает, осуждает или одобряет, советует или требует и т.д. Коммуникативное намерение является регулятором речевого поведения партнеров. Кроме того, отражая потребности, мотивы и мысли, коммуникативные намерения делают эксплицитными причины, обуславливающие общение. Любое отдельно взятое речевое действие в диалоге, монологе используется для выполнения конкретного коммуникативного намерения (интенции). Интенция всегда присутствует в сознании говорящего, но не всегда эксплицитно выражена языковыми средствами /2, с. 105/.

Языковые средства, которые могут выражать коммуникативные намерения, отношения говорящего не только к сообщаемому, но и к собеседнику, подразделяются на лексические, грамматические и интонационные. В дальнейшем речь будет идти о выразительных лексических средствах языка, осуществляющих те или иные коммуникативные намерения.

Одним из таких средств языка является литота. Почему литота? Потому что среди широко известных стилистических фигур именно ей (и гиперболе) принадлежит особое место. Денотативное содержание этих фигур всегда дополняется субъективным отношением, оценкой, придавая смыслу более выразительный, эмоциональный облик. Литота, как и гипербола, являются, таким образом, стилистическими фигурами *par excellence*, т.е. они всегда создают стилистический эффект /Les procédés de discours/, эти приемы никогда не бывают стилистически нейтральными.

Остановимся более подробно на определении и характеристике литоты.

В риторике литота некоторыми авторами рассматривается как «la reine de toutes ces figures. Art suprême des classiques» («*королева всех фигур, высшее искусство классиков*») /3, с. 23/.

При определении литоты выделяется ее свойство сказать меньше, подразумевая большее, то есть в эксплицитной форме выражается преднамеренное «преуменьшение» (признака, свойства, качества, степени, оценки) истинного смысла высказывания. Литота дает возможность ослабить выражение мысли, давая понять больше, чем было сказано. Словари дают такие, например, определения:

*Figure de rhétorique consistant à affaiblir l'expression de la pensée pour laisser entendre plus qu'on ne dit. (Par exemple le «Va, je ne te hais point» de Chimène à Rodrigue, dans le Cid de Corneille.)* – Dictionnaire de français – Larousse.

*Figure de rhétorique qui consiste à atténuer l'expression de la pensée pour faire entendre le plus en disant le moins. Euphémisme par litote. On se sert d'une litote quand on suggère une idée par la négation de son contraire.* –Petit Robert.

Литотой (от гр. *litotês*) называется образное выражение, преуменьшающее размеры, силу, значение описываемого понятия. Литота рассматривается, как фигура мысли. Она представляет собой приём выразительности речи, заключающийся в намеренном ослаблении говорящим признака или свойства предмета, понятия, о котором идёт речь. Она создает дистанцию между тем, что говорят и тем, что думают.

Использование литоты очень характерно для разговорной речи французского языка как способ смягчения категоричности при высказывании собственного мнения в диалоге с собеседником, как определенная форма общения с соблюдением этических норм «вежливости». Литота часто основывается на отрицании противоположного. Так, например, можно чаще услышать выражения:

1. *Je ne suis pas très content* - нежели *Je suis mécontent*.
2. *Ce n'est pas mal* – вместо *C'est bien*.
3. *Ce n'est pas l'idéal* – вместо *C'est mauvais, mal fait*.
4. *Ce n'est pas drôle* – вместо *C'est très ennuyeux*.
5. *Il ne laissera pas que des regrets* означает *On le déteste*.
6. *C'est pas très sympa / intelligent/, ce que tu viens de faire.* " означает *C'est moche...*

Такие высказывания, благодаря наличию отрицания, являются смягченной формой выражения собственного мнения, несогласия с собеседником и т.п., иначе говоря, речь идет о ложном смягчении смысла.

Такого же эффекта помогает добиться другой прием формирования литоты. Отрицание может присоединяться к словам и оборотам, имеющим «отрицательное» значение, т.е. в этих случаях имеет место двойное отрицание.

Например: 1) *Tu ne peux pas dire que je ne t'aime pas* (Ты не можешь сказать, что я не люблю тебя);

- 2) *Ce peintre n'est pas dénué de talent* (Этот художник не лишен таланта).

Именно наличие в высказывании отрицания (семантического, синтаксического или того и другого одновременно) является источником образования литоты «вежливости», которая передаёт отношение говорящего к обозначаемому действию или свойству, его желание не подчеркивать свою уверенность в том, что это действие или свойство проявляются в полной мере. Эффект «вежливости» возникает в результате намеренного отклонения от объективной количественной оценки предмета, явления, качества посредством литоты, которая может реализоваться языковыми единицами различных уровней (словом, словосочетанием, предложением, сложным синтаксическим целым), в этом случае можно говорить о «ложном» смягчении смысла.

Употребляя литоту, автор пытается выразить мысль скромно, сдержанно.

Литота в содержательном плане тесно связана со стилистическими фигурами гиперболы, эвфемизма, иронии, что определяется коммуникативным намерением ее употребления. Остановимся на краткой характеристике перечисленных стилистических фигур.

Традиционно ряд лингвистов рассматривают литоту как фигуру, противоположную гиперболе.

Если литота выражает «меньше», давая понять «больше», то гипербола заключается в том, чтобы сказать больше, чем об это думают /3, с. 12/. Так, например, выражение «*cette robe est horrible*» следует понимать как то, что это платье просто не нравится, но не то, что это платье действительно ужасно. Если подойти с другой стороны, употребив литоту «*cette robe n'est pas horrible*», мы получим тот же имплицитно выраженный смысл, но в более смягченной форме: это платье мне совсем не нравится. В этих примерах и гипербола и литота несут ту же самую функцию: выражают отношение говорящего к предмету. Разница заключается в степени экспрессивности, эмоциональности: литота, давая оценку качества, позволяет собеседнику остаться вежливым, создавая эффект ложного смягчения смысла.

Французские стилисты так определяют гиперболу: *L'hyperbole est une figure de style consistant à exagérer l'expression d'une idée ou d'une réalité afin de la mettre en relief. C'est la principale figure de l'exagération et le support essentiel de l'ironie et de la caricature. On parle aussi d'emphase ou d'amplification.* /4, с. 57/.

Употребление гиперболы всегда диктуется стремлением убедить, поразить слушающего или читателя. С точки зрения коммуникативной лингвистики гипербола всегда оценочна, так как передаёт ярко выраженный субъективный характер восприятия свойств объекта, понятия. Например: *Génial! Plus vrai que le vrai! La plus belle voiture du siècle! Je meurs de faim!* Следует согласиться с

мнением большинства стилистов, которые считают, что в основном гиперболические слова и выражения носят фамильярный оттенок. Гипербола может быть выражена метафорой, эпитетом, перифразой и собственным именем-символом. Гиперболизацию трудно отделить от других стилистически окрашенных слов и выражений. Гиперболический оценочный элемент любого слова или выражения реализуется только в контексте. Гиперболичность одного и того же слова или выражения, в зависимости от коммуникативного намерения, по-разному используется для достижения выразительности. Например, в разных контекстах одна и та же гипербола имеет различный смысл :

1. Il a dépensé tout cet argent, *c'est formidable* (негодование).
2. Il a sauvé cet enfant malade, *c'est formidable* (восхищение).
3. C'est qu'il est brave, *c'est formidable* (ирония).

Гипербола передаёт иронию и в других выражениях:

*Vous admirez son parler ! Mais ce qu'il raconte, c'est ennuyeux à se pendre.*

*Il est un vrai Charcot* ( о бездарном враче).

Использование говорящим в своей речи гиперболы, в отличие от литоты, характеризует такие его намерения, как: стремление передать собеседникам свои положительные или отрицательные эмоции, возвысить себя или кого-либо другого в глазах окружающих и т.п. Таким образом, гипербола и литота в повседневной разговорной речи имеют различную коммуникативную направленность.

В риторике основной целью литоты является намеренное утаивание своей мысли с тем, чтобы она прозвучала с большей силой. Говоря иначе, выражение – литота сильнее воздействует на слушателя, чем обычное высказывание в утвердительной форме. При этом следует учитывать, что степень глубины посылаемой литотой информации во многом зависит от личности реципиента.

Литота как стилистический прием выразительности очень близка к эвфемизму. Однако между ними есть существенная разница и её можно определить как разницу коммуникативных намерений. Основная цель и литоты, и эвфемизмов – смягчить значение того или иного слова или выражения. В случае с литотой эта цель – намеренное преуменьшение свойств или размеров объекта, процесса или явления, основанное в некоторых случаях на желании выразить уважение к мнению собеседника, в случае с эвфемизмом – определенный страх произнести вслух, основанный на суеверии. Эвфемизмы смягчают слова и выражения, имеющие достаточно грубое значение в реальной жизни. Они затрагивают в основном такие темы, как смерть, сексуальные отношения, естественные потребности человека (темы табу).

Например, литота «il est assez fatigué» означает «il est gravement malade» («у него усталый вид» – вместо «он серьезно болен»). Здесь имеет место «эвфемистическая литота», которая отражает реальность не в полном объеме.

Таким образом, мы рассмотрели некоторые случаи функционирования литоты, а также стилистических фигур, связанных с ней по созданию стилистических эффектов, таких, как например, оценка событий, выражение собственного отношения, передача степени интенсивности качества, своеобразное смягчение смысла, выражение вежливости.

В последнее время все эти фигуры, и особенно литота, находят широкое использование в сфере политической жизни в связи с реализацией требования политкорректности. Появился даже термин «литотомания». Но эта тема требует отдельного изучения.

#### **Использованная литература:**

1. Хованская З.И., Дмитриева Л.Л. Stylistique française. – М., 1991
2. Педагогическое речеведение. Словарь-справочник / Под ред. Ладыженской Т.А. и Михальской А.К. – М., 1998.
3. Boutet de Monvel Marc. Les procédés du discours. Editions Magnard – Paris, 2004.
4. Nicole Ricalens-Pourchot: Dictionnaire des figures de style. – Paris, Armand Colin, 2003.

#### **SUMMARY**

Licata is stylistic figure widespread as in the French speaking, and in the political sphere. It performs various stylistic functions associated with the communicative intentions of the author.

## **СЕМАНТИЧЕСКОЕ ПОЛЕ АТРИБУТИВНОСТИ В РАЗНОСТРУКТУРНЫХ ЯЗЫКАХ**

В методике преподавания иностранных языков роль контрастивной лингвистики в процессе обучения понимается неоднозначно. С одной стороны, признается необходимость использования контрастивного метода анализа родного и изучаемого языков, а с другой – считается, что родной язык студента препятствует овладению иностранным языком. Основателями контрастивного анализа в российской лингводидактике считают ученых Л.В.Щербу и Е.Д.Поливанова, которые полагали, «что сопоставление сходных и контрастных явлений в двух языках способствует преодолению возможных ошибок учащихся и, таким образом, помогает устранить негативное влияние родного языка» /1/. Подобно Л.В.Щербе, В.Матезиус также призывал к сознательному овладению иностранным языком. При этом он обращал главное внимание на изучение характерных особенностей чужого языка.

«Кто хочет сократить изучение иностранного языка и в особенности, кто хочет глубже вникнуть в его характер, – писал он, – не должен успокаиваться только на механическом выполнении уроков, но должен задумываться над его особенностями. Это не всегда легко, но если первые трудности с английским уже позади, то можно отважиться и на такой труд» /2/. А также научиться правильно выбирать необходимые языковые средства для наиболее точной и стилистически адекватной передачи мысли. В связи с этим актуальным становится анализ языковых единиц, которые используются для выражения той или иной смысловой категории и объединяются в функционально-семантические поля.

Рассмотрим атрибутивные отношения в разноструктурных языках. По концепции А.В. Бондарко сфера атрибутивных отношений включает в себя следующие ФСП: «поле качественности, поле количественности, поле компаративности, поле поссесивности» /3/. Основанием для объединения данных ФСП в одну группировку является понятие квалификации предмета, действия признака, определяющее содержательное взаимодействие языковых единиц разных уровней в пределах каждого ФСП.

Каждое из функционально-семантических полей атрибутивности имеет свое ядро и периферию средств выражения. Центральную область поля занимают языковые средства, значение которых наиболее полно отражают семантическую специфику данной группы конструкций; в периферийной части поля находятся конструкции с менее ярко выраженным семантическим признаком.

В центре ФСП качественности, как в английском, так и в казахском языках находятся конструкции с прилагательными в роли определения.

Помимо модели «прилагательное + существительное» (AN), в сопоставляемых языках существуют разные формы выражения атрибутивных отношений. Чрезвычайно интересны для исследования субстантивные атрибутивные словосочетания. При чтении современной английской и американской литературы обращает на себя внимание широкое использование в атрибутивных словосочетаниях существительного в качестве препозитивного определения, образованного путем примыкания. В казахском языке с ярко выраженной агглютинативной типологией тоже существуют сопоставимые с этим синтаксическим явлением английского языка структуры, известные в тюркологии под названием изафетных конструкций. В структуре синтаксических единиц казахского языка проявляется следующий твердый закон порядка следования слов: «зависимый член + главный член» или «определение + определяемое». Кроме того, отсутствие согласования и способность существительного выступать в функции определения создали благоприятные условия для образования трех типов изафета. Синтаксическая связь в I типе изафета основана только на примыкании. Например: алтын сағат.

В дальнейшем в казахском языке на основе сочетания «существительное + существительное» развились и притяжательные аффиксы *і/ы*, которые присоединяются ко второму существительному, т.е. к главному компоненту конструкции, и являются основным дифференциальным признаком II типа изафета. Например: ауыл адамы. III тип изафета характеризуется наличием морфологических показателей в обоих компонентах словосочетания: первый компонент принимает аффикс родительного падежа, второй – аффикс принадлежности. Например: Қазақстан Республикасының Президенті.

Также позицию атрибута в английском языке часто занимают наречия (*room upstairs, man near the door*). В казахском языке таким словосочетаниям соответствуют словосочетания с причастными

оборотами (есіктің жанында тұрған адам). Данные конструкции составляют периферийную зону поля качественности.

Под семантической категорией количественности понимается «совокупность свойств, указывающих на величину вещи, на ее размер; объективная определенность предмета, в силу которой его можно разделить на однородные части» /4/.

Значение количественности в казахском и английском языках передается в основном лексико-морфологическим способом, а именно словами различных частей речи, лексические значения которых несут идею количества. Числительные при употреблении с именами существительными называют определенные количества предметов. В целом, обозначая абстрактное количество в сочетании с именами существительными, они выступают в качестве определителя конкретного количества предметов обобщенно выражаемого в категории множественности. Этим имена числительные отличаются от ряда слов, обозначающих количественное понятие (*несколько километров-бірінесе шақырым, много народу-көп адам*). Числительные обозначают определенное количество: *бес шақырым*, сравните *бірінесе шақырым*, в которых выражается неопределенное количественное значение.

Для выражения количественных отношений используются специальные синтаксические конструкции, которые помимо значения количественности имеют дополнительные семантические нагрузки, выражение приблизительного количества с помощью предлогов в русском и английском языках (*около 2-х недель, about two weeks*), с помощью суффиксов *-дай/-дей,- ер* в казахском языке *жетті сағаттай - около семи часов, бірінесе адам – несколько человек*.

Ядром поля количественности являются количественно-именные сочетания с опорным компонентом. Существительные, наречия и прилагательные с количественной семантикой в сочетании с именем находятся в периферийной области поля. Анализ ФСП количественности в казахском и английском языках показал, что структура поля количественности является универсальной. Однако в английском языке оно отличается наличием более дробных делений внутри общей структуры. Например, количественные местоимения *much, many, little, few, a little, a few* в английском языке отличаются в употреблении от казахских эквивалентов, выражающих семантику количественности и представляют некоторую трудность в усвоении. Но сопоставительный анализ создает прочную основу для изучения данной категории.

Поле посессивности формируются в обоих языках притяжательными местоимениями. В английском и казахском языках посессивные отношения также возникают, когда в роли стержневого слова выступает существительное, а зависимое слово, находящееся в препозиции к нему, обычно выражено существительным в косвенном падеже и обозначает принадлежность лицу: *my brother's book, mother's umbrella*, менің ағамның кітабы. Ядро поля посессивности образуют именные группы с притяжательными местоимениями. Конструкции с зависимой формой родительного падежа относятся к периферии средств выражения ФСП посессивности.

Опыт преподавания английского языка доказывает, что функционально-контрастивный анализ изучаемых явлений способствует лучшему пониманию грамматических явлений и позволяет студентам более четко понять различия между языками. Безусловно, осознанный анализ студентами изучаемой лингвистической категории помогает им хорошо уяснить ее грамматическую природу, что устраняет почву для возможных ошибок вследствие интерференции родного языка.

#### **Использованная литература:**

1. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Л., 1974.
2. Матезиус В. Попытка создания теории структурной грамматики. Пражский лингвистический кружок. – М., 1967.
3. Бондарко А.В. Основы построения функциональной грамматики (на материале русского языка) // Известия АН СССР, Отделение литературы и языка – 1981, № 6.
4. Кандалов Н.И. Логический словарь. – М., 1971.

#### **SUMMARY**

This article attempts to compare attribute relationships in languages with different structures. On the concept of A.V. Bondarko attributive relations include the following FSF (Functional-Semantic Fields): field of quality, field of quantity, field of comparison, field of possession. Experience of teaching English proves that functional contrastive analysis of the phenomena contributes to a better understanding of grammatical phenomena and allows students to understand more clearly the differences between languages. A conscious

analysis of linguistic categories helps the students to understand its grammatical nature, eliminate possible errors due to the interference of the native language.

**A. Zhaparova**

*(Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan)*

### **IDIOMS, SET EXPRESSIONS ABOUT COLOURS IN ENGLISH LANGUAGE**

We live in a world surrounded everywhere by colors. Colors have strong impact, huge influence on us. It is color which differs us from dogs and other beasts, we distinguish it, they do not. Colors in daily routine is quite divergent and various, colors can have immense affect on our moods. For instance, according to psychologists, red color is one of the mentally profound, beefed-up colors, it spurs a quicker heartbeat and breathing. Apart from it is considered a symbol of love, power. Red color epitomizes audacity and gallantry, tenacity, fervency, endurance, energy, virility, excitement, warmth. On the other hand red implies brazenness and confrontation, defiance, aggression, visual influence, invasion, strain. Since it is an acute color, red clothing might not help people in agreements, negations or confrontations. Red vehicles are visible objective for thieves. Red is the most romantic color, red roses are given to beloved close people. The Chinese adore this color, it is believed red brings luck and success, wards away evil spirits. The red packet which is presented every Chinese on New Year Eve is a badge of blessing and prosperity in the coming New Year. Red is also a color in Chinese wedding culture, because during wedding they tend to be glad and happy and by wearing red things, which will help bride and bridegroom who are getting married chasing out the bad luck on the day they're getting married. Red in here denotes victory, jubilation, joy, cheerfulness, delight and for the newlyweds, this red color is regarded an efficacy as red embodied the Fire element in Chinese metaphysics. As for yellow color, it is hue of assurance, certainty, optimism, dignity, self-esteem, extraversion, emotional strength, friendliness, devotion, amicability, creativity. The shortcomings of it are insanity, fear, angst and dismay mental frailty, depression, dejection, restlessness. Yellow is a memory reminder. A mark of yellow in every place might help in bearing in mind where you left your key, folding umbrella or a bibelot. Besides yellow has compelling effect on nervous system, raises blood pressure and pulse rate, but not as strong as red does. Together with red and blue, yellow is supposed to be primary color. Yellow is the color of sun, dandelion, light and easiness. It retains vigilance and attentiveness, sharpness and alertness, promotes motor skills, its significant point is communicative. On the walls in the house it has a positive influence on general well-being and health. It can make a man be open, gracious, humane towards life and other people, close to him and even strangers. Cultural meaning of the given color is rather distinctive. Say, in Thailand yellow is acknowledged favorable and inclinable as the blazing bright yellow flower "cassia fistula" is a national symbol. Other than, yellow is thought the royal color, the color of Monday which is the King's birthday. In Middle East it is a color of happiness, joviality and welfare. Whereas in the land of the rising sun – Japan, yellow is an indication of aristocracy, beauty and elegance. In France it is jealousy, in Greece is sadness, misery and sorrow, whereas in Europe it stands for fearfulness, weakness, hazard warning.

The science of color is called chromatics, chromatography, colorimetry, or just color science /1, p. 15/. It comprises the perception and noesis of color by eyes and brain. Colorimetry is "the science and technology used to calibrate and describe physically the human color perception. Many outstanding scientists and scholars investigate color science. Among them we can find Johann Wolfgang von Goethe. Goethe's 1,400-page treatise on color was published in 1810. According to Goethe: "That I am the only person in this century who has the right insight into the difficult science of colors, that is what I am rather proud of, and that is what gives me the feeling that I have outstripped many." Goethe conceives that the susceptibility of color reaching our brain are also shaped by our perception – by the mechanics of human vision and by the way our brains process information. Thus, pursuant to Goethe, what we see of an object depends upon the object, the lighting and our perception.

Every nation's folklore is full of color theme. Let us take English literature. Songs, rhymes, lullabies, riddles, tongue twisters, folktales, myths, jokes, and proverbs. Tongue twisters about different colors are represented as an example here. "Red leather yellow leather", "Red lorry, yellow lorry", "Red bulb blue bulb, red blood blue blood", "Black bug bit a big black bear. But where is the big black bear that the big black bug bit?", "Pooped purple pelicans", "New cheese, blue cheese, chew cheese please", "A curious cream-colored cat crept into the crypt and crept out again. Did the curious cream-colored cat creep into the crypt and creep out again? If the curious cream-colored cat crept into the crypt and crept out again, where is the curious cream-colored cat that crept out again?". Now it is a turn to proverbs. "He who cannot paint must grind the

colors". "A blind man is not judge of colors". "Never heed the color of a gift horse". "I shall paint you in your own colors". "Red is Love's color," said the wooer to his foxy charmer". "Even the colors of a chameleon are for survival not beauty". "A man will show his true colors in adversity". "There are many colorful flowers on the path of life, but the prettiest have the sharpest thorns". "Noble and common blood is of the same color". "Yellow was made for the daisy, for the sun and happy-crazy". "Dream in color; plan in black and white". "Blue above, blue below, blue best sandwiches the whole". Famous, well-known people also touch the color subject. "Colors are the smiles of nature" (James Henry Leigh Hunt, 1784-1859, English critic, essayist, poet and writer). «Green is the prime color of the world, and that from which its loveliness arises».(Pedro Calderon de la Barca, 1600-1681, a dramatist, poet and writer of the Spanish Golden Age), «If you're white and you're wrong, then you're wrong; if you're black and you're wrong, you're wrong. People are people. Black, blue, pink, green – God make no rules about color; only society make rules where my people suffer, and that why we must have redemption and redemption now.» (Bob Marley, 1945-1981, a Jamaican singer-songwriter). «Without black, no color has any depth. But if you mix black with everything, suddenly there's shadow - no, not just shadow, but fullness. You've got to be willing to mix black into your palette if you want to create something that's real» (Amy Grant, 1960, an American singer-songwriter, musician, author, media personality and actress). «The color of truth is gray» (a French author and winner of the Nobel Prize in Literature in 1947). «Color is my day-long obsession, joy and torment» (Claude Monet, 1840-1926, a founder of French impressionist painting). «Just as a flower which seems beautiful and has color but no perfume, so are the fruitless words of the man who speaks them but does them not» (John Dewey, 1859-1952, an American philosopher, psychologist, and educational reformer). «In our life there is a single color, as on an artist's palette, which provides the meaning of life and art. It is the color of love» (1887-1985, a Russian-French artist). «To me, the good thing about living in L.A. is diversity in lifestyle choices, color, and religion» (Sandra Bullock, 1964, an American actress and producer). «I prefer living in color» (David Hockney, 1937, an English painter, draughtsman, printmaker, stage designer and photographer). «I'm passionately involved in life: I love its change, its color, its movement. To be alive, to be able to see, to walk, to have houses, music, paintings – it's all a miracle» (Arthur Rubinstein, 1887-1982, a Polish-American classical pianist). As it is shown, influential and honored people, like painters, artists, actors also use colors, hue and glow to express, to couch their opinions and viewpoints. Now it is just a time for riddles. What's black and white and red all over? (A newspaper!); What's black and white, black and white, and black and white? (A penguin rolling down a hill!); What's orange and sounds like a parrot? (A carrot!); What happened when a red ship crashed into a blue ship? (The crew was marooned!); What is grey and blue and very big? (An elephant holding its breath!); What's green and smells like blue paint? (Green paint!); What bird is always sad? (The blue jay!); What happens when you throw a white hat into the Black Sea? (It gets wet!); What is a cat's favorite color? (Purr-ple!)

An idiom is a combination of several words which has a metaphorical and pictorial meaning owing to its common usage. Its allegorical meaning is separate from the literal meaning. There are plenty of idioms and they oftentimes occur in all languages. There are estimated to be at least twenty-five thousand idiomatic expressions in the English language. Idioms are used for another way of saying things, in a more, creative way. As an example, if you were to say "That test was easy." You could have said it "That test was a piece of cake." A phraseme, also called a set of thoughts, set phrase, idiomatic phrase, multi-word expression, or idiom is a multi-word or multi-morphemic words. Set expression means a phrase or group of words that make up a whole new meaning. As an illustration, here are set expressions «back along the» – behind, «to balance» – to neutralize, «new blood» – new people in an organization who will provide new ideas and energy, «fresh from somewhere» - having just arrived from somewhere, «fresh and sweet» – very clean and fresh smelling, «argue the toss» – a cavilling dispute. There are so many varieties of phrasemes, the English can be proud of a very rich set of dictionaries of word-groups and idiomatic phrases. It is clear that color idioms, set expressions take considerable, paramount amount in the list of huge English literature. So color idioms. *White*. as white as a ghost – very pale because of fear or shock or illness; as white as a sheet- very pale; as white as the driven snow – very white; black and white – either good or bad, either one way or the other way, oversimplified; in black and white – in writing, officially; put (something) down in black and white – to write the details of a contract or something on paper; raise a white flag – to indicate that you have been defeated and that you want to give up; wave a white flag – to indicate that you have been defeated and that you want to give up; white elephant - a useless possession (that often costs money to maintain); white lie – a harmless or small lie told to be polite or to avoid hurting someone's feelings; white sale – the selling of towels or sheets at a reduced price; white-tie event/affair – an event that requires guests to wear formal dress such as men wearing white bow ties with formal evening dress; whitewash (something) – to cover up or gloss over faults or errors or wrong doing; *Yellow*. have a yellow streak – to be cowardly; yellow-bellied –

extremely timid, cowardly; Red. as red as a cherry - bright red; as red as a poppy - bright red; as red as a rose - intensely red; as red as a ruby - deep red; as red as blood - deep red; catch (someone) red-handed - to catch someone in the middle of doing something wrong; ears are red - one's ears are red from embarrassment; in the red - to be in debt, to be unprofitable; like waving a red flag in front of a bull - what you are doing will definitely make someone angry or upset; out of the red - out of debt; paint the town red - to go out and party and have a good time; red-carpet treatment - to receive special or royal treatment; red-eye - an airplane flight that leaves late at night and arrives early in the morning; a red flag - a signal that something is not working properly or correctly; red herring - an unimportant matter that draws attention away from the main subject; red-hot - very hot, creating much excitement or demand; red in the face - embarrassed; red-letter day - a day that is memorable because of some important event; red tape - excessive formalities in official business; roll out the red carpet - to greet a person with great respect, to give a big welcome to someone; see red - to become very angry; *Pink*. in the pink (of condition) - in very good health; look at the world through rose-colored glasses - to see only the good things about something, to be too optimistic; pink slip - a termination notice from a job; see pink elephants - to see things which are not really there because they are only in your imagination; see the world through rose-colored glasses - to see only the good things about something, to be too optimistic; tickled pink - to be very pleased or delighted by someone or something; *Green*. get the green light - to receive a signal to start or continue something; give (someone) the green light - to give someone permission to proceed with a project; grass is always greener on the other side (of the fence) - a place or situation that is far away or different seems better than one's present situation; green - to be inexperienced or immature; green around the gills - looking sick; green belt - an area of fields and trees around a town; green-eyed monster - jealousy; green thumb - a talent for gardening, the ability to make things grow; green with envy - to be very jealous, to be full of envy; greenhorn - an untrained or inexperienced or naive person; have the green light - to have a signal to start or continue something; Grey. get gray hair - to have one's hair turn gray from stress; a grey area - something that is not clearly defined and does not conform to an existing set of rules, neither black or white, neither one way or another way; grey matter - brains, intelligence; *Blue*. black and blue - bruised; blue blood - the blood of a noble or wealthy or aristocratic family; blue in the face - to be very angry or upset, to be excited and very emotional; blue-ribbon - of superior quality or distinction, the best of a group; get the blues - to become sad or depressed; have the blues - to be sad or depressed; out of the blue - without any warning, by surprise (like something that comes out of a blue sky); talk a blue streak - to talk very much and very rapidly; talk until one is blue in the face - to talk until one is exhausted; *Black*. as black as a skillet - very black; as black as a stack of black cats - very black; as black as a sweep - very dirty or black (a chimney sweep cleans chimneys and becomes very black); as black as coal - very black; as black as night - very dark and black; as black as pitch - very black; as black as the ace of spades - very black; black and blue - bruised; black and white - either good or bad, either one way or the other way, oversimplified; black box - an electronic device such as a flight recorder that can be removed from an aircraft as a single package; black eye - a bruise near one's eye which makes it appear black; black market - the place where goods or money are illegally bought and sold; black out - to darken a room or building by turning off the lights; black out - to lose consciousness; black sheep (of a family) - a person who is a disgrace to a family or group; blackball (someone) - to exclude or ostracize someone socially, to reject someone; blacklist (someone) - to exclude or ostracize someone, to write someone's name on a list if they break some rules; blackmail (someone) - to extort or take money from someone by threatening him or her; blackout - a temporary situation where you do not release some information; black-tie event/affair - a formal event where guests wear semi-formal clothes with men wearing black bow ties with tuxedos or dinner jackets; in black and white - in writing, officially; in (someone's) black books - to be in disgrace or in disfavor with someone; in the black - to be successful or profitable; pitch-black - very black, as black as pitch; pot calling the kettle black - the person who criticizes or accuses someone else is as guilty as the person he or she criticizes or accuses; put (something) down in black and white - to write the details of a contract or something on paper; *Brown*. brown as a berry - very brown from the sun; quite suntanned; brown someone off - to make someone angry; brown out - to diminish in power and dim the lights, causing a brownout; do something up brown - to do something just right or with great effect; be as brown as a berry (British and Australian) - if someone is as brown as a berry their skin has become much darker because of the effects of the sun; brown-bagging - taking your own food, usually in a brown paper bag, to eat in the middle of the day when you are not at home; brown-nose - to try too hard to please someone, especially someone in a position of authority, in a way that other people find unpleasant;

Basically, besides colors' initiate psychological meanings, in English culture different colors are perceived divergently /2, p. 45/. Say, blue color may refer to the feeling of anguish, sorrow and sadness. "He was feeling blue". This is because blue was related to rain, or storms, and in Greek mythology, the god Zeus

would make rain when he was sad (crying), and a storm when he was angry /3, p. 11/. Kyanos was a name used in Ancient Greek to refer to dark blue tile (in English it means blue-green or cyan). The phrase "feeling blue" is linked also to a custom among many old deepwater sailing ships. If the ship lost the leading figure like captain or any of the officers during its voyage, she would fly blue flags and have a blue band painted along her entire hull when returning to home port. While red is revealed with glowing heat and warmth. It can also stand for threat and peril (fire). Red is the color of blood, and as such has strong symbolism as life, endurance and vitality. It draws our attention to the spirit of life and living with hint on survival. Red is also the color of devotion and happiness. Let us take the following sentences as examples, e.g. Jack is timid. Jack is yellow-bellied (coward, craven); He has good health. He is in the pink (in very good condition, physically and emotionally). It goes without saying that the latter sentences are more expressive, memorable, distinctive. When we use in the speech of our own, various set expressions, idioms, phrasal verbs, collocations, our intercourse becomes vivid and striking. Language speakers use idioms to express something that other words do not vocalize as clearly or as cleverly. It is frequently used as an image or symbol to describe something as clearly as possible. For example, "red-letter day" suggests the idea of a day that is memorable because of some important event. Idioms tend to be informal and are best used in spoken rather than written English. We are aware of that colors are considerable, coloring is significant in everyone's life, in the lives of adults, children. So basically, we need colors for self expression, therapy, color recognition, control, coordination, building motor skills, focus, boundaries, milestone. All human beings are in great necessity of colors, it is as simple as that. Colors are crucial, they make us feel delighted. Color is light of our daily routine, we can derive it from nature, magnificent scenery and marvelous landscape. We can also enjoy color beauty in riddles, proverbs, saying idioms, set expressions. I suppose, they are worth knowing, using them frequently during conversation.

#### **Reference:**

1. T. Buimistry, Colorimetry, Niola Press Publishing House. – 2008
2. Glenn Kennel – Color and Mastering for Digital Cinema. – 2006, October.
3. Steve Hullfish – The Art and Technique of Digital Color Correction. – 2012, June.

**З.М. Жанадилова, Г.К. Атабаева**

*(Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан)*

### **ОБ ОСНОВНЫХ ПРОБЛЕМАХ КОММУНИКАТИВНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ ВЫСКАЗЫВАНИЯ**

Человек является создателем и носителем языка. На протяжении многих веков существования и становления язык служит человеку как средство общения. Вся жизнь человеческого общества, пропущенная через человеческое сознание, отражается в языке и, находя в каждом языке соответствующие формы выражения, становится содержанием общения.

Общение, как процесс непосредственного установления межличностных связей и взаимодействия людей, определяется системой конкретных общественных отношений. Общение всегда соответствует определенным и социально необходимым формам коммуникации и, как правило, регулируется нормами общественного поведения.

Коммуникация – объяснение какой-то мысли, сообщение, разговор и понимание друг друга – несомненно имеет в виду коллектив. Таким образом, коммуникативная направленность, будучи тесно связанной с сознанием, мышлением, является важным социальным явлением и носит общественный характер.

Средства коммуникации, которыми мы пользуемся для установления контакта друг с другом, общественны по своему происхождению и индивидуальны по употреблению. Такова наша речь – индивидуальное проявление языка, важнейшего средства связи, созданного обществом.

Речевая деятельность является социально детерминированной, то есть предполагает взаимодействие коммуникантов как социально организованных личностей. Наша речь направлена на достижение цели – «человек говорит не для того, чтобы передать информацию, а говорит и передает информацию для того, чтобы достичь цели, лежащие за пределами речевой деятельности, чтобы решать задачи практической деятельности» /1, с. 147/.

Речь обладает статусом действия и занимает подчиненное положение по отношению к неречевой деятельности, в структуре которой она разворачивается. Мотив общения, таким образом,

лежит вне речевого общения. При помощи общения коммуниканты решают задачи в рамках социального взаимодействия.

Для того, чтобы установить цели, которые коммуникант достигает в общении, необходимо дать классификацию мотивов общения, лежащих в основе формирования целей речевого общения. Внешних мотивов, влияющих на речевое действие, очень много и существует также несколько классификаций мотивов общения. Наиболее удовлетворительную классификацию, на наш взгляд, дает П. М. Якобсон. Он делит все мотивы общения на три группы.

Первая группа – это мотивы так называемого делового общения, цель которого «установление деловой связи с людьми для осуществления необходимой совместной деятельности» /2, с. 10/.

Второй вид общения побуждается стремлением воздействовать на другого человека или на группу людей, цель этого воздействия – «изменение существенных устремлений человека, некоторых свойств личности» /2, с. 11/.

Мотивы третьего вида общения – это сама потребность в общении. «Это такая форма общения, которая направлена на то, чтобы сделать другого человека на основе контакта с ним в каких-то отношениях близким к себе, так же, как себя сделать близким другим или другому» /2, с. 11/.

Так, мотивы общения по П. М. Якобсону – это установление деловой связи, воздействие на другого человека, стремление к общению. В основе этого деления групп мотивов лежит принцип ведущего, смыслообразующего мотива.

В первом случае общение побуждается мотивом, лежащим за пределами собственного общения – общение направлено на координацию производственной деятельности взаимодействующих индивидов. Цели общения подчинены производственной деятельности. Общение в этом случае обладает статусом действия.

Что же касается второй группы мотивов, то их следует считать перешедшими на цели общения: воздействовать на другого человека, изменить его мнение, взгляды, чтобы склонить к желательным для адресанта действиям, поступкам. Общение в этом случае имеет собственный мотив и приобретает статус деятельности.

Всякая деятельность побуждается не отдельным мотивом, а системой мотивов, имеющей иерархическое строение: во главе иерархии стоит ведущий мотив, другие мотивы усиливают или ослабляют действие ведущего мотива. Конечная же цель всякого общения – изменение деятельности собеседника.

Общение, побуждаемое третьей группой мотивов, направлено на достижение той же цели – изменение деятельности коммуниканта, хотя эта конечная цель скрыта за рядом промежуточных целей, одна из которых – установление эмоциональной платформы для успешного осуществления воздействия.

Таким образом, мотивы могут быть сведены в две группы:

- 1) мотивы, лежащие за пределами общения; общение подчинено производственной (в широком смысле) деятельности и обладает статусом действия;
- 2) мотивы, перешедшие на одну из целей общения; общение побуждается своим собственным мотивом и превращается в деятельность общения.

Второе, от чего зависит речевое действие – это условия обстановки, в которой протекает речь. Это может быть деловая, официальная обстановка, просто дружеская беседа и так далее. А если посмотреть глубже, речь зависит не собственно от обстановки, а от модели этой обстановки, которая формируется у коммуниканта, причем очевидно, что модели одного и того же акта общения у разных коммуникантов могут отличаться по полноте.

Характер общения – официальный, неофициальный или нейтральный – относится к числу наиболее значимых факторов, определяющих выбор языковых средств. «Официальное общение возникает между людьми, находящимися в определенных отношениях друг с другом в связи с выполнением ими конкретных социальных функций» /3, с. 56/. Из этого следует, что официальность присуща общению в административно-правовой, профессионально-трудовой и социально-бытовой сферах. Степень официальности, однако, в этих сферах различна. Так, в административно-правовой сфере общение носит строго официальный характер, в профессионально-трудовой сфере общение тем официальнее, чем дальше социальная дистанция между коммуникантами. Более или менее официальный характер общения носит и в социально-бытовой сфере. Но большей частью, в социально-культурной и семейной сферах общение обычно неофициальное, характеризующееся определенной свободой в выборе языковых средств, непринужденностью, иногда фамильярностью в поведении, в том числе и в речевом.

Нейтральное же общение «вытекает из самой потребности в общении как специфическом душевном состоянии или обусловлено соблюдением определенных правил и традиций, действующих в языковом коллективе» /3, с. 63/. И здесь, как нигде, важная роль принадлежит таким факторам, как возраст, статусная роль, воспитанность. Под воспитанностью понимается умение пользоваться правилами этикета в процессе общения. В социально-культурной сфере важное значение имеет и степень знакомства – незнакомые, знакомые, друзья, родственники. Поэтому широк и диапазон выбираемых определенных языковых средств – от официальных до самых интимных.

Речевая коммуникация как один из способов воздействия может осуществляться прямым и косвенным путем. Прямое воздействие – «это такое воздействие, когда один человек сообщает другому в императивной форме определенные идеи, которые должны быть безоговорочно приняты и реализованы» /4, с. 60-61/. Примером же косвенного Ковалев А.Г. приводит изменение поведения собеседника путем предоставления ему такой информации, из содержания которой он может извлечь для себя «план» поведения. На косвенных коммуникациях построены в основном этикетные формы общения.

Деятельность общения, как говорилось выше, понимается как совместная деятельность людей, внешней формой которой является речевое воздействие и в основе которой лежит социальное взаимодействие людей, реализующее существующие между ними социальные отношения. Таким образом, основным компонентом всякого коммуникативного акта являются сами коммуниканты. Сфера коммуникантов включает следующие аспекты:

- 1) их интенции
- 2) основные характеристики коммуникантов (их социальные роли, возраст, пол, профессия, образование, темперамент и т.д.)

Интенцией принято называть речевую цель, которая является проекцией на высказывание неречевого мотива.

В самом общем виде интенции так или иначе сводятся к воздействию на собеседника. В отдельных случаях, когда речевая деятельность приобретает относительную самостоятельность и на самом деле приобретает статус деятельности, можно говорить о том, что интенции направлены на самовыражение собеседника. Однако самым распространенным типом интенции является интенция воздействия на собеседника.

Интенции говорящего подчинено не только содержание высказывания и выбор языковых средств, но и реальный смысл реализуемых единиц. Часто языковые единицы, реализуясь в речи, развивают новый тип значения – прагматическое значение, которое может отличаться от значения, закрепленного за этой единицей в системе номинаций. Иногда это значение называют «значением говорящего».

Это значение предопределяется установкой говорящего, определяемого целью воздействия на собеседника и получения от него желаемого результата в форме ответа или какого-либо действия.

На построение высказывания в большей степени влияют различные характеристики коммуникантов, поэтому для выбора того или иного речевого действия играет роль ориентация в собеседнике.

Ориентация в собеседнике осуществляется по признакам статусных ролей (пол, возраст, образование) и такой важной позиционной ролью, как занимаемая должность, тесно связанная с социальным статусом.

Особо следует выделить межличностные отношения коммуникантов, которые базируются на определенных правилах взаимоотношений, выработанных обществом. Основным отношением, возникающим между говорящими, является наличие равенства или неравенства.

И в заключении нужно сказать, что говорящий, формируя высказывание, выбирает особые языковые формы, функция которых заключается в установлении необходимой связи между ним и содержанием его речи. Он отбирает определенные средства языка для выражения своего отношения к тому, о чем говорит. К таким средствам можно отнести обращения, междометия, различные формы сказуемых, но это уже тема следующего исследования.

#### ***Использованная литература:***

1. Тарасов Е.Ф. Социолингвистика и психолингвистика // В книге Теоретические проблемы социальной лингвистики. – М., 1981. – С.140-164.
2. Якобсон П.М. Общение людей как психологическая проблема. – М., 1973
3. Скалкин В.А. Основы обучения устной иноязычной речи. – М., 1981.
4. Ковалев А.Г. Психология личности. – М., 1970

## SUMMARY

This article deals with the main problems of organization communication speech. Communication - explaining of some thought, message, conversation and understanding of each other – no doubt has in mind collective. Thus, communicative orientation, being closely associated with consciousness, thinking, is an important social phenomenon and is social in nature.

*A. Zhaparova*

*(Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan)*

## ACTION AND NON-ACTION VERBS

Introduce with one of the all-powerful and authoritative word in the English language: a verb. Verbs exist in five basic ways in the language, and in those diverse ways they can perform a wide variety of functions in the English sentence. Here are the five things verbs do in the English language.

1. Conjugated Verb
2. Infinitive Phrase
3. Present-Participial Phrase
4. Past-Participial Phrase
5. Participial Adjectives

Verbs are an essential and significant component of all sentences. Verbs function as the main elements of predicates, that typically express action, state, or a relation between two things, and that may be inflected for tense, aspect, voice, mood, and to show agreement with their subject or object.

Verbs can be divided into following types: Auxiliary Verbs and Lexical Verbs

1. An auxiliary verb (also know as a helping verb) determines the mood or tense of another verb in a phrase: "It will rain tonight". The primary auxiliaries are be, have, and do. The modal auxiliaries include can, could, may, must, should, will, and would. A lexical verb (also known as a full or main verb) is any verb in English that isn't an auxiliary verb: it conveys a real meaning and doesn't depend on another verb: "It rained all night."

2. Dynamic Verbs and Stative Verbs

A dynamic verb indicates an action, process, or sensation: "I bought a new guitar".

A stative verb (such as be, have, know, like, own, and seem) describes a state, situation, or condition: "Now I own a Gibson Explorer."

3. Finite Verbs and Nonfinite Verbs

A finite verb expresses tense and can occur on its own in a main clause: "She walked to school".

A nonfinite verb (an infinitive or participle) doesn't show a distinction in tense and can occur on its own only in a dependent phrase or clause: "While walking to school, she spotted a bluejay."

4. Regular Verbs and Irregular Verbs

A regular verb (also known as a weak verb) forms its past tense and past participle by adding -d or -ed (or in some cases -t) to the base form: "We finished the project". (See Forming the Past Tense of Regular Verbs).

An irregular verb (also known as a strong verb) doesn't form the past tense by adding -d or -ed: "Gus ate the wrapper on his candy bar". (See Introduction to Irregular Verbs in English.)

5. Transitive Verbs and Intransitive Verbs

A transitive verb is followed by a direct object: "She sells seashells".

An intransitive verb doesn't take a direct object: "He sat there quietly". (This distinction is especially tricky because many verbs have both a transitive and an intransitive function).

Does that cover everything verbs can do? Far from it. Causative verbs, for example, show that some person or thing helps to make something happen. Catenative verbs join with other verbs to form a chain or series. Copular verbs link the subject of a sentence to its complement.

Then there are per formative verbs, prepositional verbs, iterative, and reporting verbs. And we haven't even touched on the passive or the subjunctive /I/.

I. Action Verbs are verbs that express action. Ex: run, explode, scream, sneeze, type, kick, walk, do, drive. For instance, I'll do my homework when I get home. Transitive and Intransitive Verbs. Most action verbs are defined as transitive or intransitive. This means that some are used with a direct object (the person or thing that receives the action of the subject) and others don't need a direct object. Some verbs can be both transitive and intransitive depending on their meaning. See

this example. Transitive Verb – Joe will send the price quote as soon as he can. Intransitive Verb – Many of the students are not well. They coughed throughout the lesson. Transitive Verbs. Transitive verbs always receive a direct object:

1. Richard annoys his boss so much that he'll never get a promotion  
(His boss is the direct object of annoys and a promotion is the direct object of get).
2. Jenna brings Mrs. Smith lunch every day.  
II. (Mrs. Smith is the direct object of brings. Jenna is the subject.

Here's a list of some common transitive verbs that must be followed by a direct object: bring, send, owe, contain, buy, show, take, tell, verify, check, get, wash, finalize, annoy, lay, lend, offer, edit, make, phone. Intransitive Verbs. Intransitive verbs do not need a direct object in order to complete their meaning. Many are followed by an adjective, adverb, preposition or verb complement (gerund or infinitive). Here is a list of common intransitive verbs: come, explode, laugh, sit, rise, excel, respond, run, cough, swim, emigrate, smile, act, cry, immigrate, lie, arrive, continue, die, go. Examples of this.

1. If Cathy continues to be late for work, the boss will fire her. (Continues is followed by an infinitive (to be), with no direct object.).

2. The bomb exploded in the city center. (Exploded is followed by a preposition of place with no direct object.). Many verbs can be both transitive and intransitive depending on their meanings. Examples.

1. Jamie set the documents down on the CEO's desk. (Transitive: The documents are the direct object to the verb: set.).

2. The sun set low over the Pacific Ocean.  
(Intransitive: Low is an adverb. Set doesn't need a direct object.).

3. Ms. Tyson manages the accounting department. (Transitive: The accounting department is the direct object to the verb: manage.) 4. John has had difficulty managing since his wife's death.

(Intransitive: Since is a preposition of time. Managing doesn't need a direct object). Note: Transitive and intransitive verbs can appear in any tense. Here is a list of several verbs that can be both transitive and intransitive depending on their meanings: set, leave, give, study, sit, grow, smell, dance, sing, write, teach, burn, eat, paint, drive, manage, stop, climb, run, check, cost, go, pay, improve /2/.

I. Non-action varies in this way.

Emotions: admire, care, dislike, doubt, envy, fear, hate, hope, like, love

Mental States: think, understand, know, believe, guess, hope, mean

Wants/Preferences: want, wish, need, prefer, desire

Possession: own, have, contain, belong

Appearance: look, appear, seem

Value: cost, equal, signify

Perception: feel, hear, see, smell, taste, sound, look, notice

State of being: be, exist

Non-action verbs or stative verbs cannot be used in «ing» form. Look at this four divisions:

1. Abstract: be, believe, know, need, understand, remember, think, imagine, forget, mean, exist...
2. Feelings: like, dislike, love, hate, fear, envy, care...
3. Senses: hear, see, feel, smell, taste, sound, seem.
4. Belongings: own, have, belong, possess.

Verbs play an important role in the grammar of English, it goes without saying that one should know it properly.

### ***Reference:***

1. <http://grammar.about.com/od/>
2. [www.gingersoftware.com](http://www.gingersoftware.com)
3. <http://dbrooks.edublogs.org/>

## **ЕКІ ТҮРЛІ СТРУКТУРАЛЫ ТІЛДЕРДІҢ СӨЙЛЕМДЕРІНІҢ АУДАРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Тіл, қазақ тілі – біз үшін әдебиет, мәдениет, ғылым мен білім тілі, оқу ағарту және әсіресе түрлі іс-қағаздарының тілі болуы шарт.

Қазіргі қазақ тілі өте көркем тілдердің бірі ретінде кез-келген ойды, әдебиетті басқа тілден аударуға, түрлі стильдерде сөйлеп, жазуға мүмкіндігі мол, кемелденген тіл.

Оған дүниежүзі ойшылардың озық мәдениетінің үлгілері, әйгілі шығармаларды өз тілімізде оқи алуымыз ой түйіміз куә. Мұның барлығы қазақ тілінің жұмсалып аясының кеңдігін, қоғамдық қызметінің шарықтап өскенін көрсетеді.

Оқу процесінде кезінде шет тілін оқитын студенттерге қазақ тілінің басқа тілден айырмашылықтарын да үйрету аударма жұмысындағы атқарылатын пайдалы, әрі студенттердің ой-өрісін кеңейте түсіп, мәдени танымын арттыруға ат салысатын жұмыс түрінің бірі екенін ұмытпаған жөн. Бұл жерде сөз мәдениетінің жоғары болуына қойылатын талаптардың бірі сөздің тілдегі грамматикалық, лексикалық нормаларға сай дұрыс құрылуы, аударылуы керек екендігін айта кету керек.

Сөздердің лексикалық және грамматикалық мағыналарын түсіндіру, тілдік құралдарды пайдалану ерекшеліктерімен таныстыру – студенттің ойлау жүйесі мен тіл мәдениетін артыруына әсер ететіні сөзсіз.

Төменгі ұсынылып отырған кішігірім мақала сол ойлармен ұштасып, қазақ және ағылшын тілдерінің құрмалас сөйлем, оның ішінде құрмалас сабақтас сөйлемдердің айырмашылықтарына, аударма жасағанда қандай қиындық тудыратына арналып отыр.

Біріншіден екі тілдің осы салада айырмашылықтары туралы айту керек. Ағылшын тілі тұрақты сөйлем құрамды тіл. Хабарлас сөйлемде міндетті түрде бастауыш және баяндауыш болу керек. Және сабақтас құрмалас сөйлемдер өз ара (жалғаулықтармен) союздермен байланысады. Ал қазақ тілінде ол байланыс жалғаумен көрсетіледі.

### Қазақ тіліндегі сабақтас құрмалас сөйлемдердің түрлері (Ш. Бектұров бойынша):

1. Шартты бағыныңқылы сабақтас ( шарт бағыныңқыны сабақтастың бағыныңқы сынары түрлі келеді:

- а) етістіктің шартты рай тұлғасы;
- ә) –й жұрнақты көсемше, кейде оның үстіне –ың/-ша/-інше жұрнағы қоса жалғасады,
- б) жатыс септігіндегі өткен шақтық есімше;

2. Қарсы бағыныңқылы сабақтас (сабақтастың бұл түрінің бағыныңқы сынарының баяндауышы:

- а) шартты райлы етістікке -да/-де шылауы тіркесуі арқылы жасалады;
- ә) өткен шақтағы есімшенің көмектес септігі түрі арқылы жасалады;
- б) есімшеге –ша/-ше жалғану арқылы жасалады;
- в) көсемше арқылы жасалады;

3. Себеп бағыныңқылы сабақтас ( сабақтас себеп бағыныңқылы сынары:

а) есімшенің өткен шақтағы түріне жалғанған –дықтан/-діктен жұрнағы мен шығыс септігінің жалғауына аяқталады;

- ә) себеп бағыныңқылы өткен шақтағы есімше мен соң септеулігінің тіркесіне аяқталады;
- б) көсемшеге аяқталады ;

4. Мезгіл бағыныңқылы сабақтас ( мезгіл бағыныңқылы сабақтастың жасалу жолдары төмендегідей:

- а) есімшеден жасалады;
- ә) өткен шақтағы есімшеге –ша/-ше жұрнағы жалғану арқылы жасалады;
- б) шартты рай тұлғадағы етістіктен жасалады;
- в) көсемшенің –ғалы/-гелі, -қалы/-келі тұлғалары арқылы жасалады;
- г) етістікке –ысымен/-ісімен қосымшасы жалғанған түрінен жасалады;

5. Амал бағыныңқылы сабақтас (сабақтас құрмалас сөйлемнің бұл түрінің бағыныңқы; сынарындағы баяндауыш: а) –ып/-іп/-п/ -а/- е/-й тұлғалы көсемше түрінде келеді;

- ә) –дай/-дей/-лай/-лей/-тай/-тей жұрнақтарына аяқталған түрінде келеді.

6. Мақсат бағыныңқылы сабақтас ( сабақтас құрмалас сөйлемнің бұл түрінің бағыныңқысының баяндауышы: а) етістіктің мақсатты келер шақ тұлғасы мен болып көмекші етістігінің тіркесіне аяқталады;

ә) **бол** көмекші етістігі мен үшін септеулігінің тіркесіне аяқталады;

б) **Деп** көмекші етістігімен тіркеске аяқталады

Сабақтас құрмалас сөйлемнің жасалуы дегенде, негізінен, бағыныңқы сынардың баяндауышының орнындағы сөздің тұлғасы ескеріледі.

Атап айтсақ:

1. Бағыныңқының баяндауышы көсемшеден жасалады (етістіктің негізгі бір түрі)

2. Бағыныңқы сынардың баяндауышы септік жалғаулы есімшеден жасалады.

3. Бағыныңқының баяндауышы есімше мен септеуліктің тіркесінен жасалады.

4. Бағыныңқының баяндауышы шартты рай тұлғалы етістіктен жасалады.

Ал ағылшын тілінде құрмалас сабақтас сөйлемдер мынандай түрлерге бөлінеді :

1. Subject clauses (what, who (whom), whose, which, when, where, how, why, whether)

2. Predicative clauses (what, who (whom), whose, which, when, where, how, why, whether)

3. Object clauses (what, who (whom), whose, which, when, where, how, why, whether)

4. Attribute clauses (what, who (whom), whose, which, when, where, how, why, whether)

5. Adverbial clauses (of time: when, as, while, after, as soon as, until, as long as, since, by the time, ),

of place: where, wherever,

of cause: because, as, since, for, now that,

of manner: as, as if, that,

of result: so that, so,

of concession: though (although), in spite of the fact that,

of purpose: so that, so, in order that,

of condition: if, unless, provided that, providing that, on condition that, supposing that, suppose that)

Екі тілдің осындай айырмашылықтары мәтінді ағылшын тілінен қазақ тіліне немесе қазақ тілінен ағылшын тіліне аударғанда көп қиындық тудырады. Ағылшын тіліндегі сөйлемді орыс тіліне аударғанда бастан аяқ аудар беруге болады. Ал тұра сол сөйлемді қазақ тіліне аударғанда біз аударманы сөйлемнің соңынан бастауымызға тұра келеді. Мысал:

A. The woman who(m) my mom talked to sells cosmetics.

Менің апам сөйлеген әйел косметика сатады.

B. The book that Jonathan read is on the shelf.

Джонатан оқыған кітап сөреле.

C. The house which Abraham Lincoln was born in is still standing.

Абрам Линкольн тұылған үй әліде тұр.

D. The town where I grew up is in the United States.

Мен тұып өскен қалашық ҚШАда орналасқан.

Ағылшын тілінің сөйлем құрамы тұрақты, бір ыңғайлы. Сабақтас құрмалас сөйлем ағылшын тілі бағынқы және басынқы сөйлемдерден тұрады. Оларды байланыстыратын жалғаулық, союз, әр бағыныңқы сөйлемнің өзінің жалғаулығы (союзы) бар. Сөйлемді қазақ тіліне аударғанда сол жалғаулықтар (союздар) қазақ тіліндегі сөйлемде жеке аударылмайды, көбінесе олар жалғаумен аударылады.

Сіздердің назарларыңызға бірнеше сөйлем үлгілерін келтірейік;

1. Thus, although one of the parties may win a majority in the midterm elections (those held every two years), the President remains President, even though his party may not have a majority in either house.

Даже если одна из партий окажется в большинстве вовремя промежуточных выборов (которые проходят каждые два года), президент остается президентом, даже если его партия не имеет большинства ни в одной из палат.

Екі жылсайын өтетін аралық сайлауларда, партиялардың біреуі көпшілікте болса да, егер ол президенттің партиясы болмаса да, президент президент болып қала береді.

2. The number of young people who commit crimes has risen sharply in recent years.

Число молодых людей, которые совершают преступления, резко выросло в последние годы.

Соңғы жылдары қылмыс жасаған жастардың саны күрт өсті.

3. I run a security firm which offers a complete range of security services.

Я работаю на фирме, которая предлагает полный комплект услуг по безопасности.

Мен қауіпсіздік бойынша қызметтің барлық түрлерін көрсете алатын фирмада жұмыс істеймін.

4. No new law can be passed unless it has completed a number of stages in the House of Commons and the House of Lords/

Ни один закон не может быть пропущен (принят), пока он не пройдет все стадии обсуждения в Палате Общин и в Палате Лордов.

Бірде бір заң Қаум және Лорд палаталарының талқылауынан өтпегенше қабылданбайды.

5. This is the House of Commons, where Members of Parliament take their seats on the green leather benches according to their party and position.

Это палата Общин, где члены парламента занимают свои места на зеленых кожаных скамьях, соответственно позиции своей партии и своей роли в ней.

Бұл өз партиясының орнына және өзінің беделіне сай жасыл былғары орындықтарда парламент мүшелері отыратын қауымдар палатасы.

Сабақтас құрмалас сөйлемдердің көбі орыс тілімен салыстарғанда, қазақ тіліне ағылшын тілінен соңынан аударылады.. Тек шарт бағыныңқылы сабақтас сөйлем, құрделі сөйлемнің басында тұрған ретімен аударылады.

6. If you want a legal advice in Britain, you go to a solicitor.

Если вам нужен совет по какому-либо юридическим вопросам, то вам нужно обратиться к поверенному.

Егер сізге заң мәселесі бойынша кеңес қажет болса, сіз солиситор кеңесшеге баруыңыз керек.

#### ***Пайдаланылған әдебиеттер:***

1. Бектұров Ш. Серғалиев М. Казак тілі. – Алматы, 2006.
2. Качалова К.Н. Израилевич Е.Е. Практическая грамматика английского языка. – М., 2011.
3. Гуманова Ю.Л. Королева В.А. Just English. Английский для юристов. – М., 2012.
4. www.kazak.tili.sozdik
5. www.wikipedia

#### **SUMMARY**

In this article the author explores the problems of the translation from English into Kazakh different types of the clauses, their difference of the structure.

***Г.А. Кукенова***

*(С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Астана қаласы, Қазақстан)*

#### **ТҮБІР МЕН КӨПТІК ЖАЛҒАУ ЖӘНЕ ТӘУЕЛДІК ЖАЛҒАУ ТІРКЕСІМ ТАЛҒАМПАЗДЫҒЫНЫҢ ФОНЕТИКАЛЫҚ СИПАТЫ МЕН АЛГОРИТМІ**

Қазақ тілі жалғамалы тілдер қатарына жататындықтан, сөз құрамындағы жалғаулардың орналасу желісінің өз реті мен тәртібі болады. Сол себепті түбір мен жалғаулардың арасы белгілі бір фонетикалық байланыста болып келеді.

Әрбір жалғаудың фонетикалық белгісі екі не одан да көп варианттардан құралады. Өйткені түбір сөздің соңғы дыбысына (әрібіне) тікелей байланысты болғандықтан, жалғаудың фонетикалық варианттары түбір сөзбен іргелес тұрғанда ғана түгел қамтылады. Басқаша айтқанда бірінші жалғаудың варианттары барлық уақытта зәру (актуал) болады. Бұл тұста жалғау варианттарының бірін таңдау қажет. Қажет вариантты іздеудің амалын табу үшін күрделі фонетикалық талдау жасау керек. Қажет вариантты табудың жолы күрделі болып шығады.

Сөз құрамындағы жалғау саны көбейген сайын олардың арасындағы фонетикалық белгі кеми береді. Себебі жалғау варианттарының соңғы дыбысы (әрібі) сол жалғаудың барлық варианттарына ортақ болады. Соның нәтижесінде келесі жалғаудың бір ғана варианты зәру болады да, өзге варианттары қалыс қалып отырады. Ендеше түбір сөзден кейінгі жалғау үшін фонетикалық таңдау бірінші кезекте тұрса, келесі жалғау үшін ондай фонетикалық мұқтаждық жоқ. Қосымша соңындағы дыбыстың фонетикалық құрамында (дауыс қатысы, жасалу орны, жасалу тәсілі) келесі қосымшаның қажет варианты жайлы мәлімет тұрады. Бұл тұста вариант таңдау деген болмайды, тіркесімге лайық бір ғана вариант бар. Қажет вариантты табудың жолы қарапайым болып шығады.

Қазақ (түркі) мәтін терімінің алгоритмін құрастыру үшін аса қажет фонетикалық заңдылық жалғаулардың осы талғампаздығы болып табылады.

Сөздің морфологиялық құрылымы күрделенген сайын оның тіркесім тізбегінің алгоритмі жалғаса береді. Жоғарыда қосымша жалғанған сайын оның тіркесім талғампаздығы кеми беретіні айтылды. Мысалы, түбір сөздің тіркесім талғампаздығы бірнеше вариант болуы мүмкін. Сондықтан да түбір сөзге тікелей жалғасатын қосымшаның варианттары да мол болады. Алайда, түбірге іргелес қосымшаның соңғы дыбысы/әрпі бір тектес болатындықтан, келесі қосымша сол бір ғана дыбыс/әріпке икемделеді. Соның нәтижесінде тіркесім талғампаздығының мүмкіндігі кеміп, бір ғана вариант қалады. Әрі қарай тіркесім алгоритмінің тізбегі сол бір варианттан ғана құралады.

Түбір мен көптік жалғау және бірінші жақ тәуелдік жалғау тіркесім талғампаздығының алгоритмі.

Түбір сөздің бес тіркесім варианты үш топқа бірігеді, ал сондықтан да келесі көптік жалғау үш вариант болып басталып, соңғы дыбыс/әрпіне қарай бір ғана *p* вариант болып аяқталады. Ал қосымшаның соңы дауыссыз болғандықтан, келесі тәуелдік жалғаудың дауысты варианты ғана қалады.

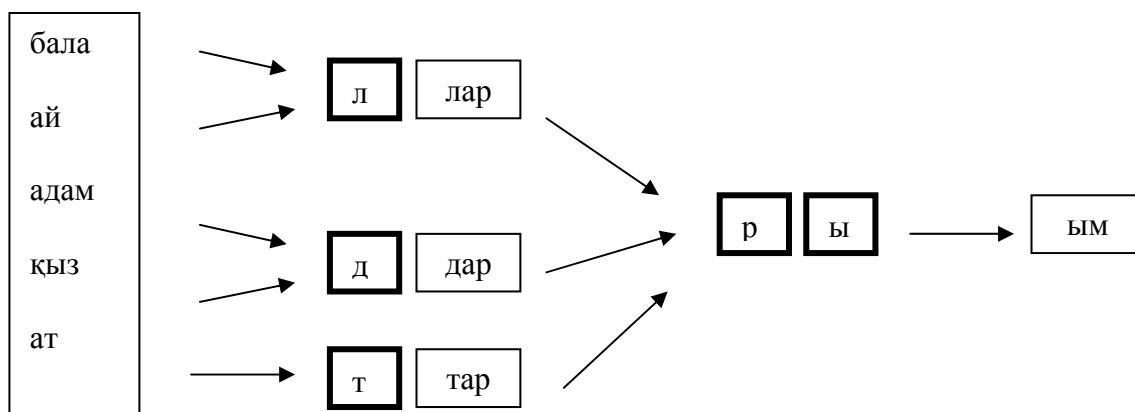
Сонымен,

- түбір сөздің тіркесім талғампаздығы бес вариант үш топқа бірігеді;

- оған іргелес көптік жалғау үш вариант бір топқа бірігеді;

- соңғы тәуелдік жалғау бір вариант бір топ күйінше өалады.

Түбір, көптік жалғау мен бірінші жақ тәуелдік жалғаудың фонетикалық сипаты кемімелі жүйе болып шығады.



Түбір, көптік жалғау мен бірінші жақ тәуелдік жалғаудың тіркесім жіктелім тізбегі. Соңғы қосымшаның индексі 1 болады:

[ V ( a; ä; e; i; i; ö; u; ü ) ]

[ 1 ]

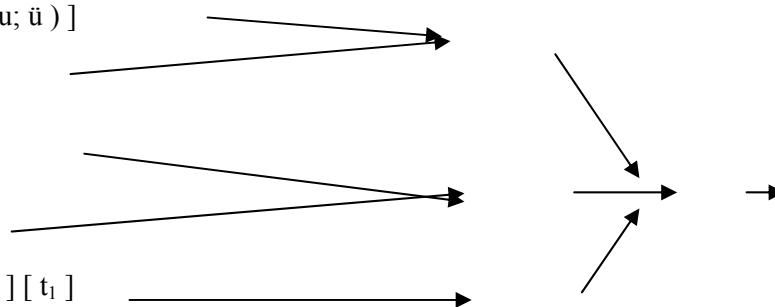
[ K<sub>1</sub> ( r; y; w ) ]

[ K<sub>2</sub> ( m; n; ñ; l ) ]

[ d<sub>1</sub> ] [ r ] [ ı<sub>1</sub> ]

[ K<sub>4</sub> ( z; ž ) ]

[ K<sub>3</sub> ( p; t; qk; s; š ) ] [ t<sub>1</sub> ]



Түбір мен көптік жалғау және екінші жақ тәуелдік жалғау тіркесім талғампаздығының алгоритмі.

Бірінші жақ тіркесім реті сол күйінше қайталанады. Тек алгоритм тізбегін құрастырғанда тәуелдік қосымшаларды әртүрлі индекспен белгілеуге тура келеді. Түбір сөздің бес тіркесім варианты үш топқа бірігеді, ал сондықтан да келесі көптік жалғау үш вариант болып басталып, соңғы дыбыс/әрпіне қарай бір ғана *p* вариант болып аяқталады. Ал қосымшаның соңы дауыссыз болғандықтан, келесі тәуелдік жалғаудың дауысты варианты ғана қалады.

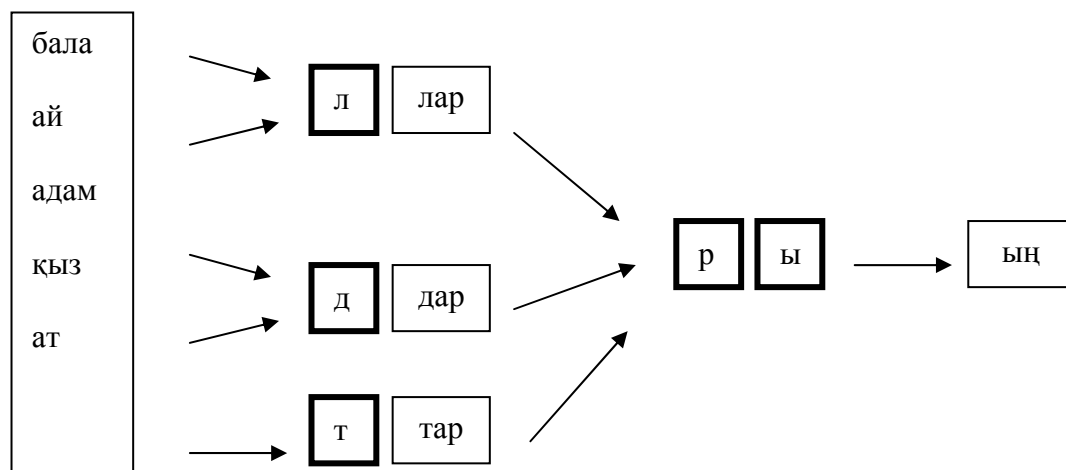
Сонымен,

-түбір сөздің тіркесім талғампаздығы бес вариант үш топқа бірігеді;

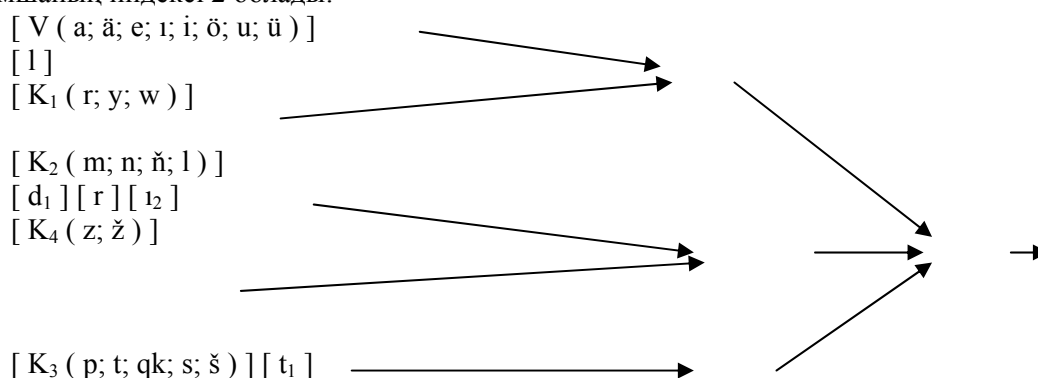
-оған іргелес көптік жалғау үш вариант бір топқа бірігеді;

-соңғы тәуелдік жалғау бір вариант бір топ күйінше қалады.

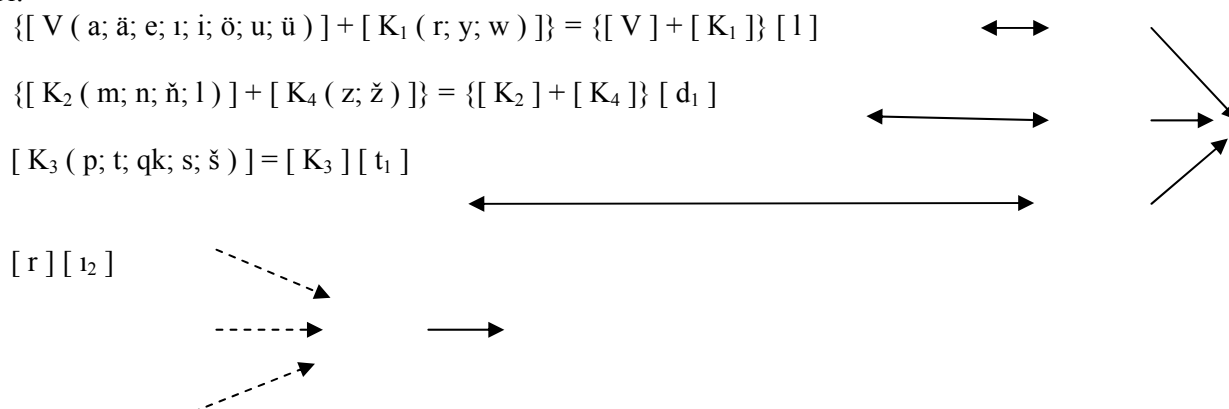
Түбір, көптік жалғау мен бірінші жақ тәуелдік жалғаудың фонетикалық сипаты кемімелі жүйе болып шығады.



Түбір, көптік жалғау мен екінші жақ тәуелдік жалғаудың тіркесім жіктелім тізбегі. Соңғы қосымшаның индексі 2 болады:



Түбір, көптік жалғау мен екінші жақ тәуелдік жалғаудың тіркесім талғампаздығының алгоритм тізбегі:



Түбір мен көптік жалғау және үшінші жақ тәуелдік жалғау тіркесім талғампаздығының алгоритмі.

Бірінші және екінші жақ тіркесім реті сол күйінше қайталанады. Тек алгоритм тізбегін құрастырғанда тәуелдік қосымшаларды әртүрлі индекспен белгілеуге тура келеді. Түбір сөздің бес тіркесім варианты үш топқа бірігеді, ал сондықтан да келесі көптік жалғау үш вариант болып басталып, соңғы дыбыс/әрпіне қарай бір ғана *p* вариант болып аяқталады. Ал қосымшаның соңы дауыссыз болғандықтан, келесі тәуелдік жалғаудың дауысты варианты ғана қалады.

Сонымен,

-түбір сөздің тіркесім талғампаздығы бес вариант үш топқа бірігеді;

-оған іргелес көптік жалғау үш вариант бір топқа бірігеді;

-соңғы тәуелдік жалғау бір вариант бір топ күйінше өалады.

Түбір, көптік жалғау мен бірінші жақ тәуелдік жалғаудың фонетикалық сипаты кемімелі жүйе болып шығады.

## РАЗДЕЛ 2 ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ

**Н.А. Голиков**

*Общеобразовательный лицей Тюменского государственного нефтегазового университета, г. Тюмень, Россия);*

**А.Ю. Мясников**

*(АНО ДООЦ «Алые паруса», г. Тюмень, Россия*

### **СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ СОСТОЯТЕЛЬНОСТИ И ОПТИМИЗАЦИИ КАЧЕСТВА ЖИЗНИ ВОСПИТАННИКОВ**

**Социальная состоятельность** – есть соответствие (или не соответствие) социальных качеств индивида общепринятым социальным стандартам. Социально состоятельный человек – это социально компетентный субъект деятельности и общения с высоким уровнем самоуважения и конкурентоспособным человеческим капиталом (капитал образования, капитал культуры (культура потребления, культура здоровья, культура «конфликтирования» – управления конфликтами, экологическая культура, культура гендера и т.п.), капитал здоровья). Высокий уровень развития социальных компетенций гарантирует индивиду устойчивость и эффективную интеграцию в социум даже в условиях социальной турбулентности: ситуации хронического риска, стремительной динамики нестабильной общественной жизни, вымывании (выхолащивании) духовно-нравственных ориентиров, калейдоскопической смены социальных ситуаций, высокой конфликтогенности взаимодействия, нарастании агрессивности во всех формах и проявлениях /1, с. 60/.

Для социально состоятельного человека характерны следующие признаки:

проактивное поведение, при котором он становится инициатором и автором своих действий, прогнозируя реакции окружающих; готовность к социальному партнерству, сотрудничеству и самореализации в новых социально-экономических условиях; способность к социальному творчеству, социальному проектированию и самофутурированию, включая проектирование собственного маршрута взросления и наращивания человеческого капитала; жизнестойкость; способность к оперативному принятию эффективных решений; гармоничная интеграция в социуме; социальная созидательная ориентированность; способность идти на разумный риск и отстаивание своих принципиальных позиций; способность к самостоятельному и ответственному выбору границ своей свободы; отсутствие ксенофобии и способность гармонично взаимодействовать в поликультурном, полиэтническом пространстве /2, с. 17/. Социальная состоятельность – это сложный социально-психологический феномен, чрезвычайно актуальный компонент качества жизни. В процесс его формирования включены многие агенты: прежде всего, семья, школа, учреждения дополнительного образования, общественные объединения.

Формирование социальной состоятельности возможно при выполнении ряда условий: наличие грамотного руководства (патронажа) мудрым, понимающим и уважающим ребёнка взрослым; корректное вовлечение детей и подростков в творческий процесс саморазвития; создание вариативной образовательной среды; организация взаимодействия с разными по своим характеристикам людьми (разнополые, разных национальностей сверстники, взрослые); расширение социальных практик и возможности проявить социальное творчество, предприимчивость посредством совершения «проб и ошибок», исключая «парализующие» деятельность оценки, назидания и чувство страха оказаться несостоятельным; преобразования школ в полифункциональные образовательные учреждения при расширении инвариантных функций обучения, воспитания и развития вариативными, пока ещё нетипичными функциями: сервисной, коррекционной, педагогической поддержки, социально-психологического сопровождения, психотерапевтической, культурологической, здоровьесберегающей, персонологической, наращивания человеческого капитала и умелом конструировании-комплектовании их «под персону», т.е. конкретного ученика.

«Атипичность», отсутствие поддержки со стороны взрослых и сверстников, невозможность вписаться в общество, проявить себя и завоевать признание снижают чувство самоуважения, самооценки подростка. Положение ребёнка может усугубиться низким уровнем состояния здоровья и физической подготовленности, неприятием «образа себя». При этом утрачиваются личностные смыслы (в крайних вариантах – экзистенциальный вакуум), снижается, просто «обваливается» качество жизни. По нашему мнению, качество жизни учащейся молодёжи – это субъективная

удовлетворённость, выраженная или испытываемая индивидуумом в физических, ментальных и социальных ситуациях. «Качество жизни – комплексный социально-психологический феномен, сущность которого заключается в особом отношении субъекта деятельности и общения к окружающему миру, месту своей личности в нём, выражающемся в стремлении (или отсутствии такового) взаимодействовать, преобразовывать, совершенствовать, функционировать в различных сферах жизнедеятельности, удовлетворять персональные потребности» /3, с. 19/. Не вызывает сомнения, что качество жизни и жизнестойкость индивида зависят от уровня сформированности его социальной состоятельности, социально-функциональной грамотности, его субъектности (проектировщика, архитектора-делателя-строителя своей карьеры, жизни, судьбы). Становится вполне очевидным, что базовую роль в формировании качества жизни, управлении процессом его наращивания (формирования) играют семья и школа.

Мы выделяем критический, недостаточный, достаточный, повышенный и оптимальный уровни качества жизни. Поскольку предмет наших исследований – качество жизни детей и учащейся молодёжи, то представляется актуальным процесс его управления, повышения (улучшения), оптимизации. «Оптимизация качества жизни – это комплексный процесс системной стабилизации функционирования субъекта во всех сферах обитания и жизнедеятельности, извлечение наилучшего результата из возможного с учётом состояния здоровья и реальных условий жизнеобеспечения» /4, с. 66/. Системная работа с детьми, имеющих низкий уровень качества жизни, заключается в работе с их жизненными личностными смыслами, коррекции самооотношения, оперативной интервенции в среду их жизнедеятельности, подтягивание дополнительных поддерживающих ресурсов – «социально-психологических костылей, корсетов» и запуске механизмов саморазвития. Данная система способствует формированию социально здоровых (продуктивных) субъектов деятельности и общения, способных наращивать человеческий капитал и стать полноценными членами общества с созидательной социальной направленностью своей личности.

Сформированные социальная состоятельность, социально-функциональная грамотность обеспечивают возможность молодому человеку как субъекту деятельности и общения реализовать персональный социально-творческий проект управления (т.е. наращивания, оптимизации) качеством своей жизни на маршруте взросления, постоянно совершая выбор (среды, места в ней, поступка, степени участия, отношения и т.п.). И этому, несомненно, следует обучать индивида как можно раньше, с периода детства, создавая его «запас прочности», «подушку безопасности» на основе развития поисковой активности – способности переживать и выходить из сложных жизненных ситуаций без нанесения серьёзного ущерба своей личности, здоровью, включая его социальный и духовно-нравственный компоненты. Для устойчивого развития уже недостаточно сегодня иметь высокий уровень знаний (академических, профессиональных) без сформированных социальных компетенций, способности выстраивать продуктивные деловые, личные отношения в диаде, группе, переносить социально-личностные катаклизмы.

Учащаяся молодёжь, пришедшая обучаться в общеобразовательный лицей Тюменского государственного нефтегазового университета (10 класс), имеет различный уровень сформированности социальных навыков, опыт взаимодействия с окружающими, который не всегда оказывал позитивное влияние. Разброс индивидуальных различий очень высок по качеству здоровья, уровню физической подготовленности, обученности и воспитанности, социальному статусу семьи, личностным характеристикам и качеству жизни. Перед педагогическим коллективом Учёный совет университета поставил задачу не только подготовить академически мобильных выпускников, способных к овладению образовательных программ высшего профессионального образования инженерной направленности, но и конкурентоспособных, социально состоятельных, функционально грамотных, способных интегрироваться в социум и производство. Учитывая возрастные особенности и ведущий тип деятельности лицеистов, системно и последовательно формируя социальную состоятельность, повышая их социально-функциональную грамотность, педагоги способны обеспечить гармонизацию интеграции выпускника лицея в социум, возможность самореализоваться в условиях постоянно трансформирующегося общества посредством сформированного за годы обучения конкурентоспособного человеческого капитала.

Системный анализ результатов деятельности общеобразовательного лицея Тюменского государственного нефтегазового университета и нарастание внешних негативных вызовов, факторов риска побудили педагогический коллектив к поиску новых форм, средств и условий совершенствования воспитательно-развивающей деятельности. Действующий формат социализации личности в лицее, формирование её социальной состоятельности эффективен, но не совершенен.

Современные вызовы требуют запуска иных механизмов саморазвития учащейся молодёжи, оптимизации качества их жизни, наращивания человеческого капитала.

Необходимость внутренних системных преобразований и расширение пространства социального партнёрства продиктованы императивом качественной подготовки выпускников лицея к жизни в постоянно трансформирующемся обществе в условиях социальной турбулентности и, к сожалению, недостаточностью внутренних ресурсов университетского комплекса для этой цели.

Представленные соображения определяют актуальность настоящего исследовательского проекта, ориентированного на уточнение, дополнение замысла принятого в январе 2012 года проекта «Формирование социальной состоятельности у учащихся общеобразовательного лицея в условиях социального партнёрства университетского комплекса» его расширением уникальными ресурсами загородного лагеря учреждения дополнительного образования автономной некоммерческой организации детского оздоровительно-образовательного центра «Алые паруса».

Данное партнёрство – наилучшее поле для разработки проекта развития и осуществления максимального раскрытия потенциальных способностей обучающихся, формирования социальной состоятельности, оптимизации качества их жизни так как:

- объединяются интеллектуальные, материальные ресурсы учреждений-партнёров;
- создаются нестандартные условия «погружения в игровую вариативную среду» (адапционно-игровой трёхдневный выезд учащихся нового набора в загородный центр);
- кураторы учебных групп, тьюторы, сопровождающие воспитанников, извлекают необходимую информацию о стартовом (имеется в виду адаптационный период к условиям обучения в лицее) состоянии сформированности уровня социальной состоятельности, выявляют проблемные зоны и «точки роста» обучающихся для дальнейшей развивающей работы;
- в учреждении дополнительного образования работают специально обученные профессионалы, способные мотивировать заехавших на адапционно-игровую смену лицеистов на саморазвитие, достаточно точно определять их потенциальные возможности, регулировать эмоциональную, интеллектуальную, физическую нагрузки, исключать или минимизировать факторы, наносящие ущерб их взрослению, социально-психологическому благополучию, широко применяя технологии «социального закаливания»;
- возраст педагогического состава (педагогов дополнительного образования, вожатых) АНО ДООЦ «Алые паруса» от 18 до 27 лет, что способствует установлению продуктивных коммуникаций и чувства доверия у лицеистов; учителя общеобразовательного лицея в большей степени «заточены» на передаче академических знаний (кураторство учебными группами не всегда способно обеспечить желаемый социальный эффект);
- детский коллектив обладает значительным спектром индивидуальных различий, широко представленных в российском обществе: 16 национальностей (2 человека – граждане других стран); различное состояние здоровья обучающихся, включая V группу здоровья – дети-инвалиды; различные социальные группы и семьи (полные, многодетные, неполные), различные индивидуальные характеристики и социальный опыт;
- выше шанс сформировать у воспитанников понимание своего качества жизни, позитивную картину мира, ощущение удовлетворённости, поддержание и стимуляцию личной продуктивной деятельности, которая приносит наивысшее удовлетворение и генерируется как внутренняя потребность и созидательная активность преобразования себя и окружающего мира.

Специфика всех форм и видов организуемой деятельности в условиях учреждения дополнительного образования направлена на удовлетворение потребностей и интересов подростков. Они способствуют раскрытию их потенциальных возможностей, ориентированы на развитие способностей, в том числе «дремлющих». Специалисты дополнительного образования создают уникальную вариативную образовательную среду, которая отличается от типичной среды школы. Её уникальность обеспечивается ненавязчивым побуждением к самосовершенствованию; учётом актуальных состояний, потребностей и интересов ребёнка; конструированием взаимодействия в зоне ближайшего развития подростков; предоставлением права ребёнку брать паузу в деятельности и включения по мере его готовности (созревания) к взаимодействию с взрослыми и другими детьми; учётом индивидуального темпа деятельности; максимальным использованием групповых эффектов на формирование социальной состоятельности; социальным проектированием ситуаций «под конкретного подростка» с целью извлечения максимальной выгоды для его социально-личностного взросления; культуроёмкостью и вариативностью образовательной среды и предоставлением

возможностей самостоятельного выбора деятельности воспитаннику; кооперации общих усилий, направленных на достижение конечного социально значимого результата.

Социальное партнёрство учреждений общего и дополнительного образования – мощнейший ресурс формирования конкурентоспособной личности, созидания «нового» человека. Задача педагогических коллективов в рамках реализации совместных проектов обеспечить сохранение своей самостоятельности, позиционной определенности; непрерывное позитивное развитие, самосовершенствование. Лицеисты в процессе реализации совместных проектов (выезды на трёхдневную адаптационно-игровую смену, туристический слёт, День здоровья, другие мероприятия) овладеют способностью своевременно и конструктивно реагировать на ситуативные затруднения проактивным поведением, устанавливать и сохранять, стабилизировать контакты; принимать решения и брать на себя за них ответственность; управлять конфликтами, исключая или минимизируя их деструктивные последствия; конструктивно отстаивать свою позицию; принимать точку зрения другого; идти на разумный риск; уважать индивидуальные особенности людей, с которыми взаимодействуешь; самореабилитироваться в случаях нанесения социально-психологических травм.

Для этого необходимо в специально организуемый взрослыми процесс развития у воспитанников социальных навыков поле взаимодействия в условиях отряда наполнить ситуациями совершения выбора модели поведения, личностных позиций. Возникающие сложные ситуации в процессе жизнедеятельности (выполнение с кем-то поручений; совместное проживание в комнате от трёх до семи человек; взаимодействие на игровой площадке, трудовых десантах, спортивных мероприятиях; выполнение режимных моментов) рассматриваются нами как «социальные прививки» от негативных социальных коллизий, с которыми могут встретиться воспитанники по возвращению из загородного центра. Проживание возникшей сложной ситуации, нахождение способов самостоятельного её урегулирования и разрешения, отреагирование в социально приемлемых формах, своевременная психологическая поддержка, коллективная рефлексия поступков, отношений участников конфликтной ситуации на вечернем огоньке или в приватной беседе с наставником, безусловно, способствует развитию у подростков социального интеллекта, навыков социального партнерства. При этом мы руководствуемся положением философа А.С.Арсентьева, который полагал, что развивать в человеке способность к поиску самого себя, помочь ему вскрыть свои потенциальные возможности в отношениях с миром и другими людьми. Воспитанник лицея, проживая **свою жизнь** в процессе погружения в особые, воспринимаемые многими как экстремальные, условия загородного центра, познает себя, свои потенциальные возможности, внутренние ресурсы посредством обратной связи, полученной от сверстников и взрослых (кураторов учебных групп и учителей, вожатых, руководителей развивающих центров учреждения дополнительного образования). Он сможет научиться моделировать ситуации «встреч», предвосхищать, прогнозировать последствия своих действий (или бездействия), конструктивно управлять возникающими конфликтами (в том числе оптимально реагировать на конфликты, возникающими с другими людьми), оптимизировать качество своей жизни ни в далеком необозримом будущем, а уже сегодня, в режиме реального времени. Мы акцентируем внимание: улучшение качества жизни не «завтра», а уже сегодня, вступая в многообразные контакты со сверстниками, взрослыми, обмениваясь информацией, эмоциями, переживаниями, планируя и реализуя необходимые для удовлетворения своих потребностей персонально значимые социальные проекты. Это приводит к улучшению качества жизни – не соседа, не кого-то другого – своей. Но если каждый человек повысит качество своей жизни, то сумма этих усилий, безусловно, окажет влияние на качество жизни всего ученического сообщества.

Весьма значительна роль самого подростка при тактичном «вкручивании» в процесс самостоятельного выбора деятельности при корректном социально-психологическом патронаже (сопровождении) взрослых. Своевременно созданные наставниками ситуации выбора самореализации в учебной, творческой, спортивной, социально значимой деятельности, участия в научно-исследовательских проектах, поддержка в случае необходимости, корректная PR-акция персональных достижений в ученическом сообществе – плацдарм удовлетворения потребности стать уважаемым, принятым, состоявшимся членом общества. Это также важно и для учителя, поскольку позволяет объективно рассматривать и оценивать личность ребёнка, не сужая, ограничивая своё восприятие ученика до способностей в узкой предметной области знаний. Последовательно психологически и педагогически грамотное выстраивание отношений в образовательной среде, основанное на социальном проектировании гармоничного взросления воспитанников – это фактор позитивного самовосприятия, «наращивания» самоуважения, оптимизации качества жизни,

настоящая зона расширения успешности, счастья подростка, гарант эффективной социализации, формирования социальной состоятельности.

#### ***Использованная литература:***

1. Голиков Н.А. Социальные эффекты образования: реалии, прогнозы, перспективы // Теория и практика общественного развития. – 2012, № 11.
2. Голиков Н.А. Формирование социальной состоятельности у учащихся общеобразовательного лицея в условиях социального партнёрства университетского комплекса // Современная школа: из опыта инновационной деятельности. Выпуск 1: Сборник материалов / Под ред. П.М.Горева, В.В.Утёмова // Концепт: научно-методический электронный журнал. – Приложение №1. – Киров, 2013.
3. Голиков Н.А. Междисциплинарный комплекс здоровьесберегающих образовательных технологий как способ улучшения качества жизни школьников // Человек и образование. – 2006, № 6.
4. Голиков Н.А. Оптимизация качества жизни учащейся молодёжи в условиях полифункционального образовательного учреждения // Теория и практика общественного развития. – 2010, № 4.

#### **SUMMARY**

The project of formation of a social solvency of pupils, optimization of quality of their life in the conditions of the partner relations of general education lyceum of the Tyumen oil and gas university and establishment of additional education is presented in the article.

***Н.Н. Малярчук***

*(Тюменский государственный университет, г. Тюмень, Россия)*

#### **КАЧЕСТВО ЗДОРОВЬЕСБЕРЕГАЮЩЕЙ И ЗДОРОВЬЕСОЗИДАЮЩЕЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ**

В России за период 1990–2011 гг. отмечался общий рост заболеваемости детей в возрасте 0–14 лет на 68,4% /9, с. 284/. В 2013 году Президент РФ В. В. Путин озвучил следующие цифры: две трети детей в возрасте 14 лет уже имеют хронические заболевания, у каждого второго отмечаются нарушения в сердечно-сосудистой и дыхательной системах /7, с. 17/.

Негативные тенденции в состоянии здоровья детской популяции обусловлены разнообразными факторами. Среди них: снижение материального благополучия значительной части населения, ухудшение экологической ситуации, рост генетически обусловленной патологии, ослабление инфраструктуры здравоохранения в целом, её профилактического направления в частности, низкий уровень культуры здоровья населения.

Свою негативную лепту вносят и школьные факторы: интенсификация учебного процесса, несоответствие методик и технологий обучения детей и подростков их возрастным, половым и функциональным возможностям, стрессовая тактика педагогических воздействий и др. /6/.

Педагогическая общественность уже в течение двадцати лет не только заявляет о необходимости сохранения, формирования и укрепления здоровья обучающихся (воспитанников), но и предпринимает конкретные шаги в данном направлении. За этот период в различных субъектах РФ заявляли о себе, да и сейчас появляются образовательные учреждения (своего рода «маяки»), которые успешно реализовали и по сей день осуществляют задачи обеспечения здоровья субъектов образовательного процесса /1, с. 11/.

Но реальность такова: в целом, по стране нет положительной динамики в состоянии здоровья детей, подростков и молодёжи.

На наш взгляд это может свидетельствовать и о низком уровне качества здоровьесберегающей деятельности в образовательных учреждениях.

Суть понятия «качество здоровьесберегающей деятельности» образовательных учреждений необходимо изучать в аспекте более общего понятия – «качества образования».

Качество образования рассматривается как:

- «совокупность его свойств, которая позволяет решать задачи обучения, воспитания и развития личности» (В.А. Сластёнин);

- соответствие ожиданиям и потребностям личности и общества, определяющееся показателями результативности и состояния процесса образования (М. М. Поташник, С. Е. Шишов и др.);

- соответствие совокупности свойств образовательного процесса и его результатов требованиям стандарта и социальным нормам общества (А. И. Субетто, Н. А. Селезнева, В. П. Панасюк и др.).

Таким образом, отсутствие чёткого определения понятия «качество образования» влияет и на неопределённость трактовки словосочетания «качество здоровьесберегающей деятельности».

Кроме того, учёные, изучающие феномен здоровья человека с позиций медико-биологических дисциплин и гуманитарных наук (психологии и педагогики), расходятся в толковании понятия «здоровьесберегающая деятельность» (синоним «здоровьесбережение») /4, с. 12/.

Прилагательное «здоровьесберегающая» несет смысловую нагрузку слова «сбережение». В «Словаре русского языка» С.И. Ожегова значится: «сберегать – это сохранить, не дать утратиться, пропасть» /8, с. 686/, следовательно, здоровьесбережение (синоним – здоровьесохранение) – это сохранение здоровья на заданном уровне (в частности, на том, с которым ребёнок начинает посещать образовательное учреждение) /4/.

Сегодня в школу первоклассники приходят с многочисленной патологией, осложняющей не только ростовые процессы, но и усвоение объемного учебного материала. Это приводит к хронической неуспеваемости обучающихся, школьной дезадаптации. Следовательно, необходимо не только сохранять тот недостаточный уровень здоровья детей, с которым они приходят в образовательное учреждение, но и создавать условия для созидания качественно нового психосоматического состояния воспитанников.

«Созидание здоровья» (от «созидать – сделать существующим, произвести, основать») /8, с. 730/ содержит смыслы созидания здоровья как качественно новой характеристики. Поэтому это слово близко по смыслу здравотворчеству, «творчески создавать, творение, сотворение, созидание как деятельное свойство». В этом случае акцент переносится на изменение человеком самого себя, активное преобразование собственного здоровья /2, с. 4, 5/.

Итак, учитывая имеющуюся тенденцию к ухудшению состояния здоровья обучающихся, образовательным учреждениям необходимо решать две задачи /5/:

- во-первых, создавать условия, позволяющие сохранить имеющееся здоровье школьников, не допустить его разрушение в процессе обучения (речь идёт о здоровьесбережении);

- во-вторых, оказывать содействие воспитанникам в развитии и созидании своего здоровья собственными силами, активизируя ресурсы (акцент ставится на здоровьесозидании).

Последнее во многом зависит от степени усилий самого растущего человека, уровня его мотивационных и целевых установок.

Вместе с тем, здоровьесберегающая деятельность образовательных учреждений чаще всего отождествляется с определенным характером обучения, способным сберечь здоровье детей /10/. Поэтому результаты деятельности педагогического коллектива по сохранению здоровья обучающихся традиционно оцениваются по динамике медико-биологических показателей здоровья (группа здоровья, коэффициент здоровья, уровень развития физических качеств и др.).

С позиций требований к качеству образования, а, следовательно, и к качеству здоровьесозидательной деятельности важен и другой результат.

В нашей стране результатом (продуктом) образовательного процесса считается качество подготовки выпускника. Оно определяется, главным образом, содержанием государственных образовательных стандартов, регулирующих деятельность образовательных учреждений. Современные обучение и воспитание ориентированы на становление личностных характеристик обучающихся, на формирование ключевых компетенций, наличие которых в итоге и определяет качество и результат образования.

Делаем вывод, что применительно к здоровьесозидательной деятельности учебных заведений результат должен выражаться во владении выпускниками компетенцией, позволяющей обеспечить не только сохранность своего здоровья, но и наращивать его, т.е. в готовности к здравотворческой деятельности.

А. Г. Маджуга, предлагает следующие структурные компоненты этой готовности /3/:

- 1) когнитивный (уровень валеологических знаний и умений в соответствии с требованиями образовательной программы учебного заведения);

- 2) ценностно-потребностный (уровень ценностных ориентаций);

3) эмоционально-волевой (эмоциональный фон и волевые качества личности, отраженные в индивидуальном опыте здоровьесберегающей деятельности);

4) деятельностно-практический (готовность и ведение здоровьесберегающей деятельности).

Учитывая вышеизложенное, стратегию деятельности образовательного учреждения по созиданию здоровья школьников можно представить следующим образом: от овладения обучающимися основными навыками образовательной деятельности, через самопознание, смысловое творчество и самосовершенствование, – к самоопределению в отношении к здоровью, выработке здоровьесберегающей личностной позиции и освоению индивидуальных технологий оздоровления /5/.

Итак, поскольку повышение качества образования связано с развитием потенциала личности и способности системы удовлетворять имеющиеся и предполагаемые требования потребителей (в нашем конкретном случае – в отношении здоровья обучающихся) качество здоровьесозидательной деятельности педагогического коллектива состоит в готовности выпускника к сотворению собственного здоровья.

Таким образом, качество здоровьесберегающей и здоровьесозидательной деятельности необходимо рассматривать как интегральную характеристику деятельности образовательного учреждения в области охраны здоровья обучающихся и их готовности к здоровьесбережению.

#### **Выводы:**

1. Понятия «качество здоровьесберегающей деятельности» и «качество здоровьесозидательной деятельности» относятся к более широкой категории – «качество образования», поэтому вбирают в себя все его компоненты, отражая и преломляя их в соответствии со спецификой своих целей и результатов.

2. Здоровьесберегающая деятельность образовательных учреждений традиционно отождествляется с определенным характером обучения, способным сберечь здоровье субъектов образовательного процесса. Специалистами для оценки результатов сохранения здоровья участников образовательного процесса используются медико-биологические показатели.

3. С позиций компетентного подхода, необходимо говорить о качестве деятельности педагогического коллектива по созиданию здоровья обучающихся, что отражает степень готовности выпускника образовательного учреждения к здоровьесбережению. Поэтому для оценки качества здоровьесозидательной деятельности образовательных учреждений необходимо ориентироваться на психолого-педагогические показатели (уровень ценностных ориентаций, валеологических знаний и умений, эмоциональный фон и волевые качества личности, её готовность к здоровьесберегающей деятельности).

#### **Использованная литература:**

1. Голиков Н.А. Школа здоровья (из опыта начальной школы валеологической направленности) / Н.А. Голиков. – Тюмень, 2000.
  2. Леван Т. Н. Управленческие функции педагога в области охраны и укрепления здоровья с позиций анализа современной нормативно-правовой базы // Современные проблемы науки и образования. 2012. – № 3; URL: <http://www.science-education.ru/103-6398>.
  3. Маджуга А.Г. Педагогическая концепция здоровьесозидательной функции образования: автореферат диссертации ... доктора педагогических наук. – Владимир, 2001.
  4. Малярчук Н.Н. Культура здоровья педагога (личностный и профессиональный аспект): дис. ... докт. пед. наук /Н. Н. Малярчук. – Тюмень, 2009.
  5. Малярчук Н.Н. Проблемы и пути повышения эффективности сохранения здоровья субъектов образовательного процесса / Н.Н. Малярчук, А.Г. Маджуга, И.А. Синицина // Здоровьесберегающее образование в инновационных условиях: теория, методология, практика: коллективная монография / Науч. ред. А. Г. Маджуга, отв. ред. С.Н. Сладков. – Обнинск, 2013. – С. 171–176.
  6. Малярчук, Н. Н. Проблемы сохранения здоровья детей и подростков в образовательных учреждениях // Вестник Тюменского государственного университета 2013. – № 9. – С. 71-82.
  7. Материалы встречи Президента Российской Федерации В.В. Путина с тренерами, спортсменами, ветеранами и экспертами по вопросам развития в России системы физического воспитания детей и детско-юношеского спорта 13 марта 2013 года/ Библиодосье «Вопросы здоровья в системе общего образования: проблемы отрасли и законодательства». – М., 2013. – 50 с.
  8. Ожегов С.И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов; под общ.ред. Л. И. Скворцова. 24-е изд., испр. – М., 2005.
- Российский статистический ежегодник. 2012: статистический сборник / Росстат. – М., 2012.

9. Смирнов, Н. К. Здоровьесберегающие образовательные технологии в современной школе / Н. К. Смирнов. Москва: АПК и ПРО, 2002. –121 с.
10. Чимаров, В. М. Школа формирования здоровья как новая форма организации учебно-воспитательной деятельности здоровьесформирующей направленности / В. М. Чимаров, Л. А. Чеблаков, Е. Ф. Пономарева, Т. Т. Голыш // Сборник научных статей. – Тюмень, 2005. – С. 9-19.

### SUMMARY

The author examines the concepts «quality of activities on preservation of health» and «quality of activities on creation of health». He refers them to a broader category – «quality of education». Medical and biological indicators are used to assess the quality of preservation of health of students. Assessment of quality of activities in building up the health of pupils carried out psychological and educational indicators.

*Г.В. Кухтерина, О.М. Чикова*

*(Тюменский государственный университет, г. Тюмень, Россия)*

### ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ СРЕДА И САМООРГАНИЗАЦИЯ СТУДЕНТОВ ВУЗА ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ

Образовательная среда вуза является важнейшим многокомпонентным ресурсом развития будущего специалиста в области образования, как личности и как профессионала, условием его самоактуализации и самореализации (М.И. Дьяченко, Л.А. Кандыбович, Ю.А. Цагарелли, Н.М. Пейсахов, С.С. Амиров, Н.А. Заенутдинов, Н.П. Попов), через совместную деятельность субъектов образования (Н.А.Голиков).

В исследовании приняли участи 36 студентов (2 студента и 34 студентки в возрасте от 19 до 23 лет) IV курса Института психологии и педагогики, факультетов «Педагогика и психология» (ПиП), «Изобразительное искусство» (ИЗО), «Логопедия с дополнительной специальностью «Специальная психология» и «Педагогика и методика начального образования» (ПиМНО)..

#### Методики и результаты исследования

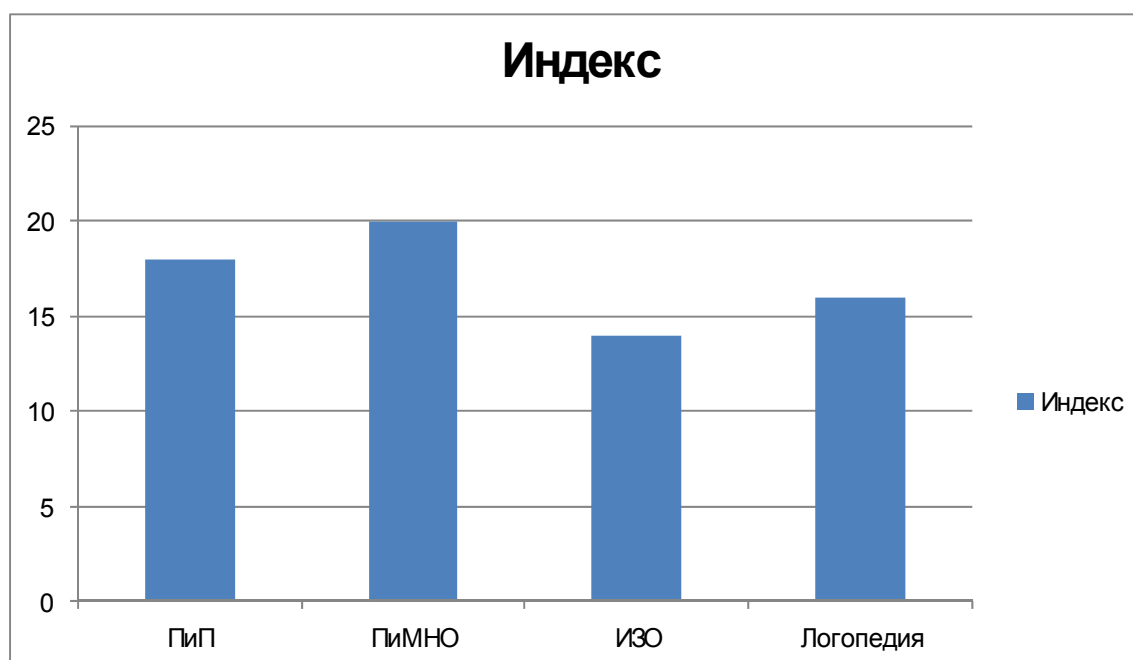
Анкета «Экспертиза образовательной среды» (Ф. Прюс, И. Маврина, О. Буркова, Н.Голиков, модификация О.М. Чиковой (рис. 1). Студенты всех специальностей Института психологии и педагогики ТюмГУ видят образовательную среду как благоприятную для обучения и получения специальности, кроме студентов специальности ИЗО. Показатели фактора «социальная атмосфера» во всех 4-х выборках высокие. Это свидетельствует о том, что в институте хорошие условия, как для обучения, так и для досуговой внеучебной деятельности.

Анализ профиля и индексов качества образовательной среды (рис. 1):

1. Студенты всех специальностей указанного института видят образовательную среду как благоприятную для обучения и получения специальности, кроме студентов специальности ИЗО. Показатели фактора «социальная атмосфера» во всех 4-х выборках высокие. Это свидетельствует о том, что в институте хорошие условия, как для обучения, так и для досуговой внеучебной деятельности.

**Рисунок 1.**

Профиль индексов качества образовательной среды вуза



Результаты исследования позволяют отметить пессимистические прогнозы родителей студентов от учебы, что может свидетельствовать о том, что для них важнее сам факт получения ребенком диплома о высшем образовании, нежели успехи или неудачи в учебном процессе.

2. Исследование показало, что студенты группы психолого-педагогической направленности лучше воспринимают информацию на лекционных занятиях. Студенты-логопеды, напротив, лучше воспринимают информацию на практических занятиях. Положительно относятся к обеим формам обучения и одинаково легко воспринимают информацию, как на лекционных, так и на практических занятиях, студенты группы ПиМНО. Группа художественной направленности с трудом и нежеланием воспринимает обе формы обучения, отдавая предпочтение занятиям, проводимым вне института. Мы связываем это с творческой направленностью их будущей профессиональной деятельности.

3. Студенты трех групп (ПиМНО, ИЗО, Логопедия) считают систему и формы преподавания в институте несовершенными: преподаватели предъявляют слишком высокие требования и не переносят инакомыслия. Группа студентов «педагогов-психологов» считает иначе. По их мнению, процесс, формы и стили преподавания соответствуют их требованиям и возможностям.

4. Исходя из результатов исследования, можно утверждать, что студенты групп с разной педагогической направленностью предпочитают разные внеучебные мероприятия.

5. Иерархия восприятия качеств образовательной среды студентами разных направлений: 1 место занимает учебная группа специальности ПиМНО; 2-е место – группа специальности ПиП; на 3-м месте стоит группа специальности «Логопедия»; группа специальности ИЗО – 4-е место.

6. Несмотря на идентичную образовательную среду, студенты учебных групп разной педагогической направленности по-разному ее оценивают и по-разному используют возможности, предоставляемые им учебным заведением.

Методика для оценки самоорганизации личности студента (А.Д. Ишков в модификации О.М. Чиковой) (рис. 2). В процессе обучения в вузе у студента формируется культура самоорганизации. Суть её заключается в осознании студентом собственной роли в успешности учебно-познавательной и дальнейшей профессиональной деятельности, в стремлении студента к самоорганизации, а также сами эти действия по личностной самоорганизации, закреплённые в сознании студента как привычные и необходимые. Проанализируем исследования качеств самоорганизации студентов по результатам методики «Оценка самоорганизации личности студента».

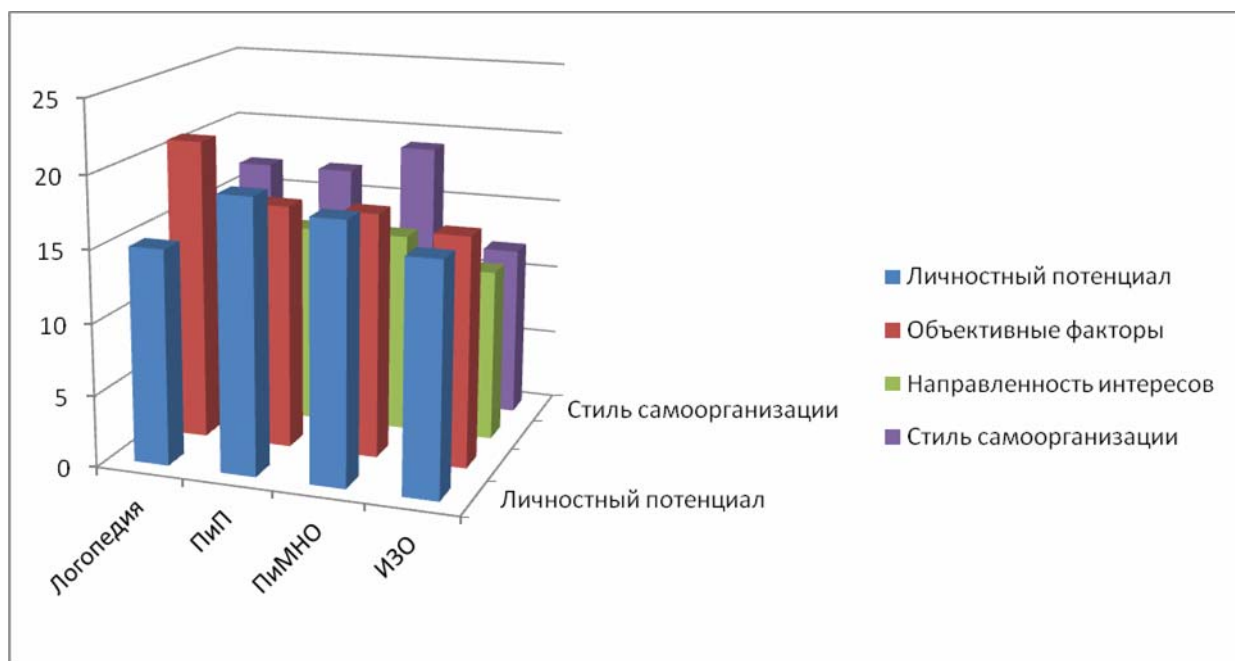
На первом месте стоит группа специальности ПиМНО. На специальностях ПиМНО и логопедия большее количество часов в регламенте обучения, которые отводятся на практическую деятельность, сформированные базы практик, возможность во внеучебное время вести практическую деятельность по специальности.

Второе место занимает группа специальности ПиП. Группу отличает высокий уровень личностного потенциала для учения и направленность интересов в учении, по сравнению с другими группами. Мы связываем это с тем фактом, что у группы психолого-педагогической направленности более высокая организация учебного процесса (состав кафедр, профессиональные качества

преподавателей по организации самостоятельной работы студентов, наличие учебной документации по дисциплинам кафедр, разработанность форм и способов контроля знаний, неформальное использование балльно-рейтинговой системы для оценки знаний) ну и конечно, наличие базовых морально-волевого и когнитивно-познавательного потенциалов студентов.

**Рисунок 2.**

Профили качеств самоорганизации студентов групп разной педагогической направленности



Группа специальности «Логопедия» занимает 3 место (64). Группа имеет высокие оценки по показателю «объективные факторы для самоорганизации личности», т.е. студенты данной группы, ощущают уверенность в поддержке со стороны всех подразделений института в развитии процесса самоорганизации.

4 место занимает группа специальности «ИЗО» (56). Для группы художественной направленности характерно отсутствие устойчивых мотивов, убеждений, скорее всего это связано с разнообразием видов учебной деятельности. Деятельность, которую выполняют студенты группы ИЗО, не алгоритмизирована (творческая), выполнять ее сможет далеко не каждый человек. Ситуативно-продуктивный стиль самоорганизации свидетельствует о фрагментарности волевых усилий в учебной деятельности.

Сфера формирования умственной деятельности, несмотря на множество подходов к ее объяснению, сложна и данное исследование подчеркивают этот факт. Результаты исследования позволяют утверждать, что для развития самоорганизации учебной деятельности объективных факторов, в виде материально-технического обеспечения учебного процесса, недостаточно.

Для доказательства этой тенденции мы использовали метод ранговой корреляции Г. Спирмена и Н – критерий Крускала-Уоллиса.

Во всех квалификационных подвыборках выявлена слабая степень корреляции между типом самоорганизации и показателями качества образовательной среды. Отсутствие взаимосвязи подтверждает факт, что для развития самоорганизации студентов объективных факторов (материально-техническое обеспечение учебного процесса, социальная атмосфера, преобладающий стиль преподавания и т.д.) недостаточно. Самоорганизация – это внутренняя ментальность – это движение от внешнего к внутреннему (формула С.Л. Рубинштейна) в данном случае неоправдана.

Знание об особенностях образовательной среды вуза может являться основой для изучения и оформления представлений о путях совершенствования образовательной среды всего педагогического института, посредством создания института кураторов и школы старост учебных групп; разработки системы мониторинга социально-психологических процессов в институте,

поскольку личность студента, его жизненная позиция, ценностные ориентации, стремление к самосовершенствованию, умение строить отношения с окружающими, психологический климат в студенческих группах могут служить показателем эффективности деятельности вуза.

#### ***Использованная литература:***

1. Гаврилова О.В. Студенчество как специфическая социальная группа /электронный ресурс/. – Режим доступа: [http://www.superinf.ru/view\\_helpstud.php?id=5742](http://www.superinf.ru/view_helpstud.php?id=5742). Дата обращения 23.03.2013.
2. Голиков Н.А. Профессиональные затруднения преподавателей высшей школы и их коррекция: монография. – М., 2007.
3. Ишков Д.А. Учебная деятельность студента: психологические факторы успешности: Монография. – М., 2004.
4. Плотников Л.Д. Интеграционный подход в исследовании феномена организационной культуры студенческой группы // Интеграция инновационных процессов в системе российского образования. – Тюмень, 2007. – С. 37-39.
5. Чикова О.М. Субкультура студенческих групп художественно-педагогической направленности // Качество жизни субъектов современного образования. – Тюмень, 2007. – С. 18-21

#### **SUMMARY**

The material considering the educational environment of a higher educational institution as the major multicomponent resource of a future professional development in the educational sphere, as a development of his or her personality and professionalism, as a condition of self-actualization and self-realization is presented in the article.

***Н.В. Семёнова***

*(Тюменский государственный университет, г. Тюмень, Россия)*

#### **ХАРАКТЕРИСТИКИ ЛИЧНОСТНОЙ И СОЦИАЛЬНОЙ ЗРЕЛОСТИ ОБУЧАЮЩИХСЯ ТЕХНИКУМА**

В 90-е гг. XX столетия в стране произошли масштабные социально-политические изменения. Быстрый демонтаж советской идеологии, поспешное копирование западных форм жизни сопровождались негативными явлениями, которые оказали отрицательное влияние на гражданское самосознание, отношение людей к обществу, государству, закону и труду, отношение человека к человеку. Деформация нравственных установок и культурных ценностей, традиционных для России, привела к изменению жизненных приоритетов молодежи, её ценностных ориентиров, среди которых доминирующее положение стали занимать собственный успех и личные достижения, потребительство, конкурентность и пренебрежительное отношение к интересам общества и государства /6/.

Свою негативную лепту вносит и система российского образования, которая держит курс на становление личностных характеристик обучающихся. Но невозможно отстраниться от определяющего влияния социального заказа, от необходимости воспитания личности, готовой к самоотдаче, к служению высоким идеалам добра и справедливости, умеющей жить и работать в коллективе, использующей не только права, но и выполняющей свои обязанности перед социумом /3, с. 13/.

На наш взгляд, эти ориентированные на социум требования свидетельствуют о необходимости развития не только личностной, но и социальной зрелости молодых людей.

*Цель работы:* определить характеристики личностной и социальной зрелости обучающихся техникума.

Исследователи не дают чётких определений понятий «личностная зрелость» и «социальная зрелость».

Различные аспекты личностной и социальной зрелости рассматриваются в связи с изучением психического развития (Л. И. Божович, Д. И. Фельдштейн), самоактуализации (А. Маслоу, В. И. Слободчиков, Е. И. Исаев), самореализации (К. А. Абульханова-Славская, В. Е. Ключко, Ф. Перлз, Э. Фромм), личностного роста (К. Роджерс, С. Л. Братченко), личного самоосуществления (Л. А. Анцыферова, Б. С. Братусь, Ш. Бюлер), самотрансценденции (В. Франкл, А. А. Реан), достижения акме (А. А. Бодалёв, Н. В. Кузмина, А. А. Деркач, В. Н. Максимова), смысложизненных ориентаций и осмысленности жизни (Д. А. Леонтьев, А. И. Анисимов), субъектной активности (В. И. Матис).

При этом, разными авторами описываются различные характеристики личностной зрелости: развитые ценностные ориентации, ответственность, самостоятельность, независимость, автономность, своеобразие, саморазвитие, самоконтроль поведения, самоактуализация, смелость быть отличным от других, личностный способ бытия, позитивное мышление, стремление к творчеству, акме и др.

В педагогике судьбоносное значение приобретает вопрос: «Куда направлен процесс развитие личностной зрелости?», так как большая часть её характеристик содержит эгоцентрическую модальность. Например, «независимость», «автономность», «своеобразие», «смелость быть отличным от других», «личностный способ бытия», «свободный личностный выбор», «активная жизненная позиция» могут выражаться в противопоставлении поведения человека другим людям, приводить к нарушению им моральных и социальных норм, игнорированию традиционных нравственных ценностей. «Устойчивая конфигурация главных мотивационных линий» может быть ориентирована на достижение личных потребностей в ущерб общественным и государственным интересам. «Активное владение своим окружением», приобретая характер манипуляции, может спровоцировать человека на использование силовых методов в достижении каких-либо личных целей.

Принципиально важно, чтобы развитие личностной зрелости было социально ориентировано – шло в направлении реализации общественно значимых целей, готовности человека к социальной самоотдаче.

Важнейшей характеристикой социальной зрелости выступает социальная направленность поведения человека во всех сферах жизнедеятельности. Социальная зрелость человека оценивается через социальные проявления сквозь призму социальных норм и включает установку человека на гуманистические ценности. В качестве наиболее частых характеристик отмечают: позитивная направленность по отношению к другим людям, способность человека к общественно полезному труду, готовность человека к социальной самоотдаче, стремление принести пользу людям, гражданская позиция, способствующая реализации общественных целей и росту благосостояния общества.

Специфика определения понятия «социальная зрелость студентов техникума» связана с особенностями юношеского возраста обучающихся.

В техникуме учатся студенты, поступившие после 9-го и 11 классов. То есть по периодизации (принятой Международным симпозиумом по возрастной периодизации в Москве в 1965 г.) – это обучающиеся юношеского возраста (в 17–21 год юноши и в 16–20 лет девушки) /5/. В этом возрасте они вступают в период общесоматической, половой, умственной, гражданской и трудовой зрелости.

Б. Г. Ананьев отмечал, что общесоматическая и половая зрелость человека как индивида определяется биологическими критериями. Интеллектуальное развитие человека имеет свои критерии умственной зрелости, они зависят от конкретной системы образования в конкретную историческую эпоху. С наступлением гражданской зрелости личность становится юридически дееспособной, приобретает гражданские права, например, избирательное право, и т. д. Период наступления гражданской и личностной зрелости варьируется в зависимости от общественно-экономического устройства социума, национальных особенностей и традиций страны и мало связан с физическим развитием человека. Критерии трудовой зрелости (полного объема трудоспособности) во многом зависят от состояния физического и умственного развития личности /1/.

В период юношества человек включается в борьбу за решение больших общественно-политических и государственных задач. Поэтому Д. И. Фельдштейн использует понятие *идейной зрелости*. Идейная и гражданская зрелость делает юного человека самостоятельной личностью для трудовой жизни и деятельности, у него формируется умение составлять собственные жизненные планы, находить средства их реализации. Эти условия жизни и деятельности юношей и девушек оказывают решающее влияние на развитие их личности, на формирование мировоззрения /7/, выбор профессионального пути.

В качестве базового условия *профессиональной зрелости* выступает автономность (способность личности к самоопределению) – определенный набор новообразований, которые заключаются в том, что: 1) взрослеющий человек ощущает свою независимость от родителей (в делах, мыслях, поступках); 2) от внешней детерминации своего поведения он переходит на самодетерминирование; 3) человек осознает свой идеальный образ Я-концепции и стремится к его достижению /8/.

Каждый вид зрелости отражает новый виток в духовном освоении мира, в мировоззрении, ценностно-смысловых доминантах и способах жизнедеятельности растущего человека.

По мнению В.Н. Максимовой, социальная зрелость человека юношеского возраста включает развитие психических функций, достижения в обучении, мотивацию образования, состояние здоровья, ценностные ориентации, сформированность «Я-концепции» и механизмов саморегуляции /4/.

Социальное созревание обучающихся ссуза происходит на фоне двух возрастных кризисов: так называемого «малого кризиса» 17-18 лет, связанного с проблемой достижения независимости от родителей, нарастанием умений и самостоятельности человека и началом кризиса молодости (20–30 лет), который соответствует вступлению человека в интенсивную личную жизнь и профессиональную деятельность, периоду «становления», самоутверждения себя в любви, семье, карьере, обществе.

Л.С. Выготский (1984) считал, что кризис является временем качественных позитивных изменений, в результате которых происходит переход личности на новую, более высокую ступень развития. Для индивида сами способы самореализации оказываются предметом анализа, а новые возможности – предметом поиска. В течение кризисных периодов человек совершает важную духовную работу: выявляет противоречия между тем, кто он есть на самом деле и кем хотел бы быть, что имеет и что хотел бы иметь. В эти периоды он начинает понимать, что некоторые моменты своей жизни он переоценивал, а другие – недооценивал. Человек может осознать, что не проявляет свои способности, не реализует идеалы. При этом у него может появиться смутное чувство, что с ним что-то не так. И лишь когда человек начинает понимать, что ему необходимо изменить что-то не в социальном окружении, а в себе самом, лишь тогда он начинает строить новую жизнь на реальной основе /2/.

Итак, анализ источников литературы показал, что:

- юношеский возраст – это возраст личностной, общесоматической, половой и умственной зрелости;
- в юношеском возрасте идёт интенсивное формирование гражданской идейной и профессиональной зрелости;
- социальная зрелость обучающихся техникума включает: ценностные ориентации, понимание значимости своей профессии, мотивацию образования, достижения в обучении, сформированность «Я-концепции» и механизмов саморегуляции, состояние психоэмоционального здоровья;
- кризисы юношеского возраста необходимо рассматривать в качестве ресурсных состояний для развития социальной зрелости.

Заключение

1. Синтезируя понимание психологами и педагогами понятий «личностная зрелость» и «социальная зрелость», учитывая характеристики юношеского возраста, мы определяем *социальную зрелость* обучающихся техникума как *интегральное качество*, предполагающее: а) *установку студентов на гуманистические ценности и понимание ими значимости своей профессии для улучшения благосостояния людей*; б) *позитивный взгляд на мир, обеспечивающий способность бесконфликтного общения и положительный психоэмоциональный настрой*; в) *включение мотивации образования, ответственности, самостоятельности, саморазвития, креативности, рефлексивности, способствующие осмысленному овладению профессиональной деятельностью и осознанному участию в общественной жизни*.

2. Мы выделяем следующие *структурные компоненты* социальной зрелости: *ценностно-смысловой* (установка студентов на гуманистические ценности, понимание значимости своей профессии, наличие мотивации образования); *эмоционально-волевой* (ответственность, самостоятельность, жизнерадостность, позитивный взгляд на будущее); *коммуникативный* (позитивная направленность по отношению к другим людям, безконфликтное общение); *субъектно-деятельностный* (рефлексивность, креативность, активность в профессиональной и общественной деятельности).

#### **Использованная литература:**

1. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. – СПб., 2001.
2. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6 томах. Т. 4. Детская психология / Под ред. Д.Б. Эльконина. – М., 1984.
3. Качественные и количественные методы психологических и педагогических исследований: учебник для студ. учреждений высш. проф. образования / В.И. Загвязинский, А.Ф. Закирова, Р. Атаханов и др.; под ред. В.И. Загвязинского. – М., 2013.
4. Максимова В.Н. Акмеологический подход в педагогике. – СПб, 2007. – С. 64-72.
5. Малкина-Пых И.Г. Возрастные кризисы: Справочник практического психолога. – М., 2004.

6. Малярчук Н.Н. Роль преподавателя в повышении культурного уровня студенчества/ Педагогический менеджмент и прогрессивные технологии в образовании: сборник статей XXIV Международной научно-методической конференции/ Н.Н. Малярчук, Н.В. Семёнова. – Пенза, 2012. С. 48-50.
7. Фельдштейн Д.И. Психология развития личности в онтогенезе. – М., 1989 – 206 с.
8. Чернявская А.П. Психологическое консультирование по профессиональной ориентации. – М., 2003.

### SUMMARY

In Russia, education is popular, which is oriented on the development of personal qualities. The author reveals the relationship of the concepts of «personal maturity» and «social maturity». Emphasis is on egocentric direction of some characteristics of personal maturity, if there aren't social directions of human behavior. The author describes the characteristics of personal maturity and gives the definition to concept «social maturity students of college».

*Г.К. Атабаева*

*(«Туран» Университеті, Алматы қаласы, Қазақстан)*

### АҒЫЛШЫН ТІЛІН МЕНГЕРУДЕГІ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ КЕДЕРГІЛЕР МЕН АСПЕКТІЛЕР

Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Назарбаев "Қазақстан-2050 Стратегиясы" халыққа жолдауынан "Үш тұғырлы тіл" жөнінде мәселе қозғаған. Бұл керемет, талқылауға тұрарлық тақырып деп ойлаймын. "Үш тұғырлы тіл" қазақ халқының жастарының болашаққа деген кілті, себебі қазіргі кезде бүкіл әлем бір-бірімен тығыз байланыста, қарым-қатынаста. Тілді жетік меңгеру өзге елдің таңғажайып дүниелеріне қол жеткізуге көмектеседі, төрткіл дүниенің төрт бөлігін ашады десек артық емес. Осы күннің өзінде шет тілін меңгергеніміздің арқасында еліміз ғылым-білім саласында, технологияда, электроника, биология, медицина сынды т.б. салалардан жетістіктерге жетіп қана қоймай, жаңа асуларға да ие. Ағылшын тілі жастардың болашағы, алысқа жетелер жетістігі болмақ. Әр бір адам ана тілінде ойлайды және кез-келген тілде сөйлемес бұрын, барлық ақпаратты біріншіден ана тілінде ойластырады. Сол себепті ана тілін еш бір халық ұмытпайды. Жалпы кез-келген дүниені үйрену, ол психологиялық үрдіс болып саналады. Дәл осыған байланысты біз, адам, не себепті тез, нақты, жылдам тілді үйрене алмайтындығын анықтаймыз.

Қазіргі таңда ағылшын тілінің әлеуметтік дәрежесі жоғары екендігі бәрімізге де белгілі. Ағылшын тілінің, қазіргі әлеуметтік ортада алатын орны зор екендігі бәрімізге аян. Ағылшын тілін меңгеру арқасында, шет елдерден кез-келген салада қолданылатын әдістемелер мен заманауи технологиялар елімізде қолданылуда. Сол сияқты заман талабына сай жаңа дүниелерді меңгеруге Ағылшын тілінің тигізген септігі де аз емес. Қазіргі жастар міндетті түрде шет тілін меңгергені жөн. Қазіргі қазақ қоғамындағы тілдік ахуалды барласақ, жұртшылықтың ешкімнің үгіттеуінсіз-ақ ағылшын тіліне қарай ойысып бара жатқанын аңғарамыз. Өйткені тіл білгенге дүниенің төрт тарабы ашық, жаңа ақпараттар алуға мүмкіндік мол екендігі анық.

Адамдар психикалық тұрғыға ие жандар, ал әр адамның психикасы әр қандай, ендеше барлық адам бірдей ақпаратты қабылдай алмайды, яғни біздің мысалда тілді үйрене алмастық осыған байланысты. Ең алдымен психологиялық тұрғыда, жеке дара өзге тілді қабылдау үшін, шет тілінде сөйлеуге үйрету керек. Сөйлеу – әрекет процесі болып табылады. Сөйлеу әрекеті дегеніміз – адамның қарым-қатынас жасау үрдісіндегі қоғамдық-қатысымды қажеттілігін еске асыру тісәлі. Сөз бұл жағдайда ойды құрастырудың және жеткізудің құралы ретінде болады. Психолог ғалымдар сөйлеу әрекетін адам ағзаның психофизикалық жұмысы деп санайды. Өзге тілді үйрену, тілдік аспектілерін меңгеру - қарым-қатынастар құралы ретінде қолдана білуге дағдылану үрдісіндегі күрделі мәселе. Тілді жүйелі түрде меңгеру мектеп курсынан басталғандықтан, оны оқыту қазіргі ғалымдарды, атап айтқанда, лингвистиканың, психологияның, педагогиканың соңғы жетістіктеріне сүйенері сөзсіз. Осы тұрғыда одақ кезінде шетел тілін өзге тіл ретінде оқытудың ғылыми негізі жан-жақты қарастырылған. Шетел тілін үйрену барысында психологияға көңіл бөлмеу мүмкін емес, өйткені ол адам сана-сезіміндегі шындықтың психикалық заңдылықтарының адамның рухани жан сезімдерінің ойлау іс-әрекетінің көрінісі. Өзге тілді меңгеру мәселелерін қарастыру барысында психологияның алар орны ерекше. Ал тіл қандай психологиялық қиыншылықтарға байланысты қиын қабылданады десек,

мына мәселелерді тізбектеп шыға аламыз:

1. Тілдік психология кедергілерінің мәселелері;
2. Өзге тілдерді қабылдауда кездесетін психологиялық кедергілер мәселесі;
3. Қос тілділік мәселесінің теориялық әдіснамалық негіздері.

Тілдік психология кедергілерінің мәселелері тілді қабылдауда психологиялық тұрғыдан адам санасында ақау туғызады. Соның нәтижесінде ересек адамдарда тіл үйренуге деген қорқыныш пайда болады. Негізінен психикалық кедергі туғызатын, танымдық процестер жүйесі болып та табылады. Қазір біз танымдық процестер жүйесіне, қандай элементтер кіретіндігін және олар қандай кері әсер тигізетіндігін анықтаймыз. Кез-келген танымдық процесс бейнелеу және реттеу қызметін атқарады. Бірақ бейнелеу қызметінен басым процестер (танымдық процестер) және реттеу қызметінен басым психикалық процестерді (эмоция, ерік) бөліп көрсетуге болады. Танымдық процестер жүйесіне келесі процестер кіреді: түйсік және қабылдау, зейін, ес, қиял, ойлау. Танымдық процестер жүйесінің барлық жүйелі блоктары үнемі өзара әрекеттесу процесінде болады және танымдық іс-әрекеттің бірлігін қамтамасыз етеді. Танымдық процестер жүйесіне өзара әрекеттесу процесінде үнемі барлық нәтижелер көрінеді. Қабылдау - қоршаған орта заттары мен құбылыстарының барлық қасиеттерінің жиынтығын кешенді бейнелеу процесі. Түйсік – қоршаған орта заттары мен құбылыстарының жеке қасиеттерін бейнелейтін қарапайым процесс. Басқа сөзбен айтқанда, адам қоршаған ортаның барлығын түйсінеді. Түйсік пен қабылдау бір-бірімен өте тығыз байланысты. Кез-келген түйсіну қабылдауға, тұтастай қабылдауға дейін жеткізуге болады. Жекедаралық тіл меңгеру мәселесінде де түйсіне білу керек және ақпаратты қабылдау қажет. Тілді түйсіне алмаған адам оны сезіне алмас, ал сезіне алмаса ол адам сол тілде көп қате жасары анық. Нақты психикалық тұрғыда тілді қабылдай отыра түйсіну, сол тілде дұрыс сөйлеуге ықпал етеді. Адам сол тілді дұрыс екпінге салып сенімді түрде қабылдайды. Сондықтан түйсіну және қабылдау шет тілін меңгеруге қажетті бөлшек болып есептеледі. Ес – бұл бейнелеудің интегралды үздік түрі. Ол кез-келген психикалық процестің негізінде жатыр. Ес психикалық өмірді ұйымдастырудың негізгі түрлерінің бірі болып табылады. Есті танымдық процестердің ядросы деп атайды. Тіл меңгеру барысын, кез-келген уақытта еске түсіруге болады. Осы ес өмір бойы өтілген дүниені алдымызға қайтарып әкеліп тұрады. Сол себепті неше түрлі методикаларды қолдана отырып, оқылған ақпаратты барынша ұзақ уақытқа еске сақтап қалуға тырысу керек. Есте ашық, жарқын дүниелер ұзағырақ сақталатыны бәріне де мәлім. Ойлау – танымдық процестерінің барлық жұмысының мұраты, ақпаратты өңдеудің ақырғы үшінші деңгейі. Ойлау басқа танымдық процестердің барлық бұрмалауларын түзетеді. Ойлауды әдетте психологияда адамның болмысты, оның мәнді байланыстары және қатынастарымен қоса жанама және жалпылай бейнелеуі ретінде анықтайды. Ойлау – логикалық ойлау тәртібін дамытады, ал бұл тіл меңгеруге өз жеңілдігін тигізеді. Мәселен, ағылшын тілінің грамматикасын оқи отырып, біз ол әрдайым қайталанып тұратын тізбектен құралғанын байқаймыз. Міне, дәл осындай жерде адам кішкене ойланса, келесі жолы логикамен тақырыпты тезірек қабылдайды және тезірек түсінеді. Оқытылып отырылған ағылшын тілі жөніндегі ақпарат, басқа да жаңа дүниелер іспетті ойлау түрлеріне байланысты қабылданады. Ойлау теориялық және тәжірибелік болып екіге бөлінеді.

Қазіргі кезде балон үдерісіне байланысты осы тәжірибелік тұрғы қолданады. Тәжірибе теорияда түсінілмеген дүниені оңайлықпен адам санасына қабылдатады. Мысалы, ағылшын тілін үнемі тек жаттап, кітаптан оқып жүргенге қарағанда, адамдармен ағылшынша сөйлессеңіз немесе ағылшын тілінде бейне баяндай, фильмдер көргеніңіз абзалырақ болар. Себебі, практика яғни тәжірибе теорияны дұрыс түсінуге және бекітуге көмектеседі. Сөз – әрекеттік тілдік материалдардың бәрін оқу тәрбие ісін жүргізу барысында іскерлік пен дағдыға мықтап айналдырылғанда ғана іске асырылады. Л.С.Рубинштейн дағдыны саналы түрде орындалатын іс-әрекеттің жаттығулар арқылы автоматтандырылған компоненті деп қарайды. Психологтар дағдыларға қоса студент өз ойын дәл жеткізуге септігін тигізген іс-қимыл, дауыс ырғағы т.б. да қолдану қажет деп есептейді. Ойын сөзбен жүйелі түрде жеткізе алу үшін адамда алдымен ой туады, ал ой мен сөйлеу - бір-бірімен өте тығыз процесс. Неғұрлым жан-жақты терең ойлаған сайын адамның айтпақ болған ойы соғұрлым нақты, айқын болып шығады. И.А.Зимняя сөйлеудің негізі ой болып табылатынын айта келе шетел тілін үйретуге студенттерді әуелі қызықтыру, талпындыру арқылы ойландыруға жағдай жасау керек екендігін айтады. Ол үшін түрлі студенттерді қызықтыратын қосымша материалдар қолданылады.

Шетел тілін меңгеру – сөз дағдыларының жүйесін игеру. Тіл адам психикасында қажет бола қалған сәтте пайдалана алатындай дағды түрінде болады. Біз А.А. Леонтьевтің "қарым-қатынас жасау үшін қалыптасқан сөз дағдылары жеткіліксіз, ол үшін сөйлеу іскерлігіде қажет" деген пікірді құптаймыз. Іскерлік шығармашылық іс-әрекетке жетелейді, өйткені ол ойлаумен, сезіммен, қиялмен байланысты. Ағылшын тілі материалдарын меңгерудің процестері тікелей сол материалдардың

психологияларына байланысты қаралады. Тілдік материалдардан сабақ беруде студенттердің сезімі мен түсінігін, байқауы мен қабылдауын, ойы мен қабілетін ескеріп отыру - ағылшын тілін меңгерудің белгілі шарттары. Сондай-ақ сабақ үрдісінде жеке студенттердің үлгерімін байқап, тәуір, нашар үлгерудің себептерін де ескеріп отырған мақұл. Психологиялық тұрғыда, адамның сөйлеу әрекеті ойлаумен, оны жинақтау, талдау, салыстыру, дерексіз ойлау, жалпылау сияқты операцияларымен тығыз байланысты. Сөйлеу әрекеті - психикалық күрделі әрекет ретінде тілде төрт жағдайда көрінеді: оқу, тыңдау, сөйлеу, жазу. Оқу, тыңдау репродуктивті деп аталса, сөйлеу, жазу продуктивті деп аталады. Сөйлеу әрекеті адамның іс-әрекетінің бірі ретінде түрткі, себеп арқылы жүзеге асады. Мәселен, шетел тілі сабағында дағды жаттығу процесінде қабылданады. Оны қалыптастыру үшін жай қайталау жеткіліксіз, оған арнайы жаттығу қажет. Студенттердің бойында фонетикалық дағдыларды (жеке дыбыстарды дұрыс айту, сөздердің дауыс екіпінін дұрыс қою, сөйлемдердің дауыс ырғағын мәнерін келтіре дұрыс айту дағдыларын ) қалыптастыру үшін студенттерге өлеңдер мен ән үйретудің үлкен маңызы бар. Мұндай жұмыс процесінде негізінде студенттер материалды толық меңгереді. Ағылшын тілі тақырыптарын дағдыландыру, пысықтау, қайталау, сияқты жұмыс процестерін өз ішінде қамтиды.

Өзге тілдерді қабылдауда кездесетін психологиялық кедергілер мәселесі. Бұл сатыда кездесетін адамның ең басты кедергісі – қорқыныш. Оған кез-келген дүние мысал болуы мүмкін. Мысалы: оқушы ағылшын тілін меңгермесе нашар баға алуы мүмкін, ересек адам табысты жұмысынан айырылып қалуы мүмкін, қоршаған орта тілді білмеген адамды ақымақ санауы мүмкін. Міне, осының бәрі психологиялық қысым, қысым үрейге, ал ол өз кезегінде шынайы қорқыныш сезіміне әкеледі. Психологиялық тұрғыда кедергі болса ешбір адам тіл меңгере алмайды. Ол уайымдайды, сасқалақтайды және өз сенімін жоғалтады. Бұған себеп, үрей, қорқу, күлкіге қалуым мүмкін деген сезім. Қос тілділік мәселесінің теориялық әдіснамалық негіздері деген Билингвизм терминіне кеп тіреледі. Билингвизм деген не? Адам баласының санасы бір уақытта екі тілде ойланады және ақпаратты екі тілде өңдейді деген сөз. Билингвизмнің жақсылығы дәл осыда өз ана тілінде ойын жинақтап адам өзге тілге оңайлықпен аударады. Бірақ, Билингвизмнің теріс жағыда осыда егер адам ақпаратты миында өз тілінде жинақтай алмаса өзге тілде де белсене жұмыс атқара алмайды. Соның салдарынан қорқу пайда болады. Әр бір ақпаратты естіген сайын адам қорқа берсе, ол да бір психологиялық күйзеліске немесе ауытқуға әкеп соғады.

#### ***Пайдаланылған әдебиеттер:***

1. Жақыпов С.М. Жалпы психология негіздері. – Алматы, 2012.
2. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – Петроград, 2005.
3. Құнанбаев С.С. Современное язычное образование. – Алматы, 2005.
4. Литвак М.Е. Командировать или подчиняться. – Ростов-на-Дону, 2003.
5. Корпенко Л.А. Психологический словарь. – М., 1990.

#### **SUMMARY**

In this article psychological barriers and aspects of mastering are considered by English language. Also the system of cognitive processes takes the important seat in this question. During training to English language, for its best mastering also it is necessary to seize cognitive processes.

### РАЗДЕЛ 3

## ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

**А.Б. Темирболат**

*(Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан)*

### ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ ЛИТЕРАТУРЕ

В условиях интеграции наук, распространения междисциплинарных исследований создаются благоприятные условия для повышения эффективности образовательного процесса, использования в нем достижений различных областей знания. Так, в последние десятилетия в филологии наблюдается широкое применение интерактивных методов обучения, информационных и игровых технологий. Это позволяет существенно раздвинуть горизонты изучения материала на занятиях по лингвистике и литературоведению, углубить представления студентов о рассматриваемом предмете или явлении. Пример тому – **контекстное обучение**, которое предполагает «переход, трансформацию познавательной деятельности в профессиональную с соответствующей сменой потребностей и мотивов, целей, действий, средств, предметов и результатов» и придает «системную организованность, личностный смысл усваиваемым знаниям» /1/. Оно базируется на трех основных формах деятельности студентов, реализующихся в структуре образовательно-воспитательного процесса: учебной, квазипрофессиональной и учебно-профессиональной. Первый вид деятельности охватывает лекционные занятия. Их цель дать необходимый теоретический минимум знаний, ознакомить обучающихся с современным состоянием науки, ее историей, эволюцией, центральными проблемами. Примером квазипрофессиональной деятельности студентов выступает деловая игра. Она позволяет моделировать различные ситуации, являющиеся максимально приближенными к реальной деятельности. Третий вид деятельности направлен на выполнение обучающимися конкретных практических задач. Наиболее полно он реализуется в ходе прохождения студентами стажировки, проведения исследований по актуальной научной проблеме под руководством ведущего преподавателя, специалиста соответствующего профиля. Учебно-профессиональная деятельность охватывает различные виды практик: фольклорную, диалектологическую, педагогическую и т.д.

В контекстном обучении, как отмечает А.А. Вербицкий, «теоретическое знание впервые становится для студента осмысленным, превращаясь... в живое знание, в ориентировочную основу предстоящей профессиональной деятельности, которая формируется «здесь и теперь» в моделируемых ситуациях компетентного предметного действия и поступка. Тем самым студент как бы разворачивается из прошлого через настоящее в будущее, действует в целостном пространственно-временном контексте «прошлое – настоящее – будущее». Он понимает, что было («ставшие» образцы теории и практики), что есть (выполняемая им познавательная деятельность) и что будет (моделируемые ситуации профессиональной деятельности). Все это мотивирует его учебную деятельность, делает ее осмысленной и продуктивной» /2/.

Основной единицей содержания контекстного обучения выступает проблемная ситуация, которая задается в процессе практических и лекционных занятий, стимулируя студента проявлять свои знания, навыки, умения, развивать творческое мышление и самостоятельно принимать решения.

В процессе применения данного метода используются такие виды профессионального контекста, как социальный, предметный, ценностно-ориентационный, производственно-технологический, личностный, организационно-управленческий, должностной, учрежденский.

Эффективность контекстного обучения обуславливается соблюдением следующих требований:

- 1) обеспечение содержательно-контекстного отражения профессиональной деятельности специалиста данной области в процессе обучения студентов, получения ими теоретических и практических знаний;
- 2) сочетание различных форм и методов обучения с учетом специфики их профильной подготовки, психологических требований, дидактических принципов;
- 3) использование модульной системы образования, способной адаптироваться к меняющимся условиям обучения, потребностям рынка труда;
- 4) реализация различных типов связей между формами обучения студентов;
- 5) обеспечение постепенного усложнения содержания обучения от начала к концу образовательного процесса.

Данный метод можно применять на практических занятиях по теории литературы:

Тема семинарского занятия: «В творческой лаборатории поэта».

**Цель** – закрепление теоретических знаний о системе стихосложения, ритмической организации лирического произведения, понятиях рифмы, строфы.

Основные этапы:

- 1) объяснение принципов построения поэтического творения, определение понятий «рифма», «ритм», «строфа», «метр», «стопа», «размер»;
- 2) обсуждение основных этапов работы над поэтическим произведением;
- 3) написание стихотворения;
- 4) анализ написанных поэтических произведений с точки зрения их смыслового содержания, структурной и ритмической организации, определение лучших произведений студентов и выявление критериев оценки лирических произведений;
- 5) определение роли и места поэзии в жизни человека, общества, историко-культурном и литературном процессе.

В ходе семинарского занятия студентам предлагается выступить в роли поэта, литературного критика, исследователя литературы. Такой подход позволит им глубже понять особенности написания и построения лирических произведений, их значение в системе современных общественных и художественных ценностей.

В рамках контекстного обучения в современной филологической науке широко применяются такие типы лекций, как лекция-визуализация, лекция вдвоем, лекция с заранее запланированными ошибками, лекция-пресс-конференция, лекция-дискуссия, лекция с разбором конкретных ситуаций.

#### **Лекция-визуализация**

**Цель** – раскрытие содержания изучаемой темы посредством наглядных материалов с целью систематизации теоретических и методологических знаний студентов.

Лекция-визуализация существенно облегчает процесс восприятия, передавая понятия, термины с помощью конкретных примеров, четко сформулированных определений. Она способствует осмыслению большого объема информации.

В процессе лекции-визуализации используется несколько типов наглядных материалов: натуральные, изобразительные, символические. К первым относятся книги, произведения писателей, ко вторым – слайды, фотографии, рисунки, портреты, к третьим – схемы, таблицы, интеллектуальные карты.

В качестве основных требований, предъявляемых к лекции-визуализации, исследователи выделяют:

- 1) обеспечение систематизации имеющихся знаний;
- 2) усвоение новой информации;
- 3) создание и разрешение проблемных ситуаций;
- 4) демонстрация различных способов визуализации;
- 5) соблюдение визуальной логики и ритма подачи материала /3/.

При подготовке лекции-визуализации необходимо учитывать уровень подготовленности аудитории, ее профессиональную направленность и особенности изучаемой темы.

#### **Лекция вдвоем**

**Цель** – раскрытие многогранности изучаемой проблемы, возможности различного подхода к ней.

Лекция вдвоем предполагает изложение материала в диалоге двух преподавателей. В процессе занятия моделируются реальные ситуации обсуждения теоретических и практических вопросов специалистами в данной области, имеющими различные точки зрения, но совместимыми по стилю мышления и общения. Например, в лекции по поэтике литературы могут принимать участие теоретик и историк литературы или литературный критик, представители разных научных школ.

В ходе занятия преподавателям следует, с одной стороны, демонстрировать культуру общения, спора, умение опровергать доводы собеседника и совместно принимать решение, искусство импровизации, терпимость к мнению оппонента; с другой – втягивать в обсуждение рассматриваемой проблемы студентов, побуждая их задавать вопросы, высказывать и обосновывать собственную точку зрения.

Лекция вдвоем способствует:

- 1) актуализации теоретических и практических знаний обучающихся, необходимых для понимания диалога преподавателей и участия в нем;
- 2) развитию креативного и логического мышления студентов, умения вести конструктивную дискуссию, обосновывать высказанные суждения относительно рассматриваемой проблемы;
- 3) выработке у обучающихся наглядного представления о культуре спора, принципах построения и ведения диалога, совместного поиска и принятия решения по изучаемому вопросу;
- 4) развитию аналитического мышления студентов, их умения делать выбор, присоединяясь к точке зрения одного из преподавателей и четко формулировать свое видение проблемы.

При подготовке данной лекции необходимо заранее составить сценарий, конкретно определить круг вопросов, которые будут вынесены на обсуждение в процессе занятия, установить регламент.

### **Лекция с заранее запланированными ошибками**

**Цель** – развитие аналитического мышления студентов путем активизации их внимания и оценка качества освоения изученного материала.

Лекция с заранее запланированными ошибками позволяет эффективно осуществлять контроль знаний обучающихся. Она требует высокой профессиональной подготовки преподавателя, поскольку необходимо тщательно отобрать материал и, сохраняя естественность изложения, внести в него ошибки.

Данная лекция предоставляет возможность студентам проверить собственные знания по изучаемой дисциплине, умение ориентироваться в понятийно-категориальном аппарате и в содержании материала.

В процессе занятия обучающиеся выступают в роли экспертов, оппонентов, рецензентов. Студенты приобретают навыки оперативно анализировать сложившуюся речевую ситуацию и выделять неправильную информацию.

Лекция с заранее запланированными ошибками требует четкого построения, выразительности изложения. Материал должен быть систематизирован.

Лекция с заранее запланированными ошибками включает в себя несколько этапов. Во-первых, преподаватель должен заранее предупредить студентов о том, что в ней содержится несколько ошибок. Во-вторых, после прочтения лекции необходимо провести обсуждение всех выявленных обучающимися ошибок и их сравнение со списком, составленным преподавателем при ее подготовке. В случае несовпадения следует позволить студентам обосновывать свою точку зрения.

Лекция с заранее запланированными ошибками проводится на итоговом занятии по изучаемой теме и содержит обзор изученного ранее материала.

### **Лекция-пресс-конференция**

**Цель** – развитие коммуникативных навыков студентов, активизация их мыслительной деятельности и работы на занятии посредством информирования каждого обучающегося по интересующим его проблемам.

Лекция-пресс-конференция предполагает диалог преподавателя с аудиторией, в ходе которого он отвечает на поставленные ему вопросы. Она имеет четкую структуру. Основными составляющими лекции-пресс-конференции выступают:

- 1) четкое формулирование темы;
- 2) составление студентами вопросов преподавателю по данной теме в письменной форме (5-7 минут);
- 3) систематизация преподавателем поставленных ему вопросов, исходя из их содержания (5-7 минут);
- 4) развернутые ответы на вопросы в форме связанного текста, с аргументацией и примерами;
- 5) подведение итогов лекции.

В процессе занятия раскрываются профессиональная компетентность преподавателя и уровень подготовки студентов, их умение ориентироваться в содержании поставленной темы, в сложившейся речевой ситуации. Лекция-пресс-конференция способствует развитию коммуникативных навыков обучающихся. В процессе занятия студенты отрабатывают умение формулировать вопросы, строить систему доказательства и опровержения.

Лекция-пресс-конференция проводится на любом этапе изучения материала. Она позволяет привлечь внимание студентов к наиболее важным и значимым моментам содержания дисциплины. Лекция-пресс-конференция дает возможность получить представление о степени усвоения материала обучающимися. Она способствует систематизации знаний студентов, помогает в процессе

корректирования содержания лекционных и семинарских занятий в соответствии с потребностями аудитории. Лекция-пресс-конференция позволяет раскрыть перспективы применения полученных теоретических знаний на практике.

### **Лекция-дискуссия**

**Цель** – активизация познавательной и мыслительной деятельности обучающихся, углубление их представлений об изучаемой теме.

Лекция-дискуссия предполагает свободный обмен мнениями преподавателя и студентов, их идеями и взглядами по рассматриваемому вопросу. Она позволяет выявить представления обучающихся о предмете обсуждения, внести необходимые корректировки в сложившиеся в их сознании установки путем построения четкой системы доказательств и тезисов.

Вопросы для активизации студентов и тема дискуссии формулируются самим преподавателем в зависимости от конкретных дидактических задач, которые он ставит перед собой для данной аудитории /4, с. 18/.

В качестве предмета обсуждения на занятиях по теории, истории, поэтике литературы, риторике могут быть предложены конкретные речевые ситуации, литературные факты, фразы и реплики героев, отдельные образы в структуре художественного произведения, научные концепции и гипотезы по изучаемой проблеме. Рассматривая их вместе со студентами, преподаватель в конечном итоге подводит их к определенному выводу и заключению, тем самым формируя в их сознании соответствующие представления.

Лекция-дискуссия имеет четкую структуру. В ходе ее проведения преподаватель «приводит отдельные примеры в виде ситуаций или кратко сформулированных проблем и предлагает студентам коротко обсудить их». Выслушав их мнения, он делает краткий анализ, выводы и продолжает занятие /4, с. 18/.

Лекция-дискуссия позволяет преподавателю «управлять коллективным мнением группы». Для достижения эффекта от такой формы занятия «необходимо правильно подобрать вопросы для обсуждения». Лекция-дискуссия требует умелой, целенаправленной ее организации, которая обусловливается прежде всего компетентностью и степенью профессионального мастерства преподавателя /4, с. 18/.

### **Лекция с разбором конкретных ситуаций**

**Цель** – активизация познавательной деятельности студентов, развитие их умения применять собственные знания, практический опыт при решении профессиональных задач и проблем.

Данная лекция предполагает обсуждение в аудитории конкретных ситуаций, которые представляются либо устно, либо в форме видеозаписи. Например, на занятиях по литературе можно предложить разобрать поступок героя произведения, определить значение художественного творения в историко-культурном процессе. Объектом обсуждения могут стать научные гипотезы, теории, выдвигаемые относительно категорий, понятий.

Роль преподавателя на лекции сводится к тому, чтобы, во-первых, активизировать участие студентов в решении проблемы путем постановки вопросов; во-вторых, выяснить их позицию, уровень знания и понимания сути рассматриваемой ситуации; в-третьих, «столкнуть между собой различные мнения и тем самым развить дискуссию, направив ее в нужное русло»; в-четвертых, «опираясь на правильные высказывания и анализируя неправильные выводы, преподаватель постепенно подводит студентов к коллективному выводу или обобщению» /4, с. 19/.

Такое построение занятия позволяет заинтересовать аудиторию, привлечь ее внимание к заявленной теме. Лекция с разбором конкретных ситуаций подготавливает студентов к творческому восприятию изучаемого материала.

Для развития аналитических способностей, практических навыков обучающихся широко применяется *method case-study*. Впервые он был использован в начале XX века в Гарвардском университете при изучении экономических дисциплин. Впоследствии метод case-study получил распространение в медицинских вузах, на юридическом, математическом, физическом факультетах. Он находит применение при обучении социологии.

Данный метод может быть использован на занятиях по филологическим дисциплинам. Разработка и применение кейсов позволит развить коммуникативные способности, творческое мышление студентов. Ибо метод case-study предполагает рассмотрение, анализ и решение проблемы, которая не ложится в рамки традиционной логики, требует нестандартного подхода. Отсюда

возможность дискуссии, необходимость грамотного оппонирования, владение навыками убеждения, знание и понимание сути обсуждаемого вопроса.

Метод case-study способствует:

- 1) приобретению новых знаний и развитию общих представлений о предмете обсуждения;
- 2) развитию у обучающихся аналитического, творческого мышления, умения четко формулировать высказывания, аргументировать собственную точку зрения;
- 3) приобретению навыков разработки стратегии поведения, плана действий и их осуществления для решения поставленной проблемы;
- 4) формированию и развитию умения анализа сложных и неструктурированных проблем;
- 5) нахождению наиболее рационального решения изучаемой проблемы;
- 6) развитию умения работать в команде /5, с. 115/.

Его отличительной особенностью является создание проблемной ситуации, основанной на фактах из реальной действительности. Кейс представляет собой «единый информационный комплекс», позволяющий понять суть вопроса. Как отмечают исследователи, он должен отвечать следующим требованиям:

- соответствовать цели его создания;
- иметь соответствующий уровень трудности;
- иллюстрировать различные аспекты выдвинутой ситуации;
- быть актуальным по содержанию;
- развивать аналитическое мышление обучающихся;
- провоцировать дискуссию;
- иметь несколько решений /6/.

Выделяют несколько этапов создания кейсов:

- 1) определение и четкое формулирование цели разработки и формирования кейса;
- 2) идентификация соответствующей цели конкретной реальной ситуации;
- 3) подбор и поиск источников информации для кейса (Интернет, справочники, словари, печатные издания и т.п.);
- 4) систематизация информации и материала для кейса;
- 5) предварительное обсуждение кейса с коллегами;
- 6) подготовка методических рекомендаций по использованию и презентации кейса разработка задания для студентов, вопросов для ведения возможной дискуссии.

Например, на практических занятиях по теории литературы можно применить следующий case:

**Тема:** Жанр произведения М.О. Ауэзова «Серый Лютый».

**Предпосылки:** отсутствие единого мнения среди литературоведов.

**Ситуация:** В современной науке и критике получили распространение две точки зрения: 1) «Серый Лютый» – рассказ; 2) «Серый Лютый» – повесть.

**Цель** – определение жанра произведения М.О. Ауэзова «Серый Лютый».

**Задание:** Проанализируйте данное произведение с точки зрения его жанрового своеобразия.

**Вопросы, необходимые для анализа:**

Что понимают под термином «литературный жанр»?

Каковы отличительные особенности эпических жанров?

Каковы характерные черты жанра рассказа?

В чем заключается специфика повести?

Чем отличается повесть от рассказа и новеллы?

Проводится ли в литературоведении четкая градация между жанрами рассказа и повести?

Какие черты жанра рассказа проявляются в произведении М.О. Ауэзова «Серый Лютый»?

Какие черты жанра повести проявляются в произведении М.О. Ауэзова «Серый Лютый»?

Можно ли отнести произведение М. О. Ауэзова «Серый Лютый» к жанру новеллы или романа?

К какому жанру относит свое произведение М. О. Ауэзов?

Почему многие исследователи-литературоведы называют произведение М.О. Ауэзова «Серый Лютый» повестью?

Приобретению практического опыта в обучении студентов способствуют *ролевые игры*. Они позволяют помещать обучающихся в условия, максимально приближенные к реальным, и тем самым способствуют раскрытию духовного потенциала личности, проверке собственных установок, принципов, представлений.

Ролевая игра – это «комплексный методический прием обучения, в котором маленькая группа в форме игрового представления критически рассматривает важную для неё тему...». При этом ее

«участники в защищенной воображаемой ситуации, как в модели реальной ситуации, исполняют роли различных предполагаемых людей», критически рассматривая и оценивая предлагаемую проблему /7, с. 121/.

В образовательном и воспитательном процессе ролевая игра выполняет несколько *функций*. Во-первых, *мотивационно-побудительную*, ибо является моделью межличностного общения. В ходе игры студенты вступают во взаимодействие друг с другом. Между ними возникает диалог. Во-вторых, ролевая игра выполняет *обучающую функцию*. Она способствует развитию коммуникативных навыков студентов. В-третьих, ролевая игра осуществляет *воспитательную функцию*. В процессе участия в ней студенты развивают навыки работы в команде, умение самостоятельно принимать решение, проявлять инициативу. Ролевая игра воспитывает дисциплину, трудолюбие у обучающихся. Она способствует поиску совместных решений, развитию чувства толерантности, такта, взаимоуважения. В-четвертых, ролевая игра выполняет *ориентирующую функцию*. Она позволяет студентам взглянуть на себя и на ситуацию с другой стороны, ощутить себя в другом социальном статусе. В-пятых, ролевая игра реализует *компенсаторную функцию*. Она обогащает практический опыт студентов, расширяет их кругозор, давая возможность увидеть проблему с различных точек зрения.

В ролевой игре выделяют три основные фазы:

- 1) фаза подготовки, предполагающая определение темы, выбор и распределение ролей, составление плана;
- 2) фаза действия – непосредственный процесс игры, реализация участниками своих функций в соответствии с принятой ими ролью;
- 3) фаза анализа, цель которой – обсуждение и оценка результатов игры, подведение основных итогов.

Ролевые игры могут применяться на лекционных и практических занятиях. Их тема может быть спланирована заранее или же спонтанно непосредственно в аудитории. Так, в качестве тем на занятиях по теории, поэтике литературы могут быть предложены следующие:

1. Студент заявляет, что изучать литературу не нужно. Как с ним поступить? Обучающимся предлагают сыграть роль преподавателя, исследователя литературы, писателя, главного редактора литературного журнала. Их задача – убедить студента в том, что читать художественные произведения необходимо и полезно.

Таким образом, применение инновационных технологий и методов в учебном процессе способствует повышению качества и эффективности обучения, воспитанию и формированию гармоничной личности, способной творчески мыслить, самостоятельно принимать решения, адаптироваться к изменениям, происходящим в современном обществе, открытой к коммуникативному диалогу и сотрудничеству.

#### ***Использованная литература:***

1. Дмитриева О.А. Формы и методы контекстного обучения на уроках литературы, как средство развития творческих способностей учащихся // <http://festival.1september.ru/articles/311213/>
2. Вербицкий А.А. Контекстное обучение в новой образовательной парадигме // Материалы VII Всероссийской научно-практической конференции «Формирование современной образовательной среды в условиях реализации нового поколения стандартов среднего профессионального образования», 13-14 марта 2003 года, г. Воронеж // <http://siv.su/L10.htm>
3. Малейко Г.У. Лекция-визуализация как современная форма изложения материала // [kollegam.narod.ru/Statia/Foo.doc](http://kollegam.narod.ru/Statia/Foo.doc)
4. Рекомендации по использованию инновационных образовательных технологий в учебном процессе / Сост. Е.И. Сафонова. Отв. ред. В.В. Минаев. – М., 2011. – 71 с.
5. Агафонова Е. А. К вопросу о применении метода Case study и использовании Интернет-ресурсов как активных методов обучения иностранному языку в техническом вузе // Молодой ученый. – 2011. – № 6. – Т. 2. – С. 114-116.
6. Смолянинова О.Г. Дидактические возможности метода case-study в обучении студентов. – 2002 // <http://www.lan.krasu.ru/studies/authors/smolyaninova/CASE-STUDY/articles/Didacti>
7. Одилова Н. Ф. Эффективность использования ролевых игр в процессе обучения // Молодой ученый. – 2011. – № 12. – Т.2. – С. 121-124.
8. Черницына С.А. Технология контекстного обучения студентов-филологов в процессе профессионально-педагогической подготовки в университете. Дис. канд. пед. наук. – Курган, 2000. – 199 с.

## SUMMARY

In the article innovative methods and the receptions of training applied in modern philology are considered. The author opens an essence of contextual training, role game and a method case-study. In the article specific examples of use of these technologies on employment on literary criticism and the literature are resulted.

*Л.М. Алиярова, А.Р. Халенова, Л.М. Махажанова*

*(Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан)*

## МОТИВАЦИОННЫЕ АСПЕКТЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ В ВУЗЕ

Обучение как общественное явление есть целенаправленная, организованная, систематическая передача и усвоение подрастающим поколением опыта общественных отношений, общественного сознания. Содержанием обучения являются основные формы общественного сознания, прежде всего наука, искусство, право, мораль, а также культура, производительный опыт и навыки к труду.

В результате обучения студенты получают систему научных знаний, фактов, обобщений, законов. Они овладеют наиболее общими умениями и навыками, которые помогают им утвердиться в коллективе, обществе, в окружающем предметном мире и овладеть способами объяснения мира.

С помощью функции вооружения знаниями реализуется центральная функция обучения – формирование мировоззрения студентов. Оно формируется у них объективно, постепенно, по мере все большей обобщенности знаний, позволяющих судить об окружающем мире.

Управление мотивацией изучения ИЯ является одной из центральных проблем в методике обучения. Для оптимальной организации учебного процесса важно, в первую очередь, глубокое знание мотивов учения студента и, во-вторых, умение правильно выявлять их и разумно управлять ими. Поиск путей решения вопроса о мотивации учения возможен в плане психологических исследований. По словам И.А. Зимней, «мотив – это то, что объясняет характер данного речевого действия, тогда как коммуникативное намерение выражает то, какую коммуникативную цель преследует говорящий, планируя ту или иную форму воздействия на слушающего» /1/.

Многочисленные эксперименты показали, что в течение одного учебного года отношение обучаемых к различным видам речевой деятельности (РД) на ИЯ может резко изменяться в отрицательную или положительную стороны. Это, в свою очередь, зависит от стиля работы преподавателя (постоянное использование одного лишь учебника, однообразных видов упражнений ослабляет положительные эмоции, и учащийся превращается в пассивного созерцателя), от УМК, от результатов обучения и т.п.

Для оптимальной организации речемыслительной деятельности необходимо знать и типы мотивации. Мотивация учения может определяться внешними (узколичными) мотивами /2/.

Внешние мотивы не связаны с содержанием учебного материала: мотив долга, обязанности (широкие социальные мотивы), мотив оценки, личного благополучия (узко социальные мотивы), отсутствие желания учиться (отрицательные мотивы). Внутренние мотивы, напротив, связаны с содержанием учебного материала: мотивы познавательной деятельности, интереса к содержанию обучения (познавательные мотивы), мотивы овладения общими способами действий, выявление причинно-следственных связей в изучаемом учебном материале (учебно-познавательные мотивы) /3/.

Как утверждает Г.В. Рогова, интерес к процессу обучения по ИЯ держится на внутренних мотивах, которые исходят из самой иноязычной деятельности. Таким образом, в целях сохранения интереса к предмету учитель ИЯ должен развивать у студентов внутренние мотивы /4/.

В системе обучения ИЯ как иноязычной культуре в первую очередь важны средства поддержания мотивации к познавательной, развивающей и воспитательной деятельности, что, в конечном итоге, вызывает у изучающего ИЯ коммуникативную мотивацию.

Интерес к ИЯ способствует формированию мотивов к анализу языковых явлений, всевозможным по форме и содержанию занятиям, развивает лингвистическое мышление, дает возможность использования ИЯ как средства обмена информацией, получения знаний с его помощью, изучения культуры, истории, развития и деятельности страны изучаемого языка. Расширение кругозора формирует мотив отношения к ИЯ как необходимому средству познавательной деятельности /5/.

К развивающей деятельности относятся:

1. Речевые способности (способности к догадке, к различению, к имитации, к логическому изложению и др.).

2. Психические функции, связанные с речевой деятельностью (речевое мышление, память во всех ее видах, внимание, воображение и др.).

3. Определенный уровень мотивации к дальнейшему овладению иноязычной культуры (приобретение опыта положительного отношения).

Компонентами данного аспекта является развитие:

- речевых способностей (феноменальных слух, способности к догадке, к различению, к имитации, к логическому изложению, чувство языка и др.);

- психических функций, связанных с речевой деятельностью (речевое мышление, память во всех ее видах, внимание, воображение, восприятие и др.);

- умения общаться;

- определенного уровня мотивации к дальнейшему овладению иноязычной культурой (приобретение опыта положительного отношения к иностранному языку, ориентированного на систему ценностей личности).

Последний компонент имеет настолько большое значение, что без преувеличения можно утверждать следующее: если необходимая мотивация не формируется в процессе обучения, то само обучение становится похожим на машину, у которой отключился мотор и которой толкают внешние силы: учитель, администрация, родители, в лучшем случае – чувство долга студента. Если же мотивация не сформирована и к концу обучения, то все затраченное на это время можно считать почти потерянным: что приобретено, скоро забывается, а желания повышать свой образовательный уровень нет.

Необходимая мотивация не появляется само собой, ее нужно настойчиво и систематически развивать специальными средствами, включенными в систему обучения.

Данный аспект заключается в том, что обучение иноязычной культуре используется как средство идейно-политического, нравственного, этического, эстетического, трудового, интернационального и патриотического воспитания.

Мотивационный аспект имеет решающее значение также и для активации всех психологических процессов мышления, восприятия, понимания и усвоения иноязычного материала. Для этого необходимо повышать уровни мотивации, способствуя развитию познания и интеллектуальной деятельности студента, стремясь, в конечном итоге, повысить эффективность процесса обучения.

Психические и физические переживания (потребности), осознанная внутренняя или внешняя потребность (мотивы) придают смысл, тем самым стимулируют речемыслительную деятельность, мышление и приводят к желанию больше узнать и научиться мыслить на языке. Благодаря ситуации, удовлетворяются потребности личности и создаются положительные установки на изучения ИЯ. Таким образом, мотивы, интересы, ситуации, установки взаимообусловлены, составляют гармоничное единство личности, являются внутренним энергизатором.

Учет личностных свойств приводит к возникновению ситуационной коммуникативной мотивации, то есть обеспечивает инициативное участие студента в учебном или реальном общении /6/.

Личностная индивидуализация, обеспечивающая вызов коммуникативной мотивации, традиционно предлагает учет шести методически наиболее значимых свойств студента как личности: контекста деятельности; личного опыта; сферы желаний, интересов, склонностей; эмоционально-чувственной сферы; мировоззрения; статус студента в группе. Все это побуждает студентов к обучению.

Ученые, исследующие мотивацию усвоения ИЯ, выделяют целый ряд видов мотивации с учетом индивидуального развития обучающихся. Это такие виды как:

- \* коммуникативно-мотивационная, определяющаяся на основе потребностей в общении;

- \* лингво - познавательная мотивация, основанная на стремлении обучаемого к познанию языковых явлений;

- \* страноведческая мотивация, зависящая от тематики и эмоциональной заинтересованности студента и т.п.

Поскольку специфика среднего этапа обучения ИЯ определяется «целевыми установками, особенностями владения языком, характером усвояемого материала (объем, сложность, информативность)» /7/, то на этой стадии продолжается дальнейшее развитие коммуникативных умений и речевых навыков.

Ведущим видом РД является устная речь. При обучении устной речи основная причина трудности ее усвоения заключается в том, что языковой материал, которым человек должен овладеть, выступает совершенно в новом аспекте – им нужно овладеть активно как средством общения, а не просто для узнавания и опознания, что является задачей при рецептивном восприятии языка.

При чтении и слушании улавливается готовый материал, хотя рецептивное восприятие в каждом случае имеет свои особенности. При чтении про себя человек имеет возможность дважды и трижды вернуться к неясному месту, в то время как при слушании он в известной мере подчиняется темпу речи говорящего, что создает для понимания дополнительную трудность.

Наивысшую степень трудности представляет самостоятельное выражение мыслей и чувств средствами неродного языка. Здесь говорящий должен владеть не только синтаксико-морфологическим строением языка, но и сложной системой сочетаемости слов, которая всегда специфична и в большой степени не совпадает с сочетаемостью в родном языке субъекта речи.

Грамматика в основных языках мира уже проанализирована и научно систематизирована, и осознанное овладение ею путем последовательных упражнений не представляет особых трудности. Что касается лексики, то это область еще мало исследована. До сих пор не составлено точных карт словоупотребления даже по наиболее изученным европейским языкам. Между тем, когда речь идет об автоматизированном владении структурой языка, под этим подразумевается прежде всего автоматизированное владение словоупотреблением. Это одна из сложнейших задач устной речи.

Формирование устойчивого уровня мотивации учения обязывает преподавателя подбирать соответствующие учебные материалы, которые представляли бы собой когнитивную, коммуникативную, профессиональную ценности, носящие творческий характер, стимулировали бы мыслительную активность учащихся.

Использование в учебно-воспитательном процессе по ИЯ культурологического материала создает условия, мотивирующие учебный процесс, а также способствует углублению и расширению сферы познавательной деятельности учащихся.

Мотивационная основа общения формируется путем моделирования потребности, его мотивов, целей, коммуникативного намерения. Если исходить из отмеченных П.М. Якобсоном трех основных групп мотивов общения /8/. Можно сделать вывод, что люди вступают в общение в следующих случаях: в связи с выполнением совместной деятельности (деловое общение), с целью оказания воздействия на собеседника, для удовлетворения эмоциональной потребности в общении.

В учебных условиях деловое общение, обслуживающее совместную деятельность студентов и преподавателей, направлено на организацию урока и ограничено словарем классного обихода. Общение с целью оказать воздействие на собеседника в традиционном обучении представлено диалогами, составленными студентами, или дискуссиями на заданную тему. Однако подобные диалоги нередко страдают отсутствием реальной обращенности к собеседнику, общей мотивированности, ситуативной обусловленности и неадекватной техникой общения, дискуссия на иностранном языке в начале обучения весьма затруднена, и коммуниканты еще не в состоянии оказывать воздействие друг на друга. В тех случаях, когда тема дискуссии их всерьез увлекает, они, как неоднократно приходилось наблюдать, стремятся перейти на родной язык, поскольку беседа на родном языке полностью удовлетворяет эмоциональную потребность студентов в общении.

Мотивационная основа общения может быть создана путем его моделирования по образцу естественного. Моделирование общения возможно лишь при условии создания его общедействительного фона. Если при помощи ролевой игры построить модель трудовой деятельности или воспроизвести какую-либо социально-бытовую ситуацию, то рамки общения, направленного на регулирование совместной деятельности, оказание воздействия на собеседника или на удовлетворение потребности в общении, значительно расширяются. Носители присвоенных социальных ролей реализуют предписанные игрой коммуникативные намерения путем достижения осознаваемых целей. Эти цели предопределяются мотивом общей деятельности коммуникантов и достигаются путем выполнения речевых действий, обусловленных той общей деятельностью, в рамках которой протекает данная речевая деятельность.

Привлечение материалов культуры резко повышает мотивацию учения, что чрезвычайно важно, так как мотивации не эффективно. Мотивационная сфера имеет в своем составе несколько аспектов – ряд побуждений: идеалов и ценностных ориентаций, потребностей и познавательных интересов. При общении к материалам культур содействует пробуждению познавательной мотивации то есть, студенты не только осваивают программный материал, но и знакомятся с неизвестными фактами культуры, что, несомненно, вызывает у них интерес. Поэтому процесс обучения с учетом интересов студентов становится особенно эффективным.

Немаловажную роль при изучении иностранного языка играют эмоции. Воспитание правильной мотивационной направленности, постановка целей у студентов должно сопровождаться воздействием на эмоциональные отношения студентов к учению. Эмоции, несомненно, имеют мотивирующее значение в процессе учения. В психологии показано, что эмоции развиваются не сами по себе, а тесно зависят от особенностей деятельности человека и его мотивации. Специфика эмоций, отмечал видный психолог А.Н.Леонтьев, состоит в том, что они отражают отношение между мотивами и возможностью успеха деятельности по реализации этих мотивов /2/. Эмоции возникают у человека при актуализации мотива и нередко до рациональной оценки человеком своей деятельности. Тем самым эмоции оказывают существенное влияние на протекание всякой деятельности, в том числе и учебной. Все стороны учебного труда студентов сопровождаются теми или иными эмоциями. Выделим наиболее часто отличающиеся в психолого-педагогической литературе особенности эмоционального климата, необходимые для создания и поддержания мотивации учения:

- \* положительные эмоции, связанные со школой в целом и пребыванием в ней. Они являются следствием умелой и слаженной работы всего педагогического коллектива, а также правильного отношения к школе в семье;

- \* положительные эмоции, обусловленные равными, хорошими деловыми взаимоотношениями студента с преподавателями и товарищами, отсутствием конфликтов с ними;

- \* положительные эмоции, возникающие при овладении учащимися приемами самостоятельного добывания знаний, новыми способами усовершенствования своей учебной работы, самообразования. Однако учителю важно помнить, что эмоциональное благополучие, преобладание удовлетворенности собой у студентов в крайних случаях может приводить к застою в учебной работе, к прекращению роста студента, к «закрытости» их для развития. Поэтому в процессе обучения должны присутствовать и эмоции с отрицательной модальностью. Такая отрицательная эмоция, как неудовлетворенность, является источником поиска новых способов работы, самовоспитания и самоусовершенствования.

Поскольку личность есть иерархия мотивов, то для ее развития в процессе обучения важно создать разностороннюю мотивацию коммуникативной деятельности. При обучении иностранному языку появляется возможность использовать разные виды мотивации, причем не только игровую, коммуникативную, познавательную, но и эстетическую.

В связи с тем, что развитие личности требует ее взаимодействия с окружающими людьми, необходимо организовать это взаимодействие на основе совместной предметно-ориентированной, мотивированной коммуникативной деятельности студентов между собой и с преподавателем. Исключительную роль в организации такого взаимодействия играет коммуникативно-ориентированные упражнения, содержательное и мотивационное наполнение которых имеет проблемный характер и предполагает различные варианты их выполнения. Использование подобных упражнений не только помогает студенту овладеть языком как средством коммуникации, но и по возможности стимулирует его творческую активность.

По мимо этих упражнений существуют и мотивационные упражнения, которые связаны с развитием и совершенствованием умения речевые поступки в условиях, приближенных к реальным. Степень «приближенности» при этом может быть различной: от создания элементарных словесных стимулов до театрализации фрагментов урока. Возможно ограничение задания указанием на определенный языковой материал, таковы, например, «коммуникативные» упражнения, предложенные Е.И. Пассовым /9/. Другие упражнения могут выполняться при полной свободе для студента в подборе и использовании материала /10/. Разработаны способы регулирования деятельности учащихся при выполнении ими ситуативных упражнений путем усиления или ослабления смысловых и формальных опор. Однако имеется нечто общее у всех мотивационных упражнений: наличие в задании стимула к совершению речевого поступка и смещение речевого действия на экстралингвистическую цель.

Как явствует из сказанного, мы не можем поддержать мнение методистов отрицающих роль языковых знаний и соответствующих упражнений, приносимых ими в жертву тренировке и практике. Этим допускается погрешность в отношении принципа сознательности в дидактике. Обучающиеся предоставляются стихии интуитивных восприятий, механического дрилла и лишаются опоры на приемы логико-дискурсивного мышления в практическом овладении иностранным языком.

Таким образом, СО находится в неразрывной связи с мотивацией изучения ИЯ. Эти два аспекта взаимозависимы и взаимообусловлены. СО не может не влиять на мотивацию изучения ИЯ. Оптимально соотношенные цели и СО с потребностями и интересами обучающихся способствуют повышению эффективности обучения предмету в целом.

### ***Использованная литература:***

1. Зимняя И.А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке. – М., 1988.
2. Леонтьев А.А. Потребности, мотивы, эмоции: Конспект лекций – М., 1981.
3. Спиридовская Л.А. Содержание и организация внеурочной учебной деятельности учащихся по иностранным языкам в школах полного дня. Дис канд. наук. – М., 1990.
4. Рогова Г.В. Методика обучения английскому языку на начальном этапе в ср. школе. Пособие для учителя. – М.: Просвещение, 1988.
5. Мотивационные аспекты профессионально-ориентированного обучения иностранному языку в вузе. О повышении мотивации обучения иноязычному речевому общению на начальном этапе языкового педагогического вуза // Качалов Н.А., Маслыко Е.А. Пути формирования мотивации овладения студентами иностранного языка; Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. – 2-ое издание – М., 1991.
6. Шатилов С.В. Методика обучения немецкому языку в средней школе. – М., 1991.
7. Якобсон П.М. Психологические проблемы мотивации человека. – М., 1979
8. Пассов Е.И. Коммуникативные упражнения. – М., Л. 1967
9. Берман И.М. Ситуативность и обучение устной речи // Иностранный язык в школе. – 1984, № 5.

### **SUMMARY**

This article is devoted to the connection maintenance learning motivation. To organize an educational process it is necessary is to know- the motives of students in learning foreign languages and ability to manage them.

Learning motivation is determined by external and internal conditions. The education of right motivation trends is accompanied by the influence on emotional attitude to learning of the students.

***Л.Н. Казимирская<sup>1</sup>***

*(Бюджетное общеобразовательное учреждение города Омска «Гимназия № 12»,  
г. Омск, Россия)*

### **ПРОЕКТИРОВАНИЕ КАК СРЕДСТВО РЕАЛИЗАЦИИ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ УСЛОВИЙ СОЦИАЛЬНОЙ УСПЕШНОСТИ ОБУЧАЮЩИХСЯ**

Учитывая общие тенденции мирового развития, образовательная политика Российской Федерации определяет необходимость существенных изменений в системе образования. Приоритетами таких изменений должны стать социализация молодёжи через формирование ответственности за собственное благосостояние и за состояние общества, а также освоение каждым молодым человеком социальных навыков, практических умений в области формирования и принятия социальных решений.

В этой связи ключевой идеей современной школы становится идея признания человека высшей ценностью и развития его социальной успешности.

Выпускник школы должен быть не просто «знающим», он должен быть понимающим и активным, обладать культурой общения и владеть способами самостоятельной деятельности, сопрягать в своей активности содержание текущего момента со смыслом всего своего бытия (Ю.А. Зубок, В.И. Чупров).

Что же для этого должна сделать школа? Какие должны быть созданы педагогические условия для достижения обучающимися социальной успешности?

Особое внимание мы уделяем тому, что социальный успех и социальная успешность как составляющие процесса и результата социализации личности имеют в своей основе мировоззренческие основания, в качестве которых выступают духовно-нравственные ценности личности, поскольку социальная успешность позиционируется лишь с положительно насыщенным содержанием самостоятельности и активности обучающихся. Такое содержание личностной активности и социально ориентированной, позитивной направленности деятельности подрастающего человека обеспечивает интериоризацию базовых духовно-нравственных ценностей. В связи с этим современная гимназия должна представлять собой образовательное учреждение, способствующее успешности жизненного старта и, как следствие, проектированию социальной и жизненной

---

<sup>1</sup> Данный проект был отмечен в числе лучших на международном конкурсе инновационных проектов «Живая идея-2014», организованном ТюмНГУ совместно с КазНУ имени Аль-Фараби.

успешности гимназистов. Развитие социальной успешности гимназистов влечет за собой проектирование разнообразных форм, методов и приемов, поиск и применение которых может стать результативным в том случае, если будут выявлены педагогические условия, способствующие развитию социальной успешности обучающихся.

Мы предлагаем следующую совокупность педагогических условий, способствующих формированию социальной успешности обучающихся:

- содержательное развитие системных представлений о детерминированности социальной успешности обучающихся как личностного качества духовно-нравственными ценностями современного общества;
- выявление механизма присвоения обучающимися духовно-нравственных ценностей за счёт применения образовательной, воспитательной и просветительской стратегий с использованием таких форм и средств воспитательной деятельности, которые способствуют социальной успешности и встраиванию выпускников школы в социальные отношения;
- моделирование гимназии как социально-открытой школы на основании принципов открытости, инновационности, нелинейности и активности;
- разработка интегративного критерия и показателей для оценки социальной успешности обучающихся в современной гимназии.

Каковы же средства реализации выделенных условий? Под средством в педагогике понимается способ действия, имеющий учебную либо воспитательную направленность (В.Н. Сластенин).

В качестве средств, обеспечивающих реализацию образовательной, воспитательной и просветительской стратегий деятельности субъектов образовательного процесса, может рассматриваться чрезвычайно широкий спектр или совокупность форм, методов, приемов, компонентов, устанавливающих связи и взаимозависимостей. Данные средства используются традиционно или в рамках новаторской, инновационной деятельности педагогическими коллективами, отдельными учителями, профессиональными объединениями педагогов.

Однако, в ходе теоретического исследования и практической деятельности мы остановились на доступном, эргономичном и эффективном средстве для всех субъектов образовательного процесса – обучающихся, педагогов и родителей одновременно - проектировании.

Одним из последних, на наш взгляд, успешным проектом, реализованным старшеклассниками гимназии и бюджетным учреждением культуры г. Омска «Дворец искусств имени А.М. Малунцева», является проект «Молодежное объединение «Встреча», направленный на нравственное воспитание молодого поколения.

Целью проекта является формирование у молодых людей духовно-нравственного потенциала с целью дальнейшего их участия в реализации программ духовно – нравственной направленности в молодежной среде, подготовка молодых активистов. В задачи проекта входит развитие у молодого поколения нравственных чувств и качеств, переориентация мышления из потребительского в нравственно – созидательное и духовно – ориентированное, развитие умения мыслить широко и избегать стереотипов, формирование понимания ценности человеческой личности и ее положения в мире.

Проект «Молодежное объединение «Встреча» рассчитан на учащихся старшего звена, реализуется в период одного учебного года ежемесячно. Занятия посвящены темам, формирующим нравственные качества – милосердие, сострадание, ответственность, являющиеся основой зрелой социально – активной личности.

Проект состоит из трех частей:

- первая часть – лекционно-дискуссионная (1 час), включает обозначение темы ведущим, кинопросмотр (документальные фильмы, фильмы – притчи и т.д, раскрывающие тему на интеллектуально – эмоциональном уровне), дискуссию под руководством ведущего, тренинга на развитие коммуникативных способностей;
- вторая часть – хореографическая (1 час), обучение балльным танцам под руководством опытного хореографа. Цель – сплочение коллектива, развитие внимательности, умения слушать и чувствовать партнера, гармонично взаимодействовать, принятие правил и следование им, приобщение к эстетике танца;
- третья часть – практическая (не входит в плановые ежемесячные собрания, а назначается в соответствии с планом мероприятий БУК «Дворец искусств им. А.М. Малунцева», дает возможность участия в организации благотворительных праздников и концертов для детей с ограниченными возможностями).

Заключительное мероприятие – торжественная встреча, на которой учащиеся- участники проекта имеют возможность продемонстрировать все свои навыки, приобретенные за год, а также вспоминают все события этого года с помощью видео – и фотолетописи.

Проект включает в себя: 8 занятий по духовно-нравственному воспитанию, состоящих из бесед, лекций, тренингов со специалистами из сферы образования и культуры; 8 занятий с хореографом Дворца; участие в благотворительных мероприятиях (День инвалида, День человека с синдромом Дауна и т.д.).

Комплекс мероприятий направлен на создание крепкого духовно – нравственного стержня внутри молодой личности, способной к преобразованию социального пространства вокруг себя.

Инновационность проекта заключается в его комплексности и направленности воспитательного воздействия на различные уровни бытия личности одновременно: физический, социальный, интеллектуальный, духовный. Охватывая личность целиком, проект создает пространство, в котором традиционные духовно – нравственные ценности являются естественным способом поведения. Новизна проекта в его практическом характере – в предоставлении учащимся уникальной возможности – принять непосредственное участие в организации и проведении детских благотворительных мероприятий, проявить свои творческие, организаторские, лидерские способности и получить личный опыт взаимодействия с детьми особой заботы.

### **SUMMARY**

This work is devoted to problems of modern school. The author investigates tendencies of progress of formation, the requirements shown to graduates, offers the vision of the decision of problems facing middle school.

## РАЗДЕЛ 4 ЭКОЛОГИЯ И ПРИРОДОПОЛЬЗОВАНИЕ

**Б.Б. Мамраев, А.М. Акимбаева, В.П. Крюкова**

*(Атырауский государственный университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Казахстан)*

### АНАЛИЗ СОВРЕМЕННОГО СОСТОЯНИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ МОНИТОРИНГА ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ

Мировой опыт показывает, что первым шагом в решении экологических проблем, является получение объективной информации о состоянии окружающей среды. Единственно возможный путь получения такой информации – мониторинг – система наблюдений, оценки и прогноза состояния природной среды. Экологическая безопасность, как составная часть национальной безопасности, является обязательным условием устойчивого развития и выступает основой сохранения природных систем и поддержания соответствующего качества окружающей среды. На современном этапе развития Республики Казахстан в ряде регионов негативные экологические последствия антропогенной деятельности достигли таких масштабов, при которых нормализация экологической ситуации возможна только путем проведения комплексных природоохранных мероприятий, адекватных сложившейся экологической обстановке.

Необходимо отметить о положительных сдвигах, достигнутых в результате реализации Программы охрана окружающей среды на 2005-2007 годы (далее Программа) и первого этапа «Концепции экологической безопасности Республики Казахстан на 2004-2015 годы». Однако не удалось заметно снизить отрицательное воздействие загрязнения окружающей среды на здоровье людей и экосистемы. Многие экологические проблемы так и не решены, и Казахстан до сих пор остается страной с экологически уязвимой территорией. Продолжается процесс загрязнения, засорения и истощения поверхностных вод, основной причиной которых является сброс в водоемы неочищенных или недостаточно очищенных сточных вод. Ежегодные сбросы в водные объекты составляют порядка 267 млн. куб метров (2008 год). По-прежнему остро стоит проблема доступа населения к качественной питьевой воде. Выбросы промышленных предприятий Казахстана в атмосферный воздух составляют порядка трех миллионов тонн в год, из которых 85% приходится на 43 крупных предприятия. Все более угрожающими становятся объемы загрязнения воздуха автомобильным транспортом, что обусловлено стремительным ростом численности автотранспортных средств на территории республики. Данная проблема наиболее актуальна для крупных городов

Вклад автотранспорта в загрязнение воздушного бассейна достигает 60% и более от общегородского валового выброса загрязняющих веществ в атмосферу. Необходимость введения новых нормативов и законодательных актов по экологической безопасности автотранспорта, международных стандартов в части технических требований к автотранспортным средствам и автотопливам, а также научно-обоснованная оценка экологического воздействия автотранспортных средств на окружающую среду стоит наиболее остро.

Крайне неудовлетворительна ситуация с производственными отходами. Принимаемые меры пока не приближают Казахстан к стандартам развитых стран. К настоящему времени на предприятиях республики накоплено порядка 6 миллиардов тонн отходов.

Острыми для Казахстана остаются вопросы исторических загрязнений, которые сформировались в период вхождения страны в состав Советского Союза, а также после обретения независимости. Игнорирование вопросов формирования очагов радиационного, химического, биологического загрязнения привело к тому, что нарушенные объекты окружающей среды, содержащие токсичные отходы, несут прямую угрозу экологическим системам и состоянию здоровья населения.

Остается сложной радиационная обстановка на территории бывшего Семипалатинского испытательного ядерного полигона. Не до конца выявлены территории, подвергшиеся радиоактивному заражению. Результаты, полученные в ходе выполнения работ по ликвидации инфраструктуры проведения ядерных испытаний, исследований в рамках международных программ и проектов, а также при реализации Республиканской целевой научно-технической программы «Развитие атомной энергетики в Республике Казахстан», утвержденной постановлением Правительства Республики Казахстан от 12 марта 1999 года, наряду с проблемами радиоэкологии региона, выявили целый ряд новых проблем. Эти проблемы связаны, прежде всего, с вопросами безопасности ядерных и радиационно-опасных объектов и режима нераспространения. Одним из

факторов риска является установленный в последние годы факт наличия сейсмической опасности как тектонического, так и техногенного характера на территории Семипалатинского испытательного полигона, требующий дополнительного изучения. Все это вызвало необходимость разработки программы, предусматривающей комплексное решение существующих проблем, что позволит разработать научную основу, закрыть доступ к загрязненным территориям и передать в народнохозяйственный оборот около 15 тыс. кв. км (около 80%) территории полигона. Требуют особого внимания вопросы отдаленных последствий ядерных испытаний для Карагандинской и Павлодарской областей, напрямую граничащих с территорией полигона. Остро стоит проблема опустынивания. Исторические загрязнения, накопители отходов, нарастающие выбросы токсичных веществ от стационарных и передвижных источников угрожают состоянию природной среды и здоровью населения.

Целью Программы определено снижение уровня загрязнения окружающей среды и выработка комплекса мер по его стабилизации. Одним из стратегических и программных документов Казахстана в области охраны окружающей среды является Концепция экологической безопасности Республики Казахстан на 2004-2015 годы. Механизмом реализации первого этапа Концепции экологической безопасности (2004-2007 гг.) являлся План мероприятий по реализации Программы (далее – План). А одним из разделов Плана – оптимизация системы управления качеством охраны окружающей среды.

Программа позволила разработать экономические механизмы стимулирования снижения загрязнения окружающей среды, оптимизации разрешительной системы в области охраны окружающей среды, провести научные исследования по состоянию окружающей среды в Казахстане и выработать рекомендации по ее стабилизации, апробировать механизмы управления окружающей средой, улучшить проведение гидрометеорологического и экологического мониторинга, расширить перечень и повысить качество и заблаговременность предоставляемой гидрометеорологической и экологической информации. В то же время наиболее острые экологические проблемы Казахстана, определенные в Концепции экологической безопасности, остаются актуальными и по сегодняшний день. В соответствии с Планом мероприятий Программы сформирована законодательная и нормативно-правовая базы, принят Экологический кодекс Республики Казахстан. На разработку экологических нормативов и требований было выделено 117,8 млн. тенге: за период 2005-2006 гг. утверждены качественные и количественные показатели (экологических нормативов и требований)

94 методики, многие из которых включены в Экологический кодекс. В 2007 году разработаны и приняты 49 нормативов и требований в составе 50 методик, из которых утверждено 20.

Разработаны методы эколого-экономической оценки природных объектов и экономической эффективности природоохранных мероприятий, приняты научно-обоснованные индикаторы и показатели в области охраны окружающей среды, а также научно-методологические основы определения пределов устойчивости и экологической емкости природных систем.

Подготовлены предложения по информационному сопровождению охраны окружающей среды на основе геоинформационных технологий, создана информационная база данных экологически эффективных и ресурсосберегающих технологий, на основе которой разработан программный комплекс, ввод технологий в базу, механизмы управления базой, поиск нужных технологий и др.

Для оповещения о высоком и экстремально высоком загрязнении окружающей среды разработана схема предупреждений. Для поддержки оперативной и режимной деятельности РГП «Казгидромет» МООС РК, обеспечения Правительства и исполнительных органов создаются электронные банки данных о загрязнении почв, Ежегодники состояния атмосферного воздуха и качества поверхностных вод за 2008 год.

В рамках Государственной программы формирования «электронного правительства» в Республике Казахстан на 2005-2007 годы, утвержденной Указом Главы Государства от 10 ноября 2004 года № 1471 реализован проект Агентства информации и связи РК по созданию электронного портала для МООС РК ([www.eco.gov.kz](http://www.eco.gov.kz)).

Продолжается работа по созданию Единой информационной системы окружающей среды и Единой государственной системы мониторинга окружающей среды и природных ресурсов. В Казахстане создана система экологических показателей, которая совершенствуется с учетом международных рекомендаций, стандартов и национальных требований. На сегодняшний день в республике Казахстан существует 6 форм статистического наблюдения, содержащих информацию об охране окружающей среды и рациональному использованию природных ресурсов, из которых обрабатываются: в Агентстве Республики Казахстан по статистике – 5 форм: в системе исполнительной власти, уполномоченный в соответствующей сфере деятельности – 1 форма.

В состав основных статистических показателей включены показатели, рекомендуемые международными организациями в качестве экологических, а также показатели, используемые на

национальном уровне для официальных публикаций. Большинство из этих показателей были использованы при подготовке официальных изданий, аналитических докладов о состоянии охраны окружающей среды, публикаций Министерства охраны окружающей среды РК ([www.eco.gov.kz](http://www.eco.gov.kz)), статистических публикаций Агентства РК по статистике ([www.stat.kz](http://www.stat.kz)).

Для выработки механизмов устойчивого управления качеством окружающей среды и природопользования требуется обеспечить функционирование и дальнейшее развитие Единой государственной системы мониторинга окружающей среды и природных ресурсов, основы которой отражены в Экологическом кодексе Республики Казахстан. Система мониторинга должна развиваться на базе существующих и перспективных служб, систем наблюдений и современных информационных технологий. Для этого необходимо привлечь научно-технический и кадровый потенциал государственных университетов и ведомственных НИИ, а также крупных частных производственных компаний, использовать материалы существующих архивов, включая государственные, ведомственные и производственные.

На первом этапе организации и развития мониторинга в число приоритетных объектов необходимо включить природные экосистемы и агроэкосистемы, которые в наибольшей степени подвержены опустыниванию в зонах экологического бедствия как Приаралье, Прикаспье, Прибалхашье, Семипалатинский полигон, а также крупные развивающиеся промышленные объекты как, например, спецэкономзона «Морпорт Актау», урбанизированные территории - Щучинско-Боровская курортная зона, мегаполисы - Алматы, Астана и другие наиболее экологически уязвимые объекты на территории Казахстана.

Мониторинг должен осуществляться путем наблюдений и инструментальных измерений в стационарных точках и отдельных точках авто-маршрутов на базе передвижных лабораторий, располагаемых на местности в количестве, достаточном для полного и равномерного освещения исследуемой территории. Для этого должны быть разработаны единые методическая и метрологическая базы, включая методики для осуществления лабораторного анализа. В процессе мониторинга должны использоваться материалы космических съемок территории Казахстана с современных космических аппаратов Noaa, Terra, Landsat и перспективных космических, включая национальные казахстанские проекты, результаты аэро-спектрометрических съемок, а также другие данные.

Мониторинг предусматривает, как регулярные систематические стандартные наблюдения за качеством окружающей среды (например, гидрометеорологический мониторинг), так и специализированные исследования (обследования) территории, повторяемые периодически. Для ведения на мировом уровне систематического гидрометеорологического и экологического мониторинга текущего и перспективного состояния окружающей среды на территории Казахстана, получения качественной и достаточной информации для обеспечения жизни населения, экономической и оборонной деятельности государства, а также и для международного обмена, требуется осуществить модернизацию национальной гидрометеорологической службы. На базе национальной гидрометеорологической службы по осуществлению этого мероприятия создаются предпосылки Единой государственной системы мониторинга окружающей среды Республики Казахстан, включая Единую систему государственных кадастров природных ресурсов.

В рамках модернизации необходимо развитие существующей сети метеорологических станций, гидрологических и экологических постов на базе автоматических метеостанций, внедрения современных автоматических приборов и систем сбора информации, воссоздания современных систем ее контроля и средств передачи, восстановления технических баз для поверки приборов и подготовки кадров для технического обслуживания, в количественных показателях, не ниже современных показателей национальной гидрометеорологической службы Китая.

Результаты специализированных обследований обеспечат комплексную оценку экологического состояния окружающей среды, степень опустынивания территории и природные ресурсы территории (почвенный и растительный покров, включая леса; животный мир, включая обитателей водной среды; запасы воды и возобновляемых источников энергии), а также прогнозы развития экологических ситуаций, с учетом внешних и внутренних факторов среды.

Получаемые результаты позволяют уточнять основные целевые показатели устойчивого развития регионов, вести расчеты экономической и экологической емкости земель сельскохозяйственного назначения с рекомендациями для природопользователей по снижению темпов опустынивания и реабилитации нарушенных территорий, а также решать другие вопросы, которые касаются улучшения качества окружающей среды, сохранения биоразнообразия, рационального использования и восстановления природных ресурсов.

Программа должна предусматривать восстановление и развитие специализированного мониторинга за качеством окружающей среды и природными ресурсами в порядке приоритетности проблем в регионах.

При обосновании устойчивого природопользования по трансграничным территориям Казахстана и сопредельных приграничных территорий стран участниц ШОС, необходимо проведение функционального зонирования с определением возможных, допустимых и запрещенных видов природопользования. Двухуровневое функциональное зонирование трансграничных территорий, проведенное на единых методических принципах, позволит повысить экологическое качество развития приграничных территорий выше названных государств и снизить возможность экологического риска межгосударственного природопользования.

В настоящее время в Казахстане осуществлен переход на экосистемный, бассейновый принцип управления природопользованием, проведено районирование территории по бассейновому принципу с созданием на местах для управления природопользованием восьми Государственных учреждений «Департаментов экологии Комитета экологического регулирования и контроля Министерства охраны окружающей среды».

Водно-речные системы, наряду с размещением промышленных центров являются важнейшим фактором формирования экологической ситуации на территории. Выделенные речные бассейны характеризуются едиными экосистемами, как объединяющими элементами, так и единой промышленной или аграрной специализацией. Для рационального управления природопользованием такой обширной территорией, каковым является речной бассейн, требуется постоянно действующий программный документ, которым является экологический паспорт территории. Проведенные в рамках составления паспорта экологические исследования и медицинские обследования населения позволят осуществить ранжирование факторов, влияющих на состояние здоровья различных контингентов населения на основании сопряженного анализа результатов экологических исследований, углубленного медицинского осмотра, опроса населения, а также экологических, демографических и социально-экономических данных.

В целом для получения качественной информации о состоянии окружающей среды необходима реализация Плана мероприятий по следующим направлениям:

1. Проведение комплексных экологических исследований состояния окружающей среды:

- сбор, анализ и систематизация экологической информации о состоянии компонентов окружающей среды, природно-ресурсного потенциала, негативных природных и антропогенных процессов на территории с инвентаризацией существующих и потенциальных природных и техногенных источников загрязнения природной среды, с предварительным районированием по уровням загрязнения окружающей среды с учетом различных факторов (химических, физических, радиационных);

- проведение ландшафтно-экологического и эколого-демографического районирования с выявлением видов и форм антропогенного воздействия на ландшафты сельскохозяйственного назначения с построением карт экологической напряженности;

- проведение полевых работ с отбором и анализом проб воздуха, почвы, поверхностных, подземных и питьевых вод, сельхозпродукции, проведение биотестирования почв городов, оценка воздействия основных загрязнителей на природные среды на основе анализа натурных исследований;

- проведение анализа радиационной обстановки и воздействия физических факторов на основе сбора ретроспективной информации с выполнением необходимого комплекса натурных исследований на территории бассейна;

- выполнение оценки воздействия транспортных потоков, состояния санитарно-защитных зон, водоохраных зон и полос, оценки архитектурно-планировочной структуры городов, водно-зеленого каркаса, оценка эффективности системы обращения с твердыми бытовыми отходами;

- отслеживание потоков, скорости и объемов поступления и преобразования вредных веществ в окружающей среде по возможным каналам их миграций, выявление участков депонирования (накопления) и возможность их влияния на живые организмы и человека с выделением на территориях экологически неблагоприятных зон с разработкой стратегического плана действий и плана приоритетных мероприятий по реабилитации окружающей среды.

2. Обследование и оценка состояния здоровья населения на территории бассейнов для формирования медицинского блока экологического паспорта:

- проведение комплексного медицинского обследования репрезентативных групп населения поселков и городов;

- расширенный опрос (анкетирование) населения с целью выявления санитарно-гигиенических и социально-экономических условий проживания, образа жизни, занятости населения, отношения жителей к сложившейся экологической и социально-экономической ситуации и предполагаемые пути решения медико-экологических проблем;

- оценка состояния здоровья по данным официальной статистики на основании данных о заболеваемости по обращаемости населения изучаемого региона, а также сведений об инфекционной заболеваемости, распространенности онкологической патологии, демографических данных (рождаемость, общая и младенческая смертность, материнская смертность, естественный прирост);

- ранжирование факторов, влияющих на состояние здоровья различных континентов населения на основании сопряженного анализа результатов экологических исследований, углубленного медицинского осмотра, опроса населения, а также экологических, демографических и социально-экономических данных.

### 3. Разработка и составление паспортов территориальных единиц:

- разработка методологии составления, структуры и программного обеспечения паспортов речных бассейнов;

- составление экологических паспортов сельских округов, районов, городов и речных бассейнов с оснащением оперативных частей паспортов необходимым программным обеспечением.

### 4. Введение экологических паспортов в действие:

- формирование структуры управления ведения паспорта (создание Информационно-аналитических центров по сбору и обобщению экологической информации по речным бассейнам) для подготовки управленческих решений по улучшению окружающей среды и здоровья населения;

- разработка и создание системы мониторинга изменений окружающей среды для ведения экологического паспорта.

### 5. Проведение организационно-просветительской работы среди населения:

- организация информационно-просветительской работы с населением на территориях с неблагоприятными условиями проживания.

Глобальные экологические проблемы, несомненно, влияют и будут влиять на здоровье населения Республики, на характер природопользования и инфраструктуру промышленности. К сожалению, надо констатировать, что в Республике вопросам адаптивных мер к глобальным экологическим проблемам уделяется очень малое влияние. Это можно объяснить недостаточным освещением этого вопроса среди лиц принимающих решения и тем, что экологическая деятельность в течение долгого времени не являлась приоритетом развития страны. В последние два года ситуация изменилась, в Республике принят политический ориентир на то, что эпоха выбора «дешевле – лучше» закончилась. В настоящее время основным критерием выбора технологий и решений будет принцип энергоэффективности и энергосбережения, вопрос влияния технологии на окружающую среду выносится на первый план. В национальном законодательстве принимаются новые положения и законы, обеспечивающие выполнение этого принципа, в новой редакции закона «О нефти» отражен запрет добычи ископаемых без утилизации попутных газов, в Законе о поддержке использования возобновляемых источников энергии предложен механизм новой энергетики в которой большое внимание уделяется включению возобновляемых источников энергии в энергобаланс тем самым стимулируя новое производство и высокотехнологические разработки. В принимаемом законе «Об энергосбережении» вводится маркировка продукции, нормы потребления на единицу продукции, энергоаудит предприятий и запрет на ввоз старых технологий. Эти меры свидетельствуют о желании государства решать вопросы экологически устойчивого производства.

*Материалы представлены по результатам форсайтных исследований.*

## SUMMARY

World experience shows, that a first step in the decision of environmental problems, reception of the objective information on a condition of an environment is. The unique way of reception of such information – monitoring – system of supervision, assessments and the forecast of a condition of an environment. The ecological security as the component of a national security, is a mandatory condition of stable progress and acts as a basis of conservation of natural systems and maintenance of appropriating quality of an environment. At the present stage of progress of Republic of Kazakhstan in regions negative ecological consequences of anthropogenous activity have reached such scales at which normalization of an ecological situation is possible only by carrying out of the complex nature protection actions adequate to developed ecological conditions.

## РАЗДЕЛ 5 БИЗНЕС И ЭКОНОМИКА

*Е.М. Дебердиева*

*(Тюменский государственный нефтегазовый университет, г. Тюмень, Россия)*

### **МСФО: ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕХОДА НЕФТЕДОБЫВАЮЩИХ ПРЕДПРИЯТИЙ**

В современных рыночных условиях международные стандарты финансовой отчетности (МСФО) становятся объективной необходимостью. Компании, применяющие МСФО в большей степени могут рассчитывать на иностранное финансирование, в то время как компании, не имеющие требуемой отчетности, с точки зрения инвестора, не заслуживают доверия. В первую очередь это касается крупных национальных и транснациональных компаний, в том числе предприятий нефтегазового и топливно-энергетического комплекса. Кроме того, международная практика показывает, что отчетность, представленная в соответствии МСФО, отличается высокой информативностью и полезностью для пользователей. В частности, использование международных стандартов даст возможность рационализировать и оптимизировать информационные системы компаний /1/. Переход российских компаний на МСФО является актуальным и в связи с изменениями, принятыми на законодательном уровне.

Многие вопросы финансовой отчетности, связанные с деятельностью добывающих компаний, возникают из-за особых условий их функционирования: высокая степень риска при слабой связи между рисками и выгодами, большой промежуток времени между затратами и добычей, высокая стоимость отдельных проектов, уникальные типы договоров о распределении затрат, государственное регулирование недропользования, экономические, технологические и политические факторы и др. Добывающие отрасли характеризуются и спецификой организации и реализации учетной функции, что обусловлено неопределенностью, характерной для разведки и извлечения минеральных ресурсов, широким спектром соглашений о разделе рисков и участием государства /2/.

Так, одно из расхождений заключается в различии методов учета затрат на разведку и оценку месторождений (метод успешно завершенных изысканий, метод учета перспективных территорий, метод полной стоимости). Первый из методов, основывается на концепции успешно завершенных изысканий, согласно которой «капитализируются в составе центра затрат лишь те затраты, которые ведут непосредственно к обнаружению, получению прав на разработку или разработке определенных отделимых минеральных запасов». Согласно методу успешно завершенных изысканий компания обычно считает каждый отдельный договор аренды минеральных ресурсов, концессию или соглашение о разделе продукции центром затрат. Когда компания применяет метод учета успешно завершенных изысканий согласно МСФО, она должна учитывать затраты на предварительную разведку, понесенные до этапа разведки и оценки, согласно МСФО (IAS) 16 или МСФО (IAS) 38. Поскольку на данном этапе проекта экономические выгоды являются в большой степени неопределенными, затраты на предварительную разведку обычно учитываются как понесенные расходы. Однако расходы, понесенные при приобретении прав на разработку неразработанного месторождения, должны капитализироваться согласно МСФО в случае, если компания в дальнейшем ожидает получение экономических выгод. Для расходов, понесенных на этапе разведки и оценки, МСФО (IFRS) 6 не предписывает каких либо из правил признания и оценки. По этой причине данные затраты могут быть: учтены как активы и впоследствии списаны, если будет установлено, что понесенные затраты не приведут к получению экономических выгод, либо учтены как понесенные расходы, если результат не может быть достоверно определен. Несмотря на то что некоторые аспекты метода успешно завершенных изысканий в том виде, в котором он существует в российской системе бухгалтерского учета (РСБУ), запрещены к применению согласно МСФО, требуется лишь незначительная модификация метода и сути подхода — в тех случаях, когда затраты капитализируются до момента оценки, они могут быть оставлены в том же виде для целей МСФО./3,7/

Использование метода полной стоимости согласно РСБУ требует, чтобы «все затраты, понесенные при предварительной разработке, получении прав на долю участия в месторождении, разведке, оценке, разработке и строительстве, аккумулировались в крупных центрах затрат». Тем не менее, МСФО (IFRS) 6 не допускает применение метода полной стоимости вне этапа разведки и оценки. Существует ряд других случаев, в которых применение метода полной стоимости согласно МСФО не допускается. По этим причинам применение метода учета полной стоимости согласно

МСФО невозможно без внесения весьма значительных изменений в процесс применения метода. Компания может выбрать метод полной стоимости в качестве отправной точки при разработке своей учетной политики в отношении активов, связанных с разведкой и оценкой, согласно МСФО /3, с. 7/.

Метод учета перспективных территорий представляет собой концепцию учета, согласно которой «затраты, связанные с отдельными геологическими или географическими территориями, имеющими характеристики, которые указывают на наличие минеральных запасов, считаются отложенными как активы, по которым ожидается подтверждение обнаружения запасов полезных ископаемых промышленного значения. Если на рассматриваемой территории обнаруживаются запасы полезных ископаемых промышленного значения, накопленные затраты капитализируются. Если на данной территории таких запасов не обнаружено, накопленные затраты относятся на расходы». Метод учета перспективных территорий более широко распространен в горнодобывающей отрасли, нежели в нефтегазовой отрасли. Тем не менее, существует ряд компаний, применяющих данный метод в отношении деятельности, связанной с добычей нефти и газа /3, с. 7/.

Еще одним моментом, общим для всех моделей учета затрат является определение соответствующей единицы учета, которую в добывающей отрасли принято называть «центр затрат», или «пул». На практике компании определяют свои центры затрат в зависимости от географических, политических или юридических границ и совмещают их с операционными подразделениями в своей организации. МСФО не предусматривают особого для данной отрасли руководства в отношении определения соответствующих единиц учета для добывающих отраслей. Наконец следует отметить, что определенные операции в добывающих отраслях (например, договоры о полупассивном долевым участии) приводят к созданию новых юридических прав на базе уже существующих. Всякий раз, когда это имеет место, компания должна оценить, обуславливают ли подобные операции появление новых единиц учета. Если это так, то учетную политику необходимо применять именно в отношении таких новых единиц учета, а не единиц учета, существовавших ранее. Существует ряд других особенностей учета в нефтедобывающей отрасли.

Ключевым элементом реформирования бухгалтерского учета и финансовой отчетности в соответствии с международными стандартами является разработка новых и уточнение ранее утвержденных положений (стандартов) по бухгалтерскому учету и внедрение их в практику. Переход на МСФО достаточно длительный и сложный процесс, при осуществлении которого необходимо уделять внимание вопросам как методического, так и организационного характера. Так, например, существует ряд проблем, которые недооценивают многие компании, переходящие на МСФО: недостаток информационной базы; консолидация дополнительных компаний (принципы консолидации МСФО могут отличаться от принципов консолидации РСБУ); возможность выбора учетной политики (ряд стандартов МСФО разрешают компаниям выбирать учетную политику из нескольких возможных вариантов; но при этом компании должны с осторожностью подходить к выбору учетной политики, которая будет использоваться при подготовке вступительного бухгалтерского баланса, и хорошо понимать воздействие этого выбора на текущий и будущие периоды) /4/.

Российские стандарты за последние годы существенно продвинулись в части гармонизации с международными принципами учета, однако, часть положений РСБУ имеют неустраняемые различия с МСФО, что требует от компании дополнительных трудозатрат по параллельному ведению ряда участков учета. Поэтому компаниям, которые приняли решение о переходе на международные стандарты финансовой отчетности, прежде всего, следует максимально сблизить методы учета по МСФО и РСБУ.

Получение отчетности, соответствующей требованиям МСФО, возможно двумя основными путями: первый – это ведение параллельного учета, второй – трансформация финансовой отчетности (Рисунок №1).

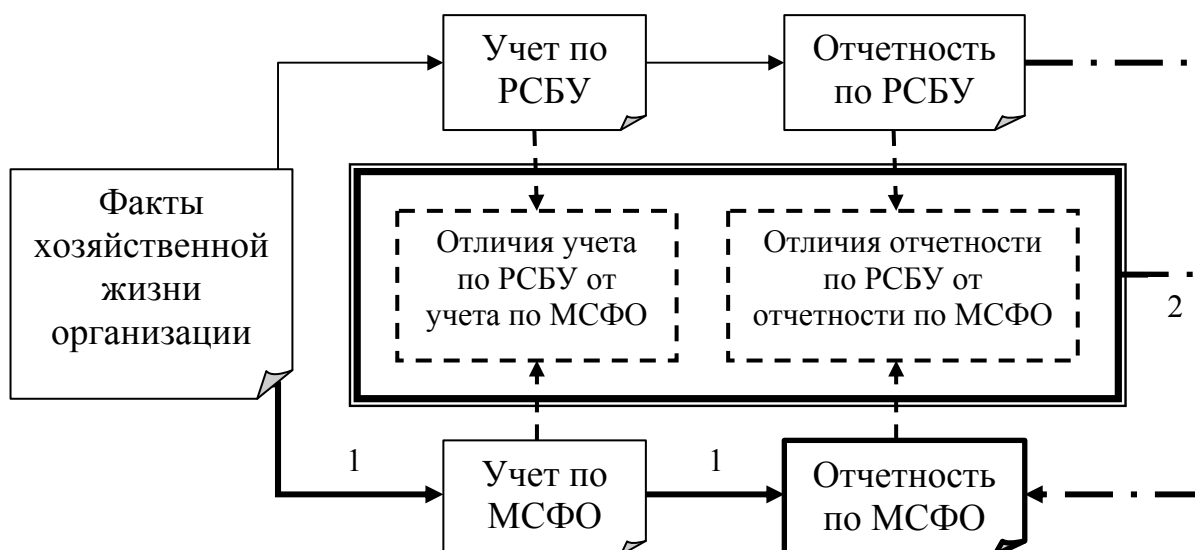


Рисунок № 1. Способы получения отчетности МСФО  
(1 – параллельный учет; 2 – трансформация отчетности)

Ведение параллельного учета подразумевает отражение фактов хозяйственной жизни в регистрах бухгалтерского учета на пооперационной основе в соответствии с правилами МСФО. Таким образом, каждый факт хозяйственной деятельности дублируется: первый раз в системе учета по РСБУ, второй – по МСФО. Достоинством внедрения параллельного учета является потенциально более низкий уровень риска неточной информации, отражаемой в финансовой отчетности, поскольку за каждой цифрой в отчетности стоит хозяйственная операция, отраженная по МСФО. Однако организация параллельного учета по МСФО требует существенных дополнительных затрат от компаний (расходы на квалифицированный персонал в области МСФО, программное обеспечение, реорганизацию подразделений компании и пр.), а также продолжительного периода времени, так как затрагивает многие области финансово-хозяйственной деятельности предприятия.

При трансформации отчетности показатели отчетности по МСФО формируются на основе данных отчетности по РСБУ, скорректированных на величину отличий в учете и отчетности. Трансформация российской отчетности в отчетность, составленную в соответствии с МСФО, – это процесс составления отчетности по МСФО на основе данных отчетности по РСБУ посредством изменения признания (классификации и оценки) и раскрытия информации об объектах бухгалтерского учета в соответствии с требованиями МСФО. Важно отметить, что возможно любое направление трансформации отчетности, как из российских стандартов в МСФО так и наоборот. /5/ Как правило, суть трансформации отчетности состоит в выявлении отличий в учете по РСБУ и МСФО и внесении соответствующих корректировок в отчетность по РСБУ.

К преимуществам трансформации отчетности по сравнению с параллельным учетом можно отнести невысокие финансовые и временные затраты. Вместе с тем отчетность, полученная в результате трансформации, имеет высокий информационный риск, поскольку при ее осуществлении неизбежны субъективные оценки. Однако величина этого риска напрямую зависит от квалификации исполнителей. Таким образом, одним из ключевых факторов качества услуг по трансформации отчетности является выбор специалиста в области МСФО, профессиональное суждение которого позволит избежать недостоверности отчетности.

Несмотря на преимущества параллельного учета по МСФО (в части достоверности информации) многим российским компаниям предстоит осуществить трансформацию своей российской отчетности в отчетность, составленную в соответствии с МСФО, как наиболее оптимального пути достижения цели, параллельно подготавливая основу для построения системы учета по МСФО. Данное утверждение основано на том, что в соответствии с МСФО необходимо представление сравнительных данных как минимум за один период (вести параллельный учет «задним числом» дорого и нецелесообразно); период постановки и ведения параллельного учета по МСФО значительно превосходит период подготовки отчетности по МСФО посредством трансформации; в настоящее время не хватает профессионалов для построения и ведения параллельного учета.

### ***Использованная литература:***

1. Румак, Е. Х. Международные стандарты учета и финансовой отчетности. Общесметодологические стандарты / Е. Х. Румак, В. Г. Румак, К. В. Неверко. – М., 2009.
2. Миславская, Н. А. Международные стандарты учета и финансовой отчетности / Н. А. Миславская, С. Н. Поленова. – М., 2011.
3. Практическое руководство по применению новых стандартов МСФО [Электронный ресурс]: Интернет-издание. Май 2012 URL: <http://www.pwc.ru/ru/ifrs/publications/index.jhtml> (дата обращения 17.04.2013).
4. Сходства и различия. Сравнение МСФО с РСБУ [Электронный ресурс]: интернет-изд. Январь 2013 URL: <http://www.pwc.ru/ru/ifrs/publications/index.jhtml> (дата обращения 17.04.2013).
5. Константинова, Е. П. Международные стандарты финансовой отчетности / Е. П. Константинова. – М., 2011.
6. Нормативные документы по МСФО [Электронный ресурс]: [http://www.minfin.ru/ru/accounting/mej\\_standart\\_fo/](http://www.minfin.ru/ru/accounting/mej_standart_fo/) (дата обращения 15.04.2013).
7. Особенности применения МСФО для компаний нефтегазового сектора [Электронный ресурс]: Интернет-издание. Июль 2008 URL: <http://www.ey.com/RU/ru/Issues/IFRS> (дата обращения 17.04.2013).
8. Применение МСФО в России в соответствии с Законом «О консолидированной финансовой отчетности» [Электронный ресурс]: Интернет-издание. Январь 2013 URL: <http://www.ey.com/RU/ru/Issues/IFRS> (дата обращения 17.04.2013).

### **SUMMARY**

The factors reflecting feature of accounting of the oil-extracting companies are reflected. The characteristic of methods of the accounting of expenses of the extracting enterprises is given. Divergences are shown in financial statements on RSBUS and IFRS for the enterprises of extracting branch. The comparative characteristic of methods of obtaining the reporting conforming to requirements of IFRS is submitted: maintaining the parallel account and transformation of financial statements

*Научное издание*

**ҚАЗІРГІ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОЙ  
ГУМАНИТАРНОЙ НАУКИ**

**ACTUAL PROBLEMS OF MODERN HUMANITARIAN SCIENCE**

**Выпуск 3.**

Технический редактор Саргелтаева А.К.

Подписано в печать 20.05.2014. Формат 60х90 1/8. Гарнитура «Times». Бумага офсетная.

Печать офсетная. Усл. п.л. 10,4.

Тираж 500 экз. Заказ 868.

Отпечатано в типографии издательства «Ценные бумаги».

г. Алматы, ул. Макатаева, 100. Тел.: 273-38-26, 273-34-87.